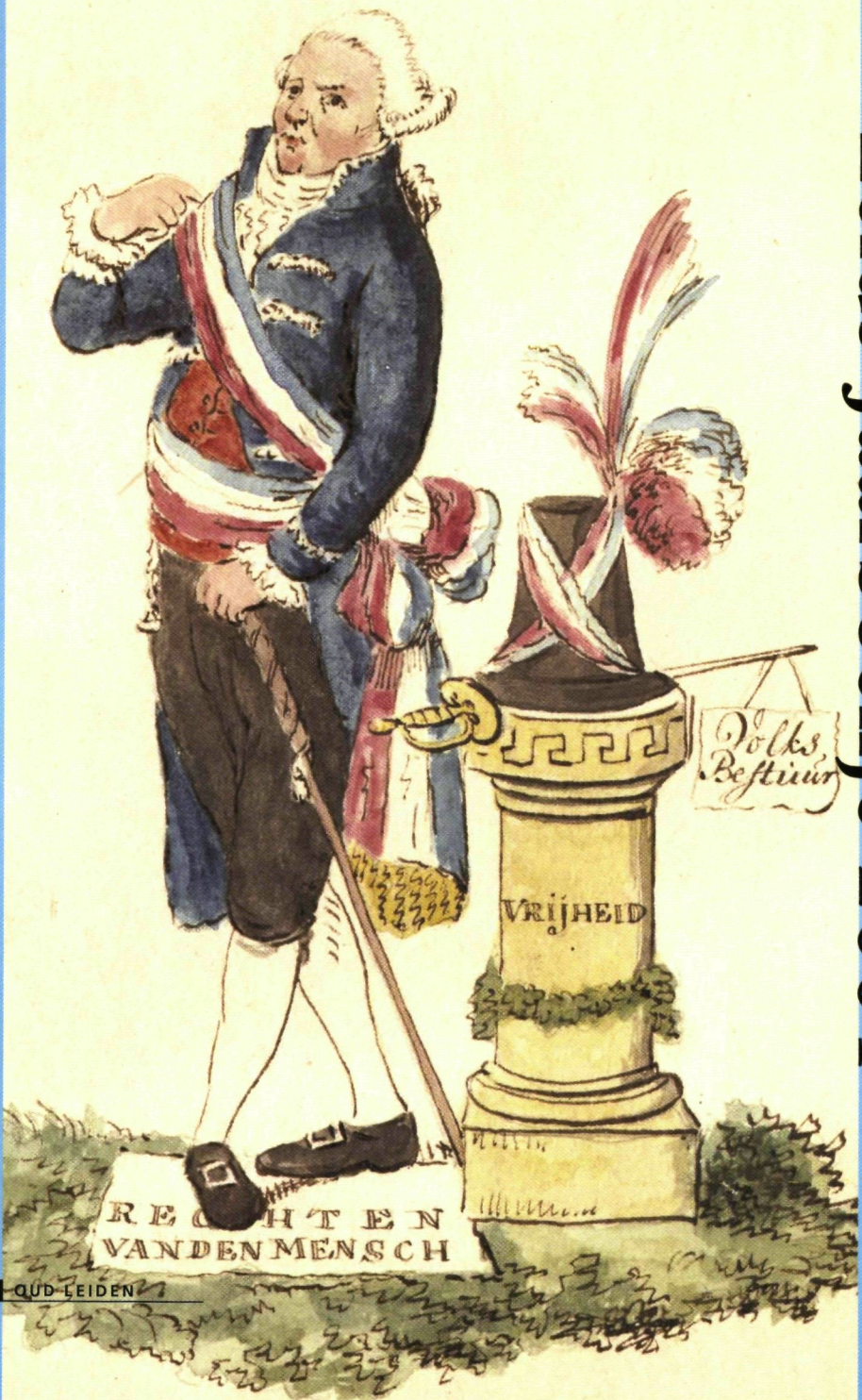
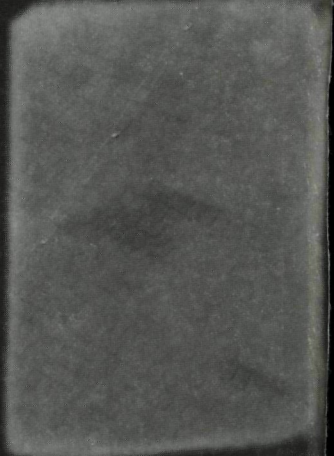
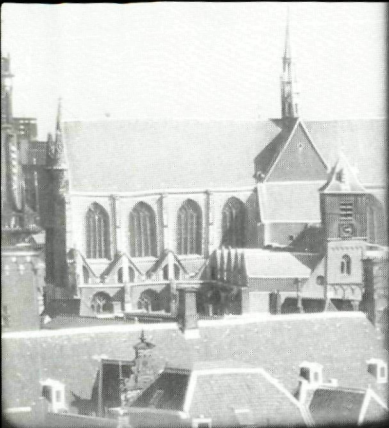

Leids Jaarboekje 2004

Leids Jaarboekje

2004

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2004

ZESENNEGENTIGSTE DEEL

VERENIGING OUD LEIDEN

Colofon

Zetwerk: Grafaria Leiden
Scanwerk: Ed van der Vlist / Grafaria
Druk: Nautilus Leiden
Bindwerk: Aad Looy bv Katwijk

Omslag: Patriot treedt de rechten van de mens met voeten. Spotprent uit 1793.

Tegenover titelpagina: Blik vanuit de Pieterskerk op Open Monumentendag 2003.

Voorwoord

Het *Leids Jaarboekje* van 2004 staat voor een deel in het teken van de actualiteit. Dat wil zeggen de historische actualiteit van herdenken en jubileumjaren. Het is dit jaar precies 75 jaar geleden dat het Leidse stadhuis met zijn gehele inboedel in vlammen opging. We besteden daar aandacht aan door een kleine, maar bijzondere bijdrage over enige herinneringsobjecten van toen. Meer aandacht gaat uit naar de Tweede Wereldoorlog. Het is in 2005 65 jaar geleden dat Nederland in de oorlog werd betrokken en 60 jaar dat deze eindigde. De redactie heeft de afgelopen tijd verscheidene artikelen over die episode aangeboden gekregen en besloten die aan de vooravond van dit gedenkjaar gezamenlijk te publiceren. Deze artikelen leggen enerzijds de nadruk op de organisatorische aspecten van het verzet en anderzijds op het vele individuele leed.

Een artikel heeft te maken met de huidige actualiteit. In 2005 zal het Hoogheemraadschap van Rijnland worden opgeheven en met enige inliggende waterschappen worden verenigd tot een nieuw waterschap onder de oude naam Hoogheemraadschap van Rijnland. Ons redactielid Paul van Schevenhoven heeft op bondige wijze de waterstaatsgeschiedenis van Rijnland door de eeuwen heen beschreven.

Heb ik vorig jaar gemeld dat Ingrid Moerman de taak van eindredacteur op zich had genomen, nu moet ik meedelen dat zij het lidmaatschap van de redactie heeft neergelegd. Na dertig jaar energieke inzet heeft zij gemeend dat de tijd gekomen was om er een streep onder te zetten. Ingrid, bedankt voor alle enthousiasme en werk. Haar naderend vertrek was de aanleiding om haar te vragen de Diesrede 2003 te houden, waarvan de tekst nu is afgedrukt.

Ed van der Vlist heeft de eindredactie van dit *Leids Jaarboekje* 2004 op zich genomen.

Ook Saskia Leupen gaat de redactie weer verlaten, om andere prioriteiten meer kans te geven. Ook jij Saskia, bedankt voor je enthousiasme en je energie die je in het *Leids Jaarboekje* hebt gestoken.

Rudi van Maanen, voorzitter redactiecommissie

Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Erelid: mw. drs. I.W.L. Moerman (1999).

Leden van verdienste: dr. R.E.O. Ekkart (1986), mw. prof. dr. C.W. Fock (1988),
prof. mr. H.W. van Soest (1991) en S.C.H. Leenheer (1995); mr. ir. L.
Barendregt (2003); mr. J. Blommers (2003); prof. dr. R.C.J. van Maanen (2003).

Bestuur

mr. C.J.D. Waal (1998), voorzitter
drs. E.T. van der Vlist (1999), secretaris
ing. F.L.M. van Cleef (2002), penningmeester
J. Breunese (2002)
drs. R.A.T. Eekhout (1998)
mw. drs. C.L.N. Han (2002)
mw. drs. S.M.C. Leupen (2003)
W.A.B. van der Pluijm (2000)
mw. drs. M. van Riel (2003)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: H.G.A. Schuurmans,
Margo Antinkpad 16, 2331 HC Leiden. Alle overige correspondentie richt men
aan het secretariaat: Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Oude jaarboekjes en de cd-rom met jaarboekjes 1904-2001 zijn verkrijgbaar bij
het Gemeentearchief: Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Contributie € 17,50 per jaar, voor jeugdleden tot 27 jaar € 10 per jaar.
Lidmaatschap voor het leven € 500. Bedrijfsleden € 250.
Girorekening: 175228.
Bankrelatie: Generale Bank, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

Commissie voor de redactie van het *Leids Jaarboekje*

prof. dr. R.C.J. van Maanen (1987), voorzitter
mw. drs. S.M.C. Leupen (2001), secretaris
drs. E.T. van der Vlist (2004), eindredacteur
mw. dr. E. den Hartog (2003)
dr. D.J. Noordam (1979)
drs. J.F. Dröge (1985)
drs. P.F. Schevenhoven (2001)

Excursiecommissie

O.J. Tromp, voorzitter
mw. drs. A.M.C. Zuyderhoudt-Deelen, secretaris
mw. M.R.M. van Vliet-Ahsmann, penningmeester
K. Otte

Jury voor de Oud-Leidenprijs

dr. J.L.A. Heestermans, voorzitter
mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg
dr. D.J. Noordam

Commissie voor de Oud-Leidenpenning

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, secretaris
drs. B.A.M. Rijsbergen
ir. A.P.J.M. Verheijen

Bestuur van de Stichting Leidse Historische Publicaties

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, voorzitter
J. Breunese, secretaris
O.J. Tromp, penningmeester
drs. E.T. van der Vlist

Commissie voor de Leidse Historische Reeks

mw. drs. A.M. Groos
drs. J.J.A. Groos
mw. drs. P. Haak
drs. H.L. de Jonge
drs. E.T. van der Vlist

Propagandacommissie

J. Breunese, voorzitter
ing. A.G.A. Idenburg, webmaster
mw. M.E.P. Aalders
mw. E.R. Gibbels
mw. M.G.H. Moens
mw. M.J. Spaargaren-van der Reijden

Stichting Podium voor Lokale Geschiedenis

mr. J. Blommers, voorzitter
ing. F.L.M. van Cleef, penningmeester
ing. A.G.A. Idenburg
J.W.E. Metselaar
drs. C.B.A. Smit
R.J. Veldhuyzen van Zanten

Vertegenwoordigers in diverse organisaties

Aalmarktprojectgroep: mw. drs. C.L.N. Han
Stichting Molen de Put: mr. ir. L. Barendregt
Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: mr. ir. L. Barendregt
Vereniging Jan van Hout: drs. E.T. van der Vlist
Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden:
mw. T. de Boer-Donia
Vrienden van de Meelfabriek: mr. ir. L. Barendregt
Stichting Geschiedschrijving Leiden: mr. J. Blommers en ing. F.L.M. van Cleef
Stichting Podium voor Lokale Geschiedenis: mr. J. Blommers
Dirk van Eck-Stichting: drs. E.T. van der Vlist
Cultureel Platform: mr. C.J.D. Waal
Stichting Aalmarktgebied: mw. drs. E.M.F. Verheggen

Correspondenten in Rijnland

- Alkemade: J.W. Kret (1996), Anemonenstraat 1, 2371 GM Roelofarendsveen
Alphen aan den Rijn: J.J. Pijpers (1985), Marga Klompéstraat 43, 2401 MG
Alphen aan den Rijn
Benthuizen: H.M. Smit (1997), Koningin Wilhelminastraat 8, 2731 GD Benthuizen
Hazerswoude en Koudekerk: C. Kroon (1987), Rubenslaan 6, 2391 HG Hazerswoude
Hillegom: mw. drs. M.C.J. Bultink (1991), Spoorlaan 1, 2182 CN Hillegom
Jacobswoude: drs. C.J. de Jong (2000), Dokter Lothlaan 14, 2481 AB Woubrugge
Leiderdorp: ing. E. ten Hooven (1985), Burgemeester Brugplein 1, 2351 NL
Leiderdorp
Liemer: C.J.N. van der Loo (1995), Plantsoen 15, 2435 XR Zevenhoven
Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, 2161 ZL Lisse
Noordwijk: P.F. Reddingius (1995), Rederijkersplein 17, 2203 GC Noordwijk
Oegstgeest: mw. I. Oele-Kap (2002), Van Slingelandtlaan 8, 2334 CA Leiden
Rijnsburg: dr. F.C. Hoogewoning (2004), A. Diepenbrocksingel 17, 2353 KN
Leiderdorp
Sassenheim: drs. J.E. van Teylingen (1991), Kagertuinen 69, 2172 XK Sassenheim
Ter Aar en Langeraar: Ph.H. Vonk (1988), Westkanaalweg 74, 2461 EH Ter Aar
Valkenburg: J. Portengen (1993), Burgemeester Lotsystraat 15, 2235 CX Valkenburg
Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, 2215 CR Voorhout
Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, 2253 JC Voorschoten
Warmond: mw. J.G. Schrage (1990), Waagdam 28, 2361 CC Warmond
Wassenaar: R. van Lit (1994), Waalsdorperlaan 9, 2244 BM Wassenaar
Zoeterwoude: H.A. van der Post (1998), Verlaatweg 3, 2381 BP Zoeterwoude
- Kroniekschrijver Leiden: mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg, Hofdijck 28,
2341 NC Oegstgeest

Jaarverslag van de Vereniging Oud Leiden over het jaar 2003

Samenstelling en werkzaamheden van het bestuur

In het jaar 2003 kwam het bestuur zeven keer bijeen: op 30 januari, 27 februari, 24 april, 24 juni, 27 augustus, 7 oktober en 25 november. De heren prof. dr. R.C.J. van Maanen en dr. J.L.A. van Rijkevorsel traden statutair af en werden opgevolgd door de dames drs. S.M.C. Leupen en drs. M. van Riel.

Ledenvergadering

De jaarlijkse ledenvergadering vond plaats op 20 maart 2003 in Stedelijk Museum De Lakenhal. Op voorstel van de commissie van voordracht kende het bestuur de erepenning van de Vereniging Oud Leiden toe aan de heer Frans de Wit, beeldend kunstenaar te Leiden.

Ledenbestand

De vereniging telde aan het eind van het jaar 2.316 leden, waaronder 27 bedrijfsleden. De ledenlijst is op aanvraag bij de secretaris in te zien.

Publicaties

Het 95ste *Leids Jaarboekje* werd gepresenteerd tijdens de Dies in de Lokhorstkerk op 15 november 2003. De diesrede werd dit jaar afgestoken door ons erelid, mevrouw Ingrid W.L. Moerman. Zij hield een voordracht over de geschiedenis van het *Leids Jaarboekje*. Na dertig jaar neemt zij afscheid van de redactie.

In het verslagjaar zag het zestiende deel uit de Leidse Historische Reeks het licht: *Macht, aanzien en welzijn. Nieuwelingen in het Leids stadsbestuur, 1200-1795*, samengesteld door Jaap Moes en Dirk Jaap Noordam.

Verslagen

Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL)

De (zes) bijeenkomsten van het bestuur werden door de vertegenwoordiger van Oud Leiden, in zijn kwaliteit van bestuurslid, bijgewoond. Hij was ook lid van de werkgroep Behoud Meelfabriek. Het bestuur kende in het verslagjaar twee

mutaties. Wegens drukke werkzaamheden verliet het oudste bestuurslid drs. H.D. Tjalsma het bestuur. Drs. E.J. Weterings beëindigde na vele jaren bestuurslid te zijn geweest eveneens zijn bestuurslidmaatschap.

STIEL gaf acte de présence bij bijeenkomsten in een historische context. Het blad *STIELZ* verscheen dit jaar weer in de oude frequentie, vier maal. Drs. E.J. Weterings, die 11½ jaar de redactie van het blad verzorgde, trad in de loop van het jaar terug; de heer W. Burgers volgde hem voorshands op. De bewerking van verkregen bedrijfsarchieven vindt voortgang, maar wordt belemmerd door een gebrek aan vrijwilligers. Het boekje *Langs Leidse Winkelpanden* verscheen; de voorbereidingen voor een uitgave van een kalender en een boek ter gelegenheid van het 15-jarig bestaan van STIEL konden nog niet worden afgerond. Met de afdeling Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden werd een halfjaarlijks overleg gestart. In het verslagjaar vond dat overleg reeds tweemaal plaats.

De zorgen omtrent de plannen voor het hergebruik van het gebouwencomplex van de Meelfabriek worden steeds groter, nu nog steeds geen sprake is van aanvaarde plannen. Ook de herplaatsing van de Peperbus van het Vrouwenkerkplein is nog steeds geen feit. Het Scheltemacomplex heeft een casco restauratie ondergaan en kan weer even voort. De gemeente Leiden werd bericht dat de plannen voor de houtloods bij de molen De Heesterboom op het Noordmanterrein aan de Haagweg niet op de instemming van STIEL mogen rekenen. STIEL zal de ter beschikking staande rechtsmiddelen gebruiken om die plannen om te buigen. Het Van Wijkcomplex aan het Levendaal/de Hogewoerd blijkt reeds een Rijksmonument te zijn. Omtrent ontwikkelingen rond de watertoren aan de Hoge Rijndijk valt niets te melden.

De contacten met de regio waren dit jaar zeer beperkt. Het behoud van de Kleiwarenfabriek 'Nieuw Werklust' in Rijnwoude wordt steeds onzekerder nu de plannen voor hergebruik niet van de grond komen. Voor de Meelfabriek De Zijlstream in Leiderdorp wordt inmiddels een nieuwe bestemming gezocht.

In de loop van het verslagjaar werd door de schrijvende pers marginaal aandacht aan de activiteiten van de stichting besteed. Dit is niet bijzonder, nu nieuwe projecten zeldzaam worden en de aandacht van STIEL zich steeds meer gaat richten op het behouden van wat in de verstreken jaren gered is.

Stichting Molen De Put

In het verslagjaar vond de jaarlijkse bijeenkomst van het stichtingsbestuur plaats. Tot het bestuur van de stichting trad toe de heer J. Ouwehand.

De algehele onderhoudstoestand van de molen is nog steeds als goed te kwalificeren. De molen draaide wederom zo vaak dat de maximale provinciale draaipremie ook in 2003 werd verkregen. In de molen wordt nog steeds veel ten behoeve van broodbakken gemalen.

Op de Nationale Molendag van 2002, 10 mei 2003, was de molen voor het publiek geopend en kon men wederom kiezen voor het rijden van een van de drie uitgezette fietsroutes langs Leidse molens. Ook werd dit jaar weer met een sloep een pendeldienst tussen de molen en de molens De Valk en De Heesterboom onderhouden.

De windvang is nog steeds een punt van zorg. De molen is regelmatig geopend voor het publiek. De plaatselijke pers berichtte enkele malen over de molen.

Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden

De Stichting heeft een jaar van grote zorg gehad met betrekking tot het onderhoud van de begraafplaats. Door ziekte en in augustus het overlijden van de vaste tuinman, de heer Johannes Pieter Dongelmans, is het onderhoud dusdanig verwaarloosd dat er sprake is van onveilige situaties: overwoekerde grafstenen en losliggende stenen en takken. De gemeente Leiden is in de persoon van wethouder Van der Sande komen kijken en deelt onze zorgen, maar kan de begraafplaats moeilijk in het onderhoudsplan onderbrengen. We hopen op betere tijden.

Behalve de signaleringsplicht naar de gemeente, heeft het bestuur voor de donateurs lezingen verzorgd, de aula op de gebruikelijke tijden opengesteld en meegedaan aan de tuinendag op 14 juni. In dit Van Goghjaar, de herdenking van zijn 150ste geboortjaar, heeft prof. mr. H.W. van Soest een lezing gehouden over de moeder van Vincent, Anna Cornelia Carbentus, die op de begraafplaats begraven ligt. De heer drs. C.B.A. Smit sprak over Jan van Heukelom, en mevrouw drs. M.J.A. de Koster over haar familie, oprichter en tot 1965 eigenaar van de Meelfabriek. Natuurgidsen van het I.V.N. afdeling Leiden verzorgden enkele wandelingen over de begraafplaats.

Vereniging Jan van Hout

De vereniging van vrienden van het Gemeentearchief Leiden organiseerde in het verslagjaar drie lezingen:

- 19-03 drs. L.P. Kasteleyn, 'Het Joodse Weeshuis in de Tweede Wereldoorlog'.
- 12-06 dr. Benjamin B. Roberts, 'Van vrije markt naar centraal geregeld. Onderwijs in Leiden tijdens de Republiek'.

- 25-09 Kees Walle, 'Geschiedenis van de Leidse buurten'.

De Vereniging Jan van Hout is trots op haar website. Wie bij www.janvanhout.nl bijvoorbeeld zoekt naar gegevens over de gemeenteraadsleden van Leiden, weet zeker dat hij daar iets zal vinden. Eerder bood de website al transcripties van enkele vestmeestersrekeningen uit de 15de eeuw en van alle overgeleverde rekeningen van de kerkmeesters van de Pieterskerk uit de jaren 1398-1428. In het verslagjaar werd de website geherstructureerd en uitgebreid met een omvangrijk gegevensbestand van dr. Fred van Kan over het Leidse patriciaat in de periode tot 1420.

Ter gelegenheid van het vijftienjarige bestaan van de Vereniging Jan van Hout vond op 22 november een symposium plaats onder de titel "‘Je weet niet wat je ziet!’ Visuele bronnen in het Gemeentearchief Leiden'. Ruim tachtig belangstellenden wisten hun weg naar het archiefgebouw aan de Boisotkade te vinden. Daar verzorgde de beheerder van de audiovisuele collectie van het Gemeentearchief Leiden, Jan van Rosmalen, de inleiding op het symposium. Vervolgens namen de aanwezigen deel aan een van de workshops, onder leiding van bouw-historicus Jan Dröge ('Bouwtekeningen en foto's'), Arjan Honkoop van het Leids AudioVisueel Archief ('Bewegende beelden'), Jan van Rosmalen en Cor Smit, historicus ('De Prentverzameling van het Gemeentearchief als bron voor sociale geschiedenis') en Ed van der Vlist, historicus ('Het *Straetbouc* en het *Waterbouc* van Salomon van Dulmenhorst, circa 1585-1595'). De bijeenkomst werd afgesloten met een plenaire lezing door dr. Charles van den Heuvel, onder meer conservator van de collectie Bodel Nijenhuis, die sprak over 'Historische cartografische bronnen en digitale stadsplattegronden'.

Dirk van Eck-Stichting

In 2003 verscheen het veertiende jaarboek van de Dirk van Eck-Stichting, het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2002*, met daarin de volgende artikelen: Jaap Moes, 'Het uitgavenpatroon van een Leids gemeenteraadslid in de negentiende eeuw: Jan van Heukelom (1813-1886). Een bijdrage aan de geschiedschrijving van Leidse elites', Frank van Deijk, 'Breien voor het leger. De Leidenaar Dirk Weijers (1784-1857) en zijn geprivatiseerde werkverschaffing aan minvermogenden', Adri van der Meulen en Paul Smeele, 'Werklust en De Nijverheid. De pottenbakkers van Hazerswoude in de negentiende eeuw', en Sjaak van der Velden, 'Stakingen in Leiden, 1868-2000'.

Het jaarboek werd ten doop gehouden tijdens de jaarlijkse donateursavond,

die in 2003 viel op 23 oktober. Cor Smit verhaalde bij die gelegenheid over de geschiedenis van en het buurtleven in Leiden-Noord; Wil Spies voerde het woord over stadswijk de Kooi, en Arjan Honkoop vertoonde daar fraaie historische filmbeelden bij. Het is inmiddels bijna traditie dat voor de donateursavond van de Dirk van Eck-Stichting in de vergaderzaal van het Gemeentearchief Leiden er stoelen moeten worden bijgesleept: opnieuw mocht de stichting zich verheugen in de aanwezigheid van bijna honderd belangstellenden. En dat voor een club met iets meer dan 300 donateurs! Het verleden heeft kennelijk nog toekomst.

Dat de Dirk van Eck-Stichting ook nadrukkelijk aan de toekomst denkt, is te zien aan haar nieuwe website: www.dirkvaneck.nl.

Lezingen

De volgende door de Vereniging georganiseerde lezingen vonden plaats in de Grote Pers van het Stedelijk Museum De Lakenhal:

- 28-01 D. van Delft, 'De ontplofbare toestellen van Heike Kamerlingh Onnes'.
- 11-02 dr. A. Mackor, 'Archieven en documenten op schilderijen van Marinus Claeszoon van Reymerswael (1490-1568?)'.
- 20-03 prof. dr. P.Th. van de Laar, 'Stadsgeschiedenis in vergelijkend perspectief: Leiden en Rotterdam vergeleken'.
- 17-04 dr. F.S. Gaastra, 'De Leidse relatie met de VOC'.
- 12-09 mr. C.J.D. Waal, 'De dynamiek in de monumentenzorg van de laatste vijfentwintig jaar'.
- 11-12 J. Steegh, 'Het Waterschap van Rijnland'.

Excursies

Bezoek aan Breestraat 59

Op zaterdag 26 april werd een bezoek gebracht aan het pand Breestraat 59, waar voorheen het Hoogheemraadschap van Rijnland was gevestigd. De heer Ton van Noort vertelde uitgebreid over de diverse werkzaamheden van het Hoogheemraadschap. Daarna werden we rondgeleid door het gebouw. Van de zolder tot de kelder werd alles getoond; ook de binnenplaats werd niet overgeslagen. Het is een plek waar veel te zien en te vertellen valt. De 29 deelnemers waren dan ook zeer enthousiast.

Fietstocht naar Zoeterwoude

Op zaterdag 24 mei fietsten 36 mensen richting Zoeterwoude. Vanwege 'het Jaar van de Boerderij' waren zij op zoek naar gezichtsbepalende boerderijen in de omgeving. Kenmerken als de zogenaamde 'makelaar' en de kruissymbolen boven kelderramen en op stalmuren hadden hun specifieke belangstelling. Om een beter idee te krijgen van de kaasbereiding bezocht het gezelschap een kaasboerderij, en tot slot was in de Oudheidkamer van Zoeterwoude nog van alles te horen en te zien over boerderijen.

Excursie naar Wijk bij Duurstede

Op zaterdag 21 juni gingen 53 deelnemers naar Wijk bij Duurstede en Huis Doorn. In de ochtend werd onder begeleiding van gidsen van de Historische Vereniging tussen Rijn en Lek een wandeling gemaakt door de oude stad, het vroegere Dorestad. De walpoortmolen, de stadsruïne en het museum werden bezocht. Voor en na de lunch reed de bus een speciale route langs enkele kastelen en buurtschappen richting Doorn. Vervolgens is in twee groepen het kasteel bezichtigd. Deze buitenplaats dankt zijn bekendheid aan de Duitse keizer Wilhelm II, die hier in ballingschap woonde van 1920 tot aan zijn dood in 1941.

Excursie naar de Hanzesteden Hasselt en Hattem

Op zaterdag 27 september gingen 53 mensen op weg naar de Hanzesteden Hasselt en Hattem. Eerst werd een bezoek gebracht aan de kalkovens net buiten Hasselt. Pas in 1990 sloot deze schelpbrandierij haar poorten; daarop werd het gebouw gerestaureerd en nu is het een industrieel monument. Vervolgens werd een wandeling gemaakt door Hasselt, een oud maar klein gebleven vestingstadje. Leden van de Historische Vereniging Hasselt vertelden trots over de oude historie van de kleine maar goed bewaarde binnenstad. En ook in Hattem waren leden van het Historisch Genootschap bereid ons van alles te vertellen en ons rond te leiden door de fraaie oude stadskern.

Jaarrekening 2003 van de Vereniging Oud Leiden

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 2003

Contributies	34.151	
Bedrijfslidmaatschappen	6.820	
Legaten en schenkingen	10.727	
Verkoop boeken	300	
Overige inkomsten	<u>7.500</u>	59.498
Kosten Leids Jaarboekje	18.278	
Mededelingenblad	3.711	
Verenigingskosten	6.342	
Lezingen en excursies	1.425	
Dieslezing	1.473	
Bijdragen en lidmaatschappen	253	
Propaganda en publiciteit	116	
Website/automatisering	<u>625</u>	- 37.836
Totaal vereniging		21.662
Opbrengst effecten	14.777	
Rente en kosten ¹	<u>- 429</u>	
	14.348	
AF: Subsidies	<u>- 8.310</u>	<u>6.038</u>
Exploitatieresultaat 2003		27.700

Inclusief euro 286 (4%) rente ten gunste van Fonds mr. Annie Versprille.

BALANS PER 31 DECEMBER 2003

Bank/giro/kas	53.284	Eigen vermogen	182.639
Effecten ¹	142.227	Fonds mr. Annie	
Lening ²	p.m.	Versprille	7.690
Vorderingen	908	Nog te betalen subsidies	1.875
Debiteuren	<u>1.575</u>	Crediteuren	1.380
	197.994	Overige te betalen posten	<u>4.410</u>
<i>Mutaties eigen vermogen</i>		<i>Toegekende subsidies in 2003</i>	
Saldo 01-01-2003	155.412	Leidse Historische Reeks	1.500
Latent koersverlies	- 473	Project van 'Kunst in de wijk'	1.375
Exploitatieresultaat 2003	<u>27.700</u>	LSVL 'De Leidse spiegel'	1.360
Vermogen balans	182.639	<i>Het monumentale hart van</i>	
		<i>Holland</i>	1.375
		<i>Rekenmeesters</i>	500
		St. Podium voor lokale	
		geschiedenis	1.000
		<i>Niet voor God en niet voor</i>	
		<i>het Vaderland</i>	500
		Hoogl. Kerk, orgeldag	<u>200</u>
			8.310

1 Beurswaarde per 31 december 2003 151.007.

2 Stichting Geschiedschrijving Leiden, nominaal 4.538.

Rectificatie

In het artikel van Marieke Wijsman, “Prince van Letterrijk.” De Leidse gebuurten in de 17de eeuw’ in het *Leids Jaarboekje* 95 (2003) is op p. 113 een storende fout geslopen. De zin die begint op de tweede regel moet als volgt luiden: ‘De politieke, sociaal-economische en zelfs religieuze scheidslijnen waren niet van belang binnen de gebuurten.’

Bedrijfslidmaatschappen

ABN-AMRO Bank N.V.
Restaurant Allemansgeest
Bouw- en Aannemersbedrijf Bekooy B.V.
Bik + Mulder Architecten B.V.
Van Cleef Onroerend Goed (Leiden) B.V.
De Clerq, advocaten en belastingadviseurs
Deloitte & Touche, Accountants, Belastingadviseurs
Fortis Bank (Nederland) N.V.
Geelkerken en Linskens, advocaten
Accountantskantoor Van der Geest B.V.
Drukkerij Groen B.V.
Holiday Inn Leiden
Hoogheemraadschap van Rijnland
ING Bank N.V.
Het Kaasmerk B.V.
Kamsteeg Auto Lease B.V.
F. van Lanschot Bankiers N.V.
3M Nederland B.V.
Meeüs West Holding B.V.
Micromel Nederland B.V.
Motorhuis Holding B.V.
Rijksmuseum voor Volkenkunde
Regionaal Opleidingen Centrum Leiden (ROC)
De Ruyter De Wildt & De Vroom, advocaten
Stichting Leidse Studentenhuisvesting
Teekens Karstens, advocaten, notarissen
Zorg en Zekerheid

Korte kroniek van Leiden en omstreken over 2003

Aan de kroniek werkten mee: de correspondenten van Alkemade, Leiderdorp, Liemeer, Noordwijk, Sassenheim, Voorschoten, Warmond en de kroniekschrijver voor Leiden.

Januari

- 1 Mr. A.W. Kist volgt Loek Vredevoogd op als voorzitter van het College van Bestuur van de Universiteit Leiden.
- 3 De Stichting Leidse Studentenhuisvesting blijkt van de Universiteit Leiden het nu nog door de Juridische faculteit gebruikte gebouw Hugo de Grootstraat 32 te hebben gekocht.
- 3 Bij zijn afscheid als voorzitter van de Kamer van Koophandel voor Rijnland wordt Jack Blommers koninklijk onderscheiden.
- 3 Commissaris van de Koningin Jan Franssen opent het nieuwe stadhuis van Alphen.
- 10 Tjerk Kramer, waterpoloër, gekozen tot Leids sportman, Lenneke van Schaik, zwemster, tot Leidse sportvrouw van 2002.
- 13 De wijk Poelgeest is een financiële ramp voor de Oegstgeest. De gemeente komt een kleine 16 miljoen euro tekort.
- 18 Tijdens de Leidse Blues- en Jazzweek wordt de eerste Key Bird Award uitgereikt aan het duo Bob Rigter en Frits Landesbergen.
- 19 De Leiderdorpse Oudheidkamer en Theater Toverlei zijn verhuisd naar gebouw 'Doesmeer' aan de Hoogmadeseweg.
- 21 Na een maandenlange restauratie is Warmonds monumentale Oude Toren weer in volle glorie te bezichtigen.
- 23 Burgemeester Vosjan slaat de eerste paal voor de nieuwe Warmondse brandweerkazerne.

Februari

- 1 Oegstgeest presenteert plannen voor de bouw van een gevangenis op het voormalige MEOB-terrein.
- 5 Het Noordzeestrand, vooral dat van Katwijk, wordt getroffen door aangespoelde olieresten van het Noorse autoschip Tricolor.

- 6 Vier hoogleraren krijgen de Spinozaprijs. Onder hen twee van de Leidse universiteit, de heren E. Goulmy en F. Rosendaal.
- 10 De Leidse burgemeester gaat niet langer op bezoek bij allejarige honderdplussers, maar alleen bij hen die 100, 105, 110 of 115 worden. De omstreden maatregel wordt later in het jaar weer ingetrokken.
- 11 De wethouder van Cultuur opent in het gemeentehuis van Sassenheim een door de Stichting Oud Sassenheim ingerichte expositie van schilderijen van Casper Johannes Verlint (1883-1978), schilder uit de Haagse School.
- 19 Minister Bomhoff slaat de eerste paal voor de nieuwbouw van het Rijnland Ziekenhuis in Leiderdorp.
- 20 Grand Café City Hall opent zijn deuren in een vleugel van het Leidse gemeentehuis.
- 24 Een felle brand legt een monumentale boerderij aan de Langeraarseweg in Langeraar in de as. De bewoners en hun dieren blijven ongedeerd.

Maart

- 1 De nieuwe directeur van het Koninklijk Penningkabinet heet Kees Reichardt.
- 2 Ds Daniel Ribs van de Waalse Kerk in Leiden houdt zijn afscheidspreek; hij gaat met emeritaat.
- 4 De Straatprijs van de Nationale Postcode Loterij valt op de Anna Maria van Schuurmanstraat in de Leidse Stevenshof, waar zeven gezinnen 150.000 euro delen.
- 8 Bibliotheek 't Spoortje in Leiden creëert voor met name Marokkaanse en Turkse meisjes een 'veilige, neutrale en drempelloze omgeving'.
- 11 De bevolking van Leiden verkiest in het burgemeestersreferendum Henri Lenferink (78 procent van de stemmen) boven Harry Groen (22 procent).
- 14 Hans Schugard, jarenlang voorzitter van het Warmondse verpleeghuis Mariënhaven en van het aangrenzende kloosterbejaardenoord Mariëngaerde/Mariënwiede is onderscheiden door de paus.
- 15 In de gevel van Breestraat 114C in Leiden wordt een steen onthuld met het opschrift dat Nicolaas Beets er als Hildebrand zijn *Camera obscura* schreef.
- 16 Leimuidenaar Bob de Jong wint de 10 kilometer op de WK in Berlijn.
- 21 De Keukenhof gaat open, maar moet het door de vogelpest zonder zwanen stellen.
- 22 De (eerste) J.C. Bloemprijs toegekend aan Leidenaar Paul Marijnissen voor zijn bundel *Roze zoenen*.

- 23 Het 10-jarige bestaan van de boeddhistische tempel in de Leidse Hogewoerd wordt gevierd met een leeuwendans.
- 28 De gemeente Leiden kent de Gouden Speld voor externe relaties van de gemeente toe aan mr. B.K. (Ben) Olivier, gedurende 25 jaar voorzitter van de gemeentelijke Commissie voor Beroep- en Bezwaarschriften.

April

- 1 In het Amsterdamse Carré wordt het 25-jarige bestaan gevierd van het Leids Cabaret Festival.
- 7 De krant bericht dat de Commissie voor Beroep- en Bezwaarschriften van de gemeente Leiden van oordeel is dat de Raad en het College terecht een referendum over de Rijn-Gouwelijn hebben geweigerd.
- 9 De gemeente Leiden ziet, daartoe gedwongen door de provincie, af van de aanleg van een bedrijventerrein tussen de Vrouwenweg en de Europalaan.
- 10 *MARE* bericht dat Isabel Hoving, werkzaam bij de Universiteit Leiden, met haar boek *De gevleugelde kat* de Gouden Zoen heeft gewonnen, de prijs voor het beste boek voor de jeugd tot 16 jaar.
- 11 Het eerste exemplaar van het boek *Van karrenspoor tot klinkerpad*, over vier eeuwen bewoning aan Voorstraat en Lindenplein in Noordwijk, wordt overhandigd aan de scheidend voorzitter van de Vereniging 'De oude Dorpskern', de heer G. Aten.
- 12 De Voorschotense musicus Bert Mooiman wordt voor zijn artikel over Olivier Messiaen en de harmonie in de Franse muziek onderscheiden met de Mart. J. Leürsenprijs.
- 15 De Stichting Wireless Leiden wint de Vosko Trofee voor Jonge Netwerksrijders voor het 'uitrollen van een draadloos netwerk'.
- 23 Met een feestelijk Paasontbijt in huize Sint Jeroen te Noordwijk viert mevrouw Bink-Romijn met kinderen en burgemeester Van der Sluijs haar 100ste verjaardag.
- 24 De ijscoke van Luigi Belfi, gedurende veertig jaar ijsverkoper op de hoek van de Jan van Houtkade in Leiden, wordt een museumstuk in Stedelijk Museum De Lakenhal.
- 25 Tijdens het Nederlands Kampioenschap Atletiek wordt de eerste plaats behaald door de Leidse Annelies van der Sluijs, de tweede door haar stadgenote Miranda Boonstra.
- 27 Zuster Maria Magdalena, 25 jaar werkzaam in het Leidse Sint Elisabeth Zie-

kenhuis en daarna even lang actief in de Leidse Lodewijkparochie, viert haar 50-jarige kloosterjubileum.

Mei

- 1 Leo Levie, onder andere sinds 1977 secretaris van de Leidse Joodse Gemeente, benoemd tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau.
- 5 Bestrijding van de houtworm in het Gravensteen te Leiden.
- 6 Vanaf vandaag is het Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden elke woensdag gratis toegankelijk, als 'investering in een goede relatie met het publiek'.
- 6 Abdelkader Benali, inwoner van Leiden, wint de Libris Literatuur Prijs.
- 7 Het uurwerk van de Hooglandse kerk in Leiden, van 1601 tot 1609 met twee slagwerken gebouwd, door vrijwilligers geheel gerenoveerd.
- 8 Afscheid van waarnemend burgemeester van Leiden Wolter Lemstra.
- 10 Laatste wedstrijd van de L(eidse) F(ootball) C(lub); na 96 jaar gaat de club fuseren met UDWS en VNA tot de FC Boshuizen.
- 12 B en W van Leiden is akkoord met het plan van de Projectgroep voor het Aalmarktgebied, maar wil een winkeltrekker in de Aalmarktschool en geen theatercafé, een optie die niet door alle projectgroepleden wordt gesteund.
- 15 De Stichting Militair Indië Monument onthult bij het monument voor Leidse gesneuvelden een plaquette 'Verre grond, tastbare aarde', met de namen van de Indonesische erevelden (26) waar Leidse militairen begraven liggen.
- 16 Installatie van drs. H.J.J. Lenferink tot burgemeester van Leiden.
- 16 Hospice Issoria, een thuis voor terminale patiënten, aan de Leidse Plantage geopend door de dichter-schrijver Huub Oosterhuis.
- 17 Na een proefperiode wordt La Soos, voor jeugdige autisten, officieel geopend door wethouder Buijing in het Dag Activiteiten centrum aan de Leidse Flevoweg.
- 19 De gemeente Leiden en de Vrijplaats Koppenhinksteeg treffen elkaar voor de rechter. De gemeente wil het pand tot appartementen verbouwen, de Vrijplaats kan geen alternatieve ruimte vinden.
- 19 Presentatie van het Lucas van Leyden Mecenaat, dat een steun voor Stedelijk Museum De Lakenhal wil zijn bij de toekomstige uitbreiding en de financiering daarvan, samenwerking met de Universiteit Leiden wil stimuleren (onder andere een bijzondere leerstoel Cultuur en Natuurwetenschap), en bijzondere aankopen mogelijk wil maken.

- 25 De 60-jarige L(eidse) V(ideo en) S(malfilm) L(iga) presenteert zijn jubileum-project *Spiegel 2002*, een beeld van Leiden in 2002.
- 27 De Leiderdorpse Munnikenmolen na renovatie weer in gebruik.
- 28 Na 12½ jaar burgemeesterschap neemt drs. J.W. van der Sluijs afscheid van Noordwijk.
- 31 Bij het Gemeentearchief Leiden is tijdens de presentatie van de Pilgrim Tour een beeld van Gert van der Woude onthuld ter herinnering aan de Pilgrims.

Juni

- 2 De krant bericht dat een onafhankelijke bibliotheekconsulent weinig heil ziet in de verkoop van universitaire collecties.
- 6 Leidens oudste inwoner, mevrouw C. Laman-Sjardijn, wordt 108 jaar.
- 10 De initiatiefgroep 'Oosthaven' te Sassenheim presenteert aan de gemeenteraad van Sassenheim een plan voor de ontwikkeling van een passantenhaven en twee jachthavens.
- 13 André de Jong, 34 jaar in dienst bij de Groenordhallen in Leiden, kondigt zijn – onverwachte – vertrek aan.
- 14 Het R(ijnlands) A(rchitectuur) P(latform) opent zijn Architectuurcentrum in de Leidse Nieuwstraat.
- 23 De Leidse binnenstad kent sinds vandaag een veegploeg van langdurig dak-en thuislozen, een initiatief van Stichting De Binnenstad.
- 26 Tijdens de opening van de Warmondse Kaagweek ontvangt tafeltennisser Nol Sikking de Warmondse Sportprijs en ontvangt de 14-jarige zeiler Gijs Pelt de Sloepie wisselprijs.
- 29 Overlijden van Jan Alphenaar (90), oprichter-eigenaar van Dansinstituut Alphenaar in Leiden.
- 29 Mevrouw E.C. Otte-Zwetsloot wordt in Zorgcentrum Jacobus te Oude Wetering 100 jaar.
- 30 De krant meldt dat Marinevliegkamp Valkenburg definitief dicht gaat.

Juli

- 1 Fusie van de Leidse Woningbouwverenigingen 'De Sleutels' en 'Zijl en Vliet' tot 'De Sleutels van Zijl en Vliet', waardoor een woningcorporatie ontstaat van 8.000 panden.
- 5 Gerard van den Berg, Leids beoefenaar van taekwondo, behaalt de zevende dan en wordt benoemd tot lid in de Orde van Oranje-Nassau.

- 7 Na protesten van omwonenden besluit burgemeester Lenferink van Leiden, tegen een eerder raadsbesluit in, de V(erplaatsbare) O(ntmoetings)P(lek) voor alcoholisten niet op de Garenmarkt te plaatsen.
- 11 A.M. Hulkenberg overlijdt op 88-jarige leeftijd in Lisse. Zie In memoriam.
- 13 Werfpop, na 21 jaar van het Van der Werfpark in Leiden noodgedwongen verhuisd naar de Leidse Hout, kent ook daar groot succes.
- 30 Mevrouw J. van der Beek-Bos wordt in Zorgcentrum Jacobus te Oude Wetering 100 jaar.

Augustus

- 1 De Rijtuig- en wagenmakerij van wijlen J.J. de Groot aan de Leidse Oude Varkenmarkt wordt naast museum ook weer werkplaats, van drie jonge meubelmakers.
- 16 Het Indiëmonument in Leiderdorp onthuld.
- 17 Het aanloophuis in de Christelijk Gereformeerde Kerk in de Leidse Nieuwstraat voor het laatst open; vrijwilligers bereiden een herstart voor.
- 18 Marjet Hemerik (20) uit Leiden gekozen tot Pirelli Girl Europe.
- 27 Op de Leidse begraafplaats Rhijnhof wordt het Sterretjesveld in gebruik genomen, waar de as kan worden bijgezet van te vroeg geboren, niet levensvatbare kinderen.

September

- 1 Prestigieus nieuwbouwplan 'Voorsche Kreek' in Voorschoten-West afgeblazen wegens gebrek aan belangstelling.
- 2 Peter 't Hoen is de nieuwe coördinator van De Zaak in Leiden, een jaar geleden opgezet als dagbestedingsproject voor verslaafde dak- en thuislozen.
- 4 De op 29 augustus overleden Jan Castelein wordt, na een afscheidsbijeenkomst in De Waag, per boot naar het Leidse Crematorium Rhijnhof gevaren.
- 5 De Protestants-Christelijke Schoolvereniging viert haar 150-jarig bestaan.
- 10 Overlijden van dr. J.P. Duyverman (98), in het huis waarin hij sinds 1937 woonde. Zie In memoriam.
- 12 Het Archeologisch Centrum van de gemeente Leiden in het voormalige Heilige Geest Weeshuis aan de Hooglandse kerkgracht geopend.
- 13 Het Comité Open Monumentendag van Leiden wint de Bouwfonds Trofee 2003 vanwege 'een zeer omvangrijk, actief, verzorgd en gevarieerd programma'.

- 13 Leidenaar Tony Wittebol veroverd zes medailles op het WK Choy Li Fut Kung Fu in San Francisco.
- 16 De gemeenteraad van Leiden stemt in met de benoeming tot wethouder per 1 oktober 2003 van Ruud Hessing als opvolger van de naar Wageningen vertrokken Alexander Pechtold.
- 17 Voor grote delen van de Leidse binnenstad geldt per direct een bouwstop; de rechtbank Den Haag oordeelde dat geen bouwvergunningen mogen worden afgegeven, omdat de Leidse binnenstad een beschermd stadsgezicht is en de gemeente nog geen nieuwe bestemmingsplannen heeft gemaakt.
- 18 Het Leidse ontwerp bureau npk industrial design, ontwerper van onder meer de nieuwe brievenbus van TPG Post en de 'flesopener'-fietsbeugel, viert zijn 25-jarig bestaan.
- 21 Cornelia Urbanus viert haar 100ste verjaardag (gisteren) en het feit dat zij, in 1931 in dienst gekomen van het Leidse Diaconessenhuis, in 1953 als diacones werd ingezegend; met haar is nog één (Leidse) diacones in leven.
- 24 Heel Leiden haalt opgelucht adem: het vaandel van de Reveill-je is terecht!
- 26 De dip in de studententoostrroom van de Universiteit Leiden is voorbij, Ambreen Kausar is de vierduizendste eerstejaars van 2003-2004.
- 27 De Leiderdorpse Bosmolen verhuist naar Koudekerk.
- 29 Ter viering van het feit dat de stedenband met de Nicaraguaanse stad Juigalpa 15 jaar bestaat is op de muur van de Leidse Pacelli basisschool een schildering aangebracht door Soraya Moncada Abel.
- 30 John van den Born, kapper en uitvinder van de sportpermanent, initiator onder andere van de Wijkraad in de Leidse Stevenshof, begiftigd met de Cornelis Joppensprijs van de gemeente Leiden.

Oktober

- 1 De Christelijke Muziekvereniging Kunst en Genoegen (K&G) viert haar 75-jarig bestaan.
- 1 Koningin Beatrix opent de nieuwe British School in the Netherlands te Voorschoten.
- 2 Leidens nieuwste ereburger heet Ed van der Veen.
- 3 Thomas Raat (24) uit Leiden ontvangt de Koninklijke prijs voor Vrije Schilderkunst.
- 6 Opening van het R(ijnlands) R(evalidatie) C(entrum) aan de Leidse Wasse-naarseweg.

- 7 Jan Laurier, oud CPN'er, oud-wethouder en gemeenteraadslid van Leiden, bij zijn afscheid benoemd tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau.
- 7 De raad van de gemeente Noordwijk besluit tot herbouw in oorspronkelijke stijl van 'De witte school' te Noordwijk-binnen, die in 2000 door brand werd verwoest.
- 9 De Universiteit Leiden en zestien scholen in Zuid-Holland richten officieel het Pre University College op, een initiatief van de decaan van de Faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen.
- 13 De Leidse gemeenteraad gaat akkoord met de oplossing van het 'probleem Roomburg': de erfpachtovereenkomst met de toekomstige bewoners blijft intact, maar er wordt een brief toegevoegd waarin de gemeente de volledige aansprakelijkheid aanvaardt voor eventuele vervuiling vanuit De Bult.
- 17 In de Leidse Smaragdlaan is het Werkhotel, een project voor jongeren die moeilijk aan een woning en werk kunnen komen, in gebruik genomen.
- 23 De bewonerscommissie Zuidhoven ontvangt de Beverprijs 2003, een wissel-trofee van woningcorporatie Ons Doel in Leiden, o.a. voor de schoonmaak-actie, de website en het geregelde overleg met wethouders en corporatiedirecteuren.
- 23 Woningstichting Portaal ziet af van haar plannen tot sloop niet alleen van woningen aan de Leidse Oranje- en Waardgracht, maar ook van verzorgingshuis Huis op de Waard aan de Kaarsenmakersstraat.
- 28 Het Leidse WIFI-netwerk gaat de lucht in.
- 28 De Leidse gemeenteraad geeft met de grootste mogelijke meerderheid zijn fiat aan de plannen voor de Aalmarkt en omgeving; aan tien jaar touwtrekken is een einde gekomen.
- 31 744 fietsers worden op de Leidse Breestraat bekeurd wegens rijden zonder licht; de boetes bedragen 13 tot 23 euro.
- 31 De Leidse Sanda-boksers Remi de Ligny, Roelant Briët en Patrick Prins behalen goud op de WK Sanda.

November

- 2 De krant meldt dat het IDCollege Leiden de 'Scholen helpen Scholen'-prijs heeft gekregen voor zijn jarenlange steun aan de Satang Jabang School in Senegal.
- 3 De christelijke privé-basisschool De Voltreffer aan de Leidse Turkooislaan moet haar deuren sluiten.

- 7 De Leidse afdeling van de Nederlandse Maatschappij voor Handel en Nijverheid viert haar 225-jarig bestaan.
- 14 Lisa Hortensius (schaakster) sportvrouw en Frank van de Groen (deltavlieger) sportman van het jaar in Leiderdorp.
- 15 De Sassenheimse vrijwillige Brandweer viert haar 150-jarig bestaan met o.a. de uitgave van een jubileumboek *Brandweer Sassenheim, 1853-2003*.
- 20 Mevrouw A. Timmermans-Kuiken ontvangt de Cornelis Joppensprijs voor haar werk als voorzitter van het bestuur van de L(eidse) W(elzijns)O(rganisatie).
- 21 Het Warmondse bedrijf Padox, opgericht in 1919, is met alle bijbehorende vennootschappen failliet verklaard.
- 23 Alweer een kerksluiting, deze keer van de 'Leonardus' aan de Leidse Haagweg.
- 24 De speelfilm *Kees de Jongen* beleeft in Leiden zijn première.
- 25 Bij zijn afscheid als lid van de Noordwijkse gemeenteraad ontvangt de heer Th.B. Sweers de koninklijke onderscheiding lid in de Orde van Oranje-Nassau.
- 28 Na 4.636 huwelijkssluitingen in 27 jaar legt ambtenaar van de burgerlijke stand in Leiden R. Smits-Clifford (76) haar functie neer.
- 30 Feestelijke eucharistieviering in de Leidse Hartebrugkerk (Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming) ter gelegenheid van de voltooiing van de acht jaar durende restauratie van de kerk.

December

- 1 De Rijksoverheid is bereid 8.800.000 euro bij te dragen aan de bouw van een supermicroscop door de Universiteit Leiden, omdat deze bouw past in de plannen voor een 'concurrerende en dynamische kenniseconomie'.
- 3 B en W van Leiden vragen een sloopvergunning aan voor de Leidse Kaasmarktschool; de buurtvereniging is mordicus tegen.
- 4 De krant bericht dat de Leidse Sterrewacht voor de bouw, in Drenthe, van een revolutionaire radiotelescoop (LOFAR) 52 miljoen euro ontvangt, als impuls voor de Nederlandse kenniseconomie.
- 5 De grote zaal van Sociëteit Minerva in Leiden doet dienst als 'paleis van Sinterklaas' voor ongeveer 80 kinderen uit het asielzoekerscentrum aan de Rijnsburgerweg, van de Jeugdzorg, uit diverse Leidse gezinnen.
- 6 Een nieuwe attractie op de Leidse Beestenmarkt: een (tijdelijke) kunstijsbaan.

- 6 Rondom de Leidse Nieuwe Beestenmarkt wordt door de politie, voor het eerst, preventief gefouilleerd.
- 8 De Co Verhoogprijs toegekend aan de groep Leidse jongeren die via Diaconaal centrum De Bakkerij, in de grote vakantie Roemeense huizen opknappen voor dakloze gezinnen.
- 8 R. van der Zeeuw, sinds 1945 vrijwilligster in verpleeghuizen, onderscheiden door het Steunpunt Vrijwilligerswerk (WAVEs).
- 8 De Leidse molens staan gepavoiseerd in de vreugdestand vanwege de geboorte (op 7 december) van Catharina-Amalia Beatrix Carmen Victoria, prinses der Nederlanden.
- 8 Loco-burgemeester Rogier van de Sande van Leiden maakt bekend dat vier opvallende schoorstenen op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst zullen worden.
- 13 Bij opgravingen aan de Hoogmadeseweg in Leiderdorp zijn resten gevonden van een handelsplaats, te dateren rond het jaar 800.
- 14 Kunstenaarscentrum Haagweg 4 in Leiden rondt zijn lustrumjaar af met een performance van de Haagse kunstenaar Lichel van den Ende, genaamd *Ondraaglijk*.
- 16 Aan de Grent te Noordwijk aan Zee wordt een gedenksteen onthuld ter nagedachtenis aan Stephen Hendriksen, de Noordwijkse jongen die in 2001 door zinloos geweld om het leven kwam.
- 17 Het Rijnlands Christelijk Mannenkoor, tot 1 januari nog geleid door Sander van Marion, krijgt een nieuwe dirigent, Suzanna Veerman (28); Van Marion wordt geëerd met de Gouden Speld van de gemeente Leiden.
- 19 De krant meldt dat Wim de Boer, die de zieke Mohammed Rabbæ vervangt, heeft verklaard dat Leiden niet zal meewerken aan het uitzettingsbeleid van minister Verdonk.
- 25 C. Rienks-Speenhoff, kunstenares en dochter van de bekende dichter Koos Speenhoff, te Warmond overleden.
- 28 Overlijden van ds P.L. Schoonheim (90), hervormd predikant van de Leidse Marekerk, destijds groot voorstander van experimentele kerkdiensten, en initiatiefnemer van zondagmorgengesprekken in theater Luxor.

Jan Pieter Duyverman

27 november 1905 Leiden - 10 september 2003 Leiden

Jan Pieter Duyverman, die op 10 september 2003 op 97-jarige leeftijd overleed, bracht zijn hele werkzame leven, ruim veertig jaar, in het onderwijs door, als leraar economie en staatsinrichting op vijf scholen in drie gemeenten en als repetitor economie in Leiden. De appel viel wat dat betreft niet ver van de stam. Hij was de zoon van ouders (Frederik Hendrik Duyverman en Maria Catharina van Campen) die beiden eveneens voor de klas stonden. Ook in de Leidse politiek speelde Jan Pieter een rol van betekenis. Hij had, voor de VVD, zestien jaar zitting in de Leidse gemeenteraad, waarvan vier jaar (1970-74) als wethouder van onderwijs.

Duyverman werd op 27 november 1905 in Leiden geboren. Hij doorliep er de HBS-B en studeerde in Leiden en Rotterdam. Hij nam daarna een baan aan in het voortgezet hoger en middelbaar onderwijs, waarvoor hij ook tal van bestuurlijke functies zou vervullen, zoals secretaris van de examencommissie MO, lid van de staatscommissie HBS en redacteur van de Vereniging tot Behartiging van de Staatswetenschappen. Tussen alle bedrijven door schreef hij ook tal van publicaties in het *Leids Jaarboekje*: 'Revolutie in Leiden' (1961), 'Politieke groeperingen 1850-1900' (1962), 'De Leidse pers' (1963), 'Hoogleraar en Gemeenteraad. Van Sandifort tot Goslings' (1964), 'Tien burgemeesters (1851-1964)' (1965), 'Samen doen' (over samenwerking in de Leidse regio, stadsvergrotingen en dergelijke; 1967), 'Een ooggetuigeverslag van de buskruitramp van 1807' (1975), 'Een week vrijheid, gelijkheid en broederschap, 21-28 januari 1795' (1976), 'De "Muzikschool" van Toonkunst in haar eerste kwarteeuw' (1977). Overziet men het geheel dan kan men spreken van een rijk en vol leven.

In de loop van zijn leraarschap wilde hij promoveren op een onderwerp dat met zijn dagelijks werk te maken had. Zijn hoogleraar, C.W. de Vries, stelde hem daarop voor de wet op het middelbaar onderwijs van 1863 en de groei daarvan aan een nader onderzoek te onderwerpen. Zo gebeurde het ook. Het bracht Duyverman in contact met het werk van de grondlegger van ons staatsbestel, Johan Rudolf Thorbecke, en die figuur zou hem de rest van zijn leven niet meer loslaten. In de loop der jaren schreef hij talrijke artikelen over hem, met nimmer falende eerbied. Het maakte hem ook veeleer tot Thorbeckiaan dan, later, tot VVD'er.

Zijn entree in de Leidse politiek was vrij laat: pas op zijn 52ste nam hij plaats in de Leidse gemeenteraad. In 1970 werd hij wethouder van onderwijs; wethouder op het verkeerde moment, zou men kunnen zeggen. Hij was toen al 65 – geen leeftijd waarop men doorgaans nog veel overhoop wil halen. Bovendien beleefde politiek Leiden in de jaren zeventig een uitermate turbulente periode. De linkse partijen hadden zich geformeerd in het zogenaamde Progressief Akkoord (PAK) en voerden felle oppositie tegen rechts, dat het college had gevormd. De heftige polarisatie moet de rustige, hof-

felijke Duyverman, altijd strevend naar harmonie en synthese, een gruwel zijn geweest. Hij nam het zijn partijgenoten later ook kwalijk dat ze met de PvdA een college aangingen, 'uitgerekend met die rode lieden die mij onnodig hebben dwarsgezeten'.

Na zijn pensionering bleef hij met Thorbecke in de weer. Het smakelijke werkje *Thorbecke debatteert* was er onder andere het resultaat van. Maar het meeste opzien baarde hij met een boek dat niet ging over zijn grote liberale held, maar over *Aeneas Mackaay, dienaar des konings, 1806-1876*, gebaseerd op de geheime dagboeken van deze eerste vice-president van de Raad van State. Een werk van jaren was dat geweest. Duyverman had er vele meters archief voor moeten verorberen. Dat de dagboeken grotendeels in het Frans waren geschreven, was nog tot daaraantoe, de man had het bovendien gedaan met een onmogelijke 'poot'. Of zoals Duyverman het uitdrukte: 'De heer Mackaay heeft zich er niet op toegelegd het nageslacht tegemoet te komen met een goed leesbaar handschrift.' In dat werk toonde Duyverman bij alle ernst ook oog te hebben voor het pikante detail. Een soort ingetogen, vederlichte frivoliteit was hem trouwens toch niet vreemd. Het eerste exemplaar van *Mackaay* werd in 1987 in ontvangst genomen door de toenmalige vice-president van de Raad van State, mr. W. Scholten. Toen Duyverman wat plagerig werd voorgehouden dat nu juist een van zijn belangrijkste publicaties niet over Thorbecke ging, pareerde hij dat onmiddellijk door te zeggen: 'De dagboeken van Mackaay missen Thorbecke in de titel, zeker niet in de tekst.'

Dr. J.P. Duyverman was een statige man en sprak een zorgvuldig Nederlands

dat men tegenwoordig nog maar zelden hoort. Reden waarom men hem, tot zijn stil plezier, wel eens hield voor een neerlandicus, een classicus of een jurist.

Ik interviewde hem jaren geleden eens in de werkkamer van zijn woning aan de De Laat de Kanterstraat. Het zal wel over Thorbecke zijn gegaan. Zijn kleinzoon bracht twee kopjes koffie binnen en zei daarbij olijk: 'Roomservice'. Duyverman nam er met enige ontzetting kennis van: 'Dat wóórd, dat wóórd.' Zelf daalde ik ook in zijn achting door op zeker moment verbaasd uit te roepen dat hij op zijn kamer nog 'een echte kachel' had. Hij keek mij even vorsend aan en zei toen: 'Menéér, het is geen kachel, maar een haard.'

R.D. Paauw

Alphons Marie Hulkenberg

11 juli 1915 Hillegom - 11 juli 2003 Lisse

Op z'n 88ste verjaardag is op 11 juli 2003 Fons Hulkenberg in zijn woonplaats Lisse overleden.

Begonnen als onderwijzer in Hillegom, was hij van 1949 tot 1980 leraar middelbaar onderwijs aan de Rijks Middelbare Tuinbouwschool voor de Bloembollenteelt. In die tijd ging hij regelmatig met zijn leerlingen op excursie, waarbij ruim de tijd werd genomen om ook een bezoek te brengen aan museum, kerk en kasteel.

De van geboorte Hillegommer woonde lange tijd in Lisse en schreef vele publicaties over de bollenstreek, Hillegom, Lisse, Sassenheim en Voorhout. Maar ook wat op zijn weg kwam, zoals *Gezichten langs de Rijn*, met tekeningen van Chr.J. Schut. Het begon met het schrijven over de geschiedenis van 'de Aagtenkerk van Lisse' in 1960; in 1966 volgde 'het huis Dever te Lisse', waarvan slechts een ruïne over was. De geschiedenis van het kasteel Keukenhof bracht hij in 1975 in boekvorm uit. Zijn vele bezoeken aan de archieven hebben hem zeer vele vrije dagen gekost, maar ook zo vele voetnoten opgeleverd.

Hulkenberg was de bezielende voorzitter van de Stichting Vrienden van Dever, die in 1963 werd opgericht om de ruïne van Dever te restaureren, wat uiteindelijk in 1978 is gerealiseerd. Om dit te bereiken ging hij – met of zonder dia's – alle verenigingen en instanties langs om de belangstelling voor de restauratie van Dever te wekken. Dat dit niet een geplaveide weg was en niet door iedereen werd begrepen, was geen reden voor hem om te stoppen. Een gerestaureerde donjon biedt meer gebruiksmogelijkheden dan een ruïne, was zijn motief.

Hij was een echte onderwijzer, die bij lezingen en rondleidingen met veel humor, doch wel met het soms corrigerende vingertje omhoog, zijn toehoorders wist te boeien. Zijn parate kennis strekte heel ver en was heel breed. Elk onderwerp kon worden aangesneden, kerk en geloof, de Oranjes, heraldiek, plantkunde, maar ook over families, dorpswetenswaardigheden. Dat alles had zijn belangstelling en daar schreef hij desgevraagd over. Want gevraagd werd hij! Wanneer je 's avonds bij hem op visite was, ging menig keer de telefoon en was hij soms lange tijd van alles aan het uitleggen aan de vragensteller. Menig boek of publicatie is zo ontstaan.

Voor de Vereniging Oud Leiden was hij van 1973 tot 1980 correspondent voor Lisse. Hij schreef voor het *Leids Jaarboekje* elf artikelen. Het eerste artikel verscheen in 1962 en ging over 'Het kasboek van Jan van Matenese, heer van Dever'. Het laatste artikel ging over 'De oude smederij van Lisse' en verscheen in het *Leids Jaarboekje* van 1977. Hij was ook een trouwe gast en spreker op de diverse excursies die de Vereniging organiseerde.

Hulkenberg had ook zijn teleurstellingen, vooral door onbegrip van de plaatselijke overheid over de door hem aangedragen voorstellen op cultuurhistorisch gebied.

Vaak werden die afgedaan met: 'We hebben Dever toch gerestaureerd?' Ook op het persoonlijke vlak waren er enkele gebeurtenissen die deels te wijten waren aan zijn rechtlijnige denken, iets dat soms positief maar ook wel negatief kon uitwerken.

Toch erkenden de mensen om hem heen de grote waarde van zijn werk als geschiedschrijver, wat resulteerde in diverse onderscheidingen. Voor zijn cultuurhistorische werk ontving hij van de staatssecretaris van Cultuur de legpenning van de Monumentenzorg (1975), van de Vrienden van Dever de bronzen Deverpenning, van de gemeente Lisse de Gouden legpenning behorende bij het ereburgerschap (1978) en de oorkonde van de Historische Vereniging Holland. In 1995 benoemde H.M. de Koningin hem tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau, waarvan de versierselen hem door de burgemeester van Lisse werden opgespeld. Hulkenberg was zeer gelukkig met deze erkenningen, zo schreef hij in zijn 'memoires en opstellen' (2002). Een markant figuur en goede vriend is overleden, maar zijn geestelijke erfenis zal nog door vele toekomstige geschiedschrijvers worden gebruikt (hopelijk met verwijzing) voor eigen en gemeenschappelijk nut.

Ignus Maes

Een eeuw Leids(sch) Jaarboekje

Ingrid W.L. Moerman

Bij de oprichting van de Vereniging Oud Leiden op 5 november 1902 werd het uitgeven van een jaarboekje door een van de initiatiefnemers, de gemeentearchivaris mr. J.C. Overvoorde, als een taak van de nieuwe vereniging gezien. In december 1902 werd al een redactiecommissie ingesteld om plannen daarvoor uit te werken. Besloten werd dat het boekje zou bestaan uit *de vrijwillige bijdragen van een ieder, die ons een artikel voor dit doel wil afstaan, en vervolgens uit biographieën van personen, die zich als inwoners van Leiden verdienstelijk maakten*. Jaarlijks zou er ook een kroniek van belangrijke plaatselijke en regionale gebeurtenissen uit het afgelopen jaar worden opgenomen.

Het nieuwe Leidse periodiek kreeg de wat omslachtige naam *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland*, maar vanaf de eerste jaargang – in december 1903 verschenen, maar met het jaartal 1904 – werd gelukkig op kaft en rug de verkorte naam *Leidsch Jaarboekje* vermeld, de naam waaronder de serie bekend zou blijven.

De firma A.W. Sijthoff gaf het jaarboekje voor eigen risico uit, bracht het voor anderhalve gulden in de handel en gaf de leden een korting van een kwartje. Na een jaar veranderde dat al, toen Oud Leiden tegen betaling aan de uitgever gratis exemplaren voor haar leden kreeg.

De oplage van het eerste deel is niet bekend. In 1904 had de vereniging 124 leden en vermoedelijk zijn er wel een paar honderd exemplaren voor de boekhandel gemaakt. Het boekje was 19,5 cm hoog en 13 cm breed en vertoonde de karakteristieke Sijthoff-typografie met een sobere pagina, opgesierd met Jugendstil-ornamenten aan het begin van een artikel. De omslag was van karton met rode letters en het Leidse wapen. De volgende jaren (1905-1910) werd het wapen vervangen door wisselende afbeeldingen. Daarna sierden het Leidse en het Rijnlandse wapen de omslag.

In 1914 veranderde men van drukker. De firma G.F. Théonville kreeg toen de opdracht, maar veranderde niet veel aan de vormgeving. De ingrijpendste wijziging was de keuze voor een veel mindere papiersoort.

P.J. Mulder & Zn. werd de nieuwe drukker in 1919 en zou dat tot en met 1945 blijven, met één uitzondering: de achttiende jaargang (1921-'22) werd bij E.A. Prins te Aarlanderveen gedrukt, op ander, beter papier, maar met dezelfde afbeelding op de omslag.

In deze periode moest noodzakelijkerwijs bezuinigd worden. Om het boekje, dat als het visitekaartje van de vereniging beschouwd werd, toch uit te brengen werd de oplossing gezocht in een verschijning van eens in de twee jaar. Een belangrijke bezuiniging werd in 1933 het slappe koftje, tot in 1940 het kartonnen bandje weer in ere hersteld werd.

De redactie maakte zich echter wel grote zorgen over de continuering. Zo vermeldt het voorwoord in 1936: *De toekomst van het boekje is zeer onzeker geworden; wij beramen plannen zijn voortbestaan mogelijk te maken*. In 1937 wordt medegedeeld dat vanaf 1 januari 1938 het boekje niet meer in de boekhandel verkrijgbaar zal zijn. Alleen de leden van Oud Leiden ontvangen het boekje. Ze betalen een contributie van vier gulden, waarbij het jaarboekje is inbegrepen.

Pas bij het in 1946 verschenen 38ste deel vond een ingrijpende modernisering plaats. Het jaarboekje, dat nu weer bij de oorspronkelijke drukker A.W. Sijthoff werd geproduceerd, kreeg een iets groter formaat (20,5 x 15 cm) en op de kaft een nieuwe afbeelding, voorstellende een gehelmde leeuw met het Leidse wapen en het opschrift *Haec libertatis ergo*. Deze afbeelding sierde het boekje tot en met 1965.

In 1963 meldde de redactie in het voorwoord dat de kosten van drukken, cliëren, binden en zelfs verpakken zo gestegen waren dat er noodgedwongen wijzigingen zouden moeten worden toegepast om de uitgave van het jaarboekje te kunnen blijven volhouden. De volgende maatregelen zouden genomen moeten worden: het boekje zou 2,5 cm hoger worden, waardoor men kon voorkomen dat onnodig papier werd versneden en tevens de zetspiegel kon vergroten. Het plaatsen van illustraties tussen de tekst van de verschillende bijdragen – en dan ook nog juist tegenover de passage waarin naar die afbeelding werd verwezen – gebeurde met de hand, een werkwijze die onbetaalbaar werd. Daarom stelde de redactie voor de illustraties te clusteren. Een open vraag was ook of het aantal afbeeldingen zou moeten worden ingekrompen.

Positievare geluiden klonken in 1964. De zetspiegel was wel vergroot, maar het boekformaat niet gewijzigd. Ook was het aantal afbeeldingen niet verminderd, maar de concentratie ervan was wel doorgevoerd.

In 1966 werd de reeks uniforme omslagen met het wapen van Leiden stopge-

zet. Men kreeg een jaarlijks wisselende omslag, waarop een afbeelding behorende bij een van de artikelen in de bundel.

Na een kortstondig experiment met een ander lettertype in 1971 werd in 1973 overgeschakeld op het offsetprocédé, waardoor de illustraties nu makkelijker bij de bijbehorende tekst konden worden geplaatst. In 1975 werd voor het eerst gebruikgemaakt van de computer.

Intussen was de jaargang 1974, waarvan de inhoud identiek was aan de bundel voor de herdenkingstentoonstelling *Leiden '74* in De Lakenhal, verschenen met een geheel vernieuwde omslag, ontworpen door Studio Loridan, met een in rood en zwart gedrukte collage van afbeeldingsfragmenten; een patroon dat in de volgende vier jaren werd herhaald.

Voor de samenwerking tussen redactie en de tentoonstellingscommissie werden Rudi Ekkart en ik in dat jaar aan de redactie toegevoegd. Kennelijk beviel die samenwerking zo goed dat we mochten blijven, waarmee het aantal redactieleden op zeven kwam.

Omdat Sijthoff samengegaan was met Samsom en daarmee verhuisde naar Alphen aan den Rijn, bleek het voor de redactie efficiënter om in Leiden te blijven. Enkele jaren konden we nog gebruikmaken van Bram van der Laan, die vanuit een klein kamertje in het pand aan de Doezastraat met ons de besprekingen voerde. Maar in 1977 viel toch echt het doek voor Sijthoff en viel de keuze op drukkerij Beugelsdijk, waar we met veel plezier gewerkt hebben. Soms tot 's avonds laat. Dan verscheen mevrouw Beugelsdijk om half elf met een drankje voor de noeste werkers. Bij die wisseling van drukker was tevens gekozen voor een veel betere papiersoort, die ons de mogelijkheid bood de illustraties meer tot hun recht te laten komen.

Sinds 1975 werden – om de kosten te drukken – advertenties als een blok achterin de jaarboekjes opgenomen. Dit duurde tot en met 1997.

In 1998 werd de mogelijkheid geboden bedrijfslid te worden. De bedrijfsleden worden vanaf 2000 in het jaarboekje vermeld.

In 1991 moesten we helaas afscheid nemen van de firma Beugelsdijk en vonden we onderdak bij Grafaria voor het zetwerk en drukkerij Nautilus. Een nieuwe drukker, een nieuw geluid, oftewel een nieuw ontwerp en daarmee een ander formaat (20,5 x 17 cm) en een nieuwe letter, de Baskerville. Gelukkig hanteerden de nieuwe zetter en drukker ongeveer dezelfde werkwijze als hun voorganger,

gezellig en ontspannen. Soms ook buiten 'kantooruren' en met grote actieve bijdrage van onze kant. Op maat schrijven, indikken en uitlopen waren dan ook veel gebruikte termen.

Ik blijf nog even bij het uiterlijk van ons jaarboekje. Vanaf 1979 prijkten vijf maal details uit de kaart van Pieter Bast (1600) op de omslag, eveneens naar een ontwerp van Studio Loridan, gevolgd door vier profielen van Leiden uit de vier verschillende windrichtingen. Dit laatste ontwerp was een idee van de redactie zelf, die voor de uitvoering ervan gebruik kon maken van gravures uit de collectie van het Gemeentearchief. Daarna werd gekozen voor prenten van de acht 17de-eeuwse stadspoorten, door Abraham Delfos in 1762 vervaardigd. In de jaren 1996 tot en met 1999 werd gebruikgemaakt van fragmenten van de kaart van Rijnland uit 1687. Ten slotte werd gekozen voor foto's van de Leidse binnenstad genomen vanaf de Stadhuistoren. Dat idee werd uitgevoerd in 2000 en 2001.

Het klokje rond hebben we echter niet gehaald, want er kwam bij het honderdjarig bestaan van de vereniging in 2002 een nieuwe lay-out. Zetter en drukker bleven dezelfde en ook in de werkwijze veranderde niet veel. Er was nog steeds veel eigen inbreng van de redactie en met name van de eindredacteur, die kon voortborduren op de basislay-out van Coördesign.

De pagina-indeling werd veranderd en ook het formaat van het boekje wijzigde. De breedte werd teruggebracht naar 16 cm, de hoogte bleef onveranderd, prettig voor de plaatsing in de boekenkast van menig trouw lid, dat (een groot gedeelte van) de hele reeks bezat. Voor de omslag werd gezocht naar een detail van een afbeelding, behorende bij een van de artikelen in het jaarboekje. Dus weer terug naar de periode 1966 tot en met 1973.

Met het verschijnen van deel 95 omvat de totale reeks van *Leidse Jaarboekjes* zo'n 20.000 pagina's.

De Korte Kroniek van Leiden en Rijnland was aanvankelijk vrij uitvoerig en besloeg in het begin zo'n twintig tot dertig bladzijden, maar werd geleidelijk teruggebracht tot ongeveer tien pagina's. De auteur was meestal een van de redactieleden, in de beginjaren D. Hartevelt, later de secretaris van de redactie. Sinds 1981 wordt bovenaan de kroniek vermeld wie de gegevens geleverd hebben, meestal de correspondenten voor de verschillende gemeenten en één verantwoordelijke figuur voor de stad Leiden.

Ook in de levensberichten werd een beperking aangebracht. Aanvankelijk

werd een *in memoriam* gewijd aan bijna alle overleden Leidenaren die op enigerlei wijze op de voorgrond waren getreden. Maar in de loop der jaren traden in de criteria voor opname nogal wat schommelingen op. In het voorwoord voor het jaarboekje 1962 schrijft de redactie: *De laatste jaren werd het aantal levensberichten reeds enigermate beperkt tot die van zo mogelijk waarlijk belangwekkende personen. De moeite welke het tegenwoordig evenwel kost auteurs te vinden, die in staat en bereid zijn ook boeiende levensberichten te schrijven, deed onze commissie besluiten deze rubriek te beperken tot die overledenen, wier werkzaamheden en belangstelling in de sfeer van Oud Leiden vallen en wel in de ruimste zin des woords. De commissie beseft, dat deze nieuwe beperking in zekere zin het afbreken betekent van een reeks van ruim 500 levensberichten, welke in een periode van 57 jaren werd gepubliceerd, doch vooral moet hierbij in aanmerking worden genomen, dat zo iets alleen mag worden gehandhaafd, indien het gehalte op peil blijft.*

Een besluit dat te begrijpen valt, maar dat ik persoonlijk wel betreurt. Hoe vaak heb ik niet naar oude jaargangen gegrepen om biografische gegevens van belangrijke Leidenaren op te zoeken?

De vermelding in 1962 dat er tot dan toe ruim 500 levensberichten zijn verschenen is niet helemaal correct. Nadere telling wijst uit dat er tot en met 1962 473 *in memoriams* zijn geplaatst, dat wil zeggen een gemiddelde van 8,7 per jaargang. Vanaf 1963 komen we slechts op het aantal van 57, een gemiddelde van 1,4.

De hoofdmoot van de deeltjes vormen natuurlijk de artikelen, in het begin ook grotendeels uit de pen van de redactieleden vloeiend. De lengte van die artikelen verschilt enorm, sommige nog geen bladzijde lang – dat zijn dan meestal bladvullingen, die vooral in de eerste decennia voorkomen –, maar ook stukken van vele tientallen pagina's. De laatste dertig jaar, waarin ik zelf deel uitmaakte van de redactie, hebben we als stelregel gehanteerd: een artikel mag hooguit dertig pagina's lang zijn, inclusief de afbeeldingen.

L. Knappert schreef over de Latijnse School een artikel van 82 bladzijden, verspreid over twee jaargangen. G.L. Driessen kreeg het voor elkaar zijn artikel over Salomon van der Paauw, dat 88 bladzijden beslaat, in één jaargang geplaatst te krijgen.

Maar het meest omvangrijke artikel, totaal 270 pagina's lang, is van de hand van S.J. Le Poole. Zijn *Dagboek van een Leidenaar uit den jare 1747* werd over negen achtereenvolgende delen van het jaarboekje gespreid (1913-1921/22).

Vanaf het begin heeft de redactie aandacht besteed aan het feit dat het *Leids*

Jaarboekje niet uitsluitend op de stad Leiden gericht moest zijn, maar ook op plaatsen uit de omgeving.

Behalve een geografische is er ook een grote thematische variatie in de honderden gepubliceerde artikelen. Eveneens zijn er aanzienlijke verschillen in wetenschappelijke betekenis tussen de diverse stukken.

Door de jaren heen bevatten de jaarboekjes bijna steeds een afwisseling van oorspronkelijk historisch werk en andere bijdragen. Bijna elk deel bevat een aantal bijdragen die gerekend kunnen worden tot nuttige, soms zelfs belangrijkste literatuur over een breed scala aan onderwerpen uit de geschiedenis van Leiden en omgeving.

In mijn voorwoord voor het jaarboekje 2002 meldde ik dat er tot nu toe vijf themanummers zijn verschenen, het Rembrandtnummer van 1906, in 1966 het boekje over de middeleeuwse geschiedenis van de stad, naar aanleiding van het feit dat in de jaren '66 van verschillende eeuwen enige voor Leiden belangrijke gebeurtenissen plaatsvonden, in 1968 het toneel- en muzieknummer. In 1974 stonden beleg en ontzet en het leven in Leiden in de tweede helft van de 16de eeuw centraal en in 1995 de Tweede Wereldoorlog.

Gelukkig ben ik nu in de gelegenheid iets recht te zetten. Bij het voorbereiden van deze diesrede, waarvoor ik de gehele serie doorbladerde, ja de boekjes zelf en niet de cd-rom, merkte ik dat Rudi Ekkart in zijn overzichtsartikel van 1983 en ikzelf in mijn voorwoord in 2002 nog een themanummer zijn vergeten, namelijk het boekje van 1946 dat geheel in het teken stond van de oorlogsjaren in Leiden en omgeving. Hierin werd ook een korte kroniek van de bezettingsjaren gepubliceerd als aanvulling op de onvolledige kronieken in de jaarboekjes 1941-1944.

Als vaste rubriek kennen we vanaf de jaargang 1932-'33 *de lijst van werken betrekking hebbend op Leiden en omgeving, aanwezig in het gemeentearchief*. Deze loopt, met een enkel jaar van afwezigheid, door tot 1965.

Vaak werd ook aandacht besteed aan *gebeurtenissen in de Lakenhal* en nieuwe aanwinsten van het museum. Deze bijdragen vinden we vooral in de periode eind jaren '30 tot in de jaren '50, verzorgd door de toenmalige directeuren E. Pelinck en J.N. van Wessem.

Een langlopende 'serie' is ook de *monumentenchroniek* vanaf 1929-'30. Met enkele hiaten heeft deze kroniek tot op de dag van vandaag haar plaats gevonden in het jaarboekje.

In 1978, in het zeventigste deel, zag een nieuwe kroniek het levenslicht, het

archeologisch nieuws, dat later, in 1997, samengevoegd werd tot *Bouwhistorisch en archeologisch jaaroverzicht*.

De lijst van werken over de geschiedenis van Leiden en omgeving, aanwezig in het Gemeentearchief, stierf kennelijk een zachte dood in 1966, maar keerde dertig jaar later, in 1996, terug onder de naam *Bibliografie van Leiden en omgeving*.

Nu wil ik graag uw aandacht vragen voor redactieleden en auteurs. Hoewel men diverse personen had aangeschreven voor het leveren van bijdragen, liep het met de kopijwerving in het begin niet zo hard, zodat meer dan de helft van de inhoud van het eerste jaarboekje moest worden geleverd door de redactieleden zelf, te weten Overvoorde, Knappert, Blok en Bijleveld. Voor de regio leverde W.M.C. Regt veel artikelen, onder andere over Alphen, Koudekerk en Zoetermeer.

De spil van de redactie was W.J.J.C. Bijleveld (1878-1952), als vrijwillig werkzaam op het Gemeentearchief. Meer dan veertig jaar heeft Bijleveld deel uitgemaakt van de redactie en daarvan bijna dertig jaar als secretaris, terwijl hij in die tijd meer dan vijftig artikelen, bladvullingen en necrologieën publiceerde met een totale omvang van meer dan 400 bladzijden, een record waarmee zelfs productieve auteurs als Overvoorde en Knappert werden verslagen.

Een goede tweede is Bauke Leverland (1924-1999), die in 1963 als tijdelijk redactielid benoemd werd, het jaar daarop secretaris werd en dat tien jaar bleef. Vervolgens werkte hij als 'gewoon' redactielid. Zo gewoon was dat echter niet. Herhaaldelijk vormde hij een ingeleverd artikel om tot een zeer leesbaar stuk. Ook was hij een kei in het berekenen van de lengte van de ingeleverde kopij, waardoor een goede calculatie van de totale omvang van het boekje verkregen kon worden.

Sinds de instelling van de redactiecommissie in 1902 hebben daarin 42 personen zitting gehad. De gemiddelde zittingsduur van deze redacteuren bedraagt twaalf jaar, maar vele personen hielden het veel langer vol, zoals Bijleveld (43 jaar), Leverland (35 jaar) en Knappert (34 jaar).

Elf verschillende voorzitters hebben de redactievergaderingen geleid. Koplopers daarbij zijn Pelinck en ikzelf, beiden gedurende zestien jaar.

Het secretariaat is in de loop der tijd door tien personen waargenomen, waarvan Bijleveld met een diensttijd van 29 jaar de kampioen genoemd kan worden.

Een derde redactionele functie, die van eindredacteur, werd pas in 1977 ingevoerd en is tot nu toe slechts door drie personen bekleed.

Behalve redactielid zijn de meeste redacteuren in het verleden ook zelf actief

geweest als auteur en dat zijn ze ook nu nog. Recordhouders bij deze schrijvers zijn Knappert (70), Bijleveld (63), Pelinck (53) en Overvoorde (52).

Zoals ik u geschetst heb is er in de loop van honderd jaar veel ongewijzigd gebleven, maar ook veel veranderd.

Tot slot wil ik nogmaals een citaat vermelden, dat ik in het *Leids Jaarboekje* 2001 heb gebruikt. Het is van G.Chr. Lichtenberg (1742-1790) en luidt: *Er bestaat geen zonderlinger waar dan boeken. Gedrukt door lieden, die ze niet begrijpen, verkocht door anderen, die ze ook niet begrijpen; en tenslotte gebonden, besproken en gelezen door mensen die ze evenmin begrijpen, ja zelfs geschreven door mensen die ze niet begrijpen.* In dat voorwoord heb ik uiteengezet dat dit citaat eigenlijk niet van toepassing is op de totstandkoming van ons jaarboekje. Alle mensen in het productieproces zijn zeer kritisch bezig, hebben liefde voor hun werk en werken met hart en ziel aan dit product. De lezer bent u, lid van Oud Leiden, kenner van de stad en haar geschiedenis. Ook de auteurs weten waarover zij schrijven en doet het er eigenlijk toe wat de critici ervan vinden?

Na beminnen is boeken verzamelen de opwindendste sport van alle, aldus A.S.W. Rosenbach (1876-1952). Ik hoop dat u deze sport nog lang zult beoefenen en ieder jaar met trots weer een plekje op uw boekenplank zoekt voor een nieuw deeltje in deze respectabele reeks.

Bijlage

Alfabetische lijst van leden van de Commissie voor de redactie van het *Leids Jaarboekje*. Achter de namen zijn de jaren weergegeven waarin ze zitting hadden en eventueel de functie die zij binnen de commissie hebben bekleed (vz = voorzitter, secr = secretaris, eindred = eindredacteur)

Bicker Caarten, A. 1954-1962
Blok, mw. mr. M. 1931-1933; secr 1931-1933
Bockenoogen, dr. G.J. 1916-1930; vz 1921-1930
Boeren, dr. P.C. 1963-1973
Bosch, mw. I. van den 1958-1963; secr 1958-1963
Burgh, W.F. van den 1958-1963
Bijleveld, W.J.J.C. 1902-1945; secr 1902-1931
Couprie, drs. L.D. 1989-2002
Doove, drs. J.A.F. 1967-1968
Dröge, drs. J.F. 1985-
Ekkart, dr. R.E.O. 1974-1985; eindred 1977-1979
Fock, mw. prof. dr. C.W. 1973-1987; secr 1974-1982; vz 1982-1987
Fockema Andreae, mr. S.J. 1930-1935; 1948-1953
Hart, G. 't 1964-1985
Harteveld H.Czn, D. 1902-1914
Hartog, mw. dr. E. den 2003-
Heeres, prof. mr. J.E. 1902-1913; vz 1902-1913
Iterson, prof. mr. W. van 1937-1942
Knappert, prof. dr. L. 1903-1937; vz 1913-1921 en 1930-1937
Kolff, mr. N. 1943-1958; secr 1943-1958
Kroon, dr. J.E. 1935-1951; vz 1938-1942
Leverland, drs. B.N. 1963-1998; secr 1964-1974
Leupen, mw. drs. S.M.C. Leupen 2001- ; secr 2002-
Maanen, prof. dr. R.C.J. van 1987- ; eindred 1987-2002; vz 2003-
Moerman, mw. drs. I.W.L. 1974-2004; eindred 1979-1987; vz 1987-2002;
eindred 2003
Noordam, dr. D.J. 1979- ; secr 1985-2002
Obreen, dr. H.G.A. 1902-1903
Oerle, dr. ir. H.A. van 1937-1945

Ooststroom, dr. S.J. van 1986-1979
Otterspeer, prof. dr. W. 1985-2000
Overvoorde, mr. dr. J.C. 1902-1922
Pelinck, drs. E. 1938-1963; vz 1947-1963
Poole, mw. F.A. le 1937-1961
Poole L.Gzn., S.J. le 1911-1931
Rehorst, dr. C.M. 1982-1985; secr 1982-1985
Royen, mr. R. van 1938-1956; secr 1939-1943
Sande Bakhuyzen, mr. A. van de 1942-1945; vz 1942-1945
Schevenhoven, drs. P.F. 2001-
Slagter, mr. J. 1945-1947; vz 1945-1947
Terwen, prof. ir. J.J. 1973-1982; vz 1973-1982
Verburgt, mr. J.W. 1930-1937
Versprille, mw. mr. A.J. 1933-1937, 1956-1973; secr 1933-1937; vz 1963-1973

Noot

Op de geschiedenis van het *Leids Jaarboekje* toegespitste tekst van de derde Diesrede, uitgesproken op 15 november 2003 in de Lokhorstkerk. O.a. gebaseerd op: R.E.O. Ekkart, 'Het Leidse Jaarboekje. Terugblik op vijfenzeventig jaargangen', *Leids Jaarboekje* 75 (1983), 31-45 en R.E.O. Ekkart, 'Beweging in Leiden. Oprichting en beginjaren van de Vereniging Oud-Leiden', *Leids Jaarboekje* 69 (1977), 49-61.

‘Daer nu Leyden staet’

Het Leidse stichtingsverhaal in de Middeleeuwen¹

Albert van Dort

In het jaar 1512, in de nacht van 4 op 5 maart om precies te zijn, voltrok zich te Leiden een ramp waarvan de omvang in meerdere opzichten enorm te noemen was. Door oorzaken die ook thans nog onduidelijk blijven, stortte op de bewuste nacht de toren van de St.-Pieterskerk volledig in. In financieel opzicht betekende dit dat er veel geld beschikbaar moest worden gemaakt voor de spoedige wederopbouw van een van de belangrijkste gebouwen van de stad. In materieel opzicht kwam het erop neer dat de ramp niet alleen de oorspronkelijke toren had verwoest, maar daarmee ook vele geschriften omtrent Leidens oudste geschiedenis, die in een archief onder de toren bewaard werden. Het deel dat gespaard bleef, deed Jan van Hout, stadssecretaris tijdens het Leidse beleg en ontzet, schrijven – en we kunnen hem bijna horen zuchten van teleurstelling – dat er geen hoop meer was *om uyt de Boecken, Stucken ofte Papieren deser Stede [...] yet seekers te vinden, aengaende 'tbegin ofte oudtheyt der Stadt Leyden.*² Maar verlies of niet, de middeleeuwse geschiedschrijvers hadden voor Leidens vroegste tijden reeds lang een eigen versie op tafel liggen in de vorm van een stichtingsverhaal, waarvan de voor het voetlicht tredende stichters, het jaar van handeling en de stadsetymologie opvallend mogen heten.

Daarmee werd aangesloten op wat al in de 7de eeuw ogenschijnlijk geïsoleerd, maar later op steeds grotere schaal in de middeleeuwse historiografie voorkwam: het schrijven van stichtingsverhalen.³

Deze oorsprongsverhalen vonden een onderkomen in kronieken die met zorg voorbereid en gecomponeerd werden, wat doorgaans neerkwam op een zorgvuldig gesponnen web van bronnen met de auteur als recipiënt in het midden daarvan. Met betrekking tot het stichtingsverhaal van Leiden en zijn bedenker/auteur is dit beeld wellicht wat overdreven, al kan degene die onderzoek doet naar de

Albert van Dort is docent Nederlands op een middelbare school in Den Haag.

An^o 303 Engistus pater batavorum & eodem batavorum rege ac matre Sinaia Wilta ue
 natus frisiae imperii acceperat, qui gaudio elatus non temperavit quin paucos
 post dies transiret in britanniam exercitum, britannos bello aggredere tur, quos
 An^o 440 tandem maximo affectu claudibus vicit & ad deditionem compulit Victisq;
 aut vraly designavit regem, Quoq; britannicae victoriae memoria celebratur et in posterum
 autumat esse, in bataviam victor reversus Nomin Rhemi (qui ab Euro ex vetere
 440 Rheno & ad Zephirum in eundem exestuaret) militari opere duxit &
 terram inde erutam inftar montis praevalti congescit Vbi anno redempti orbis
 441. altissimam (quam satim appellant leydam, batavi vero leyden) turrim
 edificavit

De Friese koning Hengist voor de Burcht van Leiden.
 Den Haag, Nationaal Archief, Familiearchief Van Wassenaar-Duivenvoorde.

ontstaansgeschiedenis ervan toch aardig in het bronnennetwerk verstrikt raken, of anders wel de draad kwijtraken.

De jongste studie waarin het middeleeuwse stichtingsverhaal van Leiden ter sprake komt, *De Burcht van Leiden* (2001) door Ed van der Vlist, doet geen uitspraak over de ouderdom ervan. Onderhavige bijdrage wil daarom een poging doen om het ontstaan en het verloop van het Leidse stichtingsverhaal in de Hollandse geschiedschrijving te traceren en waar mogelijk het historische kaf van het fictieve koren te scheiden.⁴

Een kern van waarheid?

In het jaar 416, zo staat te lezen in het *Gouds kroniekje* (Holland, circa 1440), komt de Friese koning Hengist op het bepaald ambitieuze idee Engeland te veroveren. Over het waarom van deze grootse veroveringstocht wordt de lezer door de anonieme auteur niet in kennis gesteld, wellicht vanwege de beknoptheid die hij nastreefde. Wat er die dag ook door het hoofd van de Friese koning gespoekt moge hebben, duidelijk is in ieder geval dat deze Hengist het niet bij een gedachte liet. Met aan zijn zijde Horsa, *zijn broeder*, een leger gewapende Friezen en een knokploeg *wilde wrede Slaven* waagt hij de oversteek naar Engeland. Er ontbrandt een hevige strijd op Britse bodem, die de indringers uiteindelijk in hun voordeel weten te beslechten. De Engelsen vluchten halsoverkop en Hengist en de zijnen worden heer en meester van het Britse rijk. Doch na verloop van tijd houden de nieuwbakken machthebbers het voor gezien. Is het verveling of heimwee? – de kroniek zwijgt erover. Andermaal kiezen Hengist en zijn mede-usurpatoren het ruime sop, de voorstevan dit keer gewend richting vaderland. Of er nog Friezen achterblijven wordt niet vermeld. Via de Rijnmond arriveert het gezelschap vervolgens bij een groot donker bos in Holland. Wat er daarna gebeurt, vertelt ons de volgende passage die in het *Gouds kroniekje* de enige belangrijke informatie behelst omtrent Leidens vroegste oorsprong:

Ende in desen tijden als die Vriesen ende die Slaven weder uut Engelant quamen ende si niet en wisten wat si doen souden, so toghen si te samen mit malcander in dat Wilde Wout sonder Ghenad om die wilde beesten daer uut te verdriven als si deden ende doe maecten si enen burch daer nu Leyden staet ende setten een casteleyn daer op mit veel volcx om dat te bewaren [= toezicht te houden].⁵

De afstammelingen van deze *casteyleyn* stichtten hier te lande nog verschillende

Ezelinus

Volgens het Goudse kroniekje was de scherpsziende 'Valke', de mythische stichter van Valkenburg, een bastaardzoon van de Friese koning Ezelinus of Aurindulius ('Ezeloor').

Cornelius Aurelius, Divisiechroniek.

steden. Zo bijvoorbeeld diens zoon en kleinzoon Lem, die bekendheid zouden genieten als respectievelijk de heer van de Wiltenburg (het latere Utrecht) en als stichter van Haarlem ('Heer Lem'). Een andere nazaat, Valke geheten, daar *sijn oghen so ront waren ende so claer oft van een valc had gheweest*, stichtte (het ligt welhaast voor de hand) de zogenaamde Valckenborch – Valkenburg dus.⁶

Dat het *Gouds kroniekje* – een tamelijk populair werkje over de afkomst van de Hollandse graven – geen breed uitgemeten geschiedenis weergeeft, werd hierboven al opgemerkt. Amper zestien regels worden gewijd aan Leiden, en dan nog niet eens aan de daadwerkelijke stichting ervan. Meer dan dat het de plek betreft *daer nu Leyden staet* wil de auteur niet kwijt. De vroegste versie van het Leidse stichtingsverhaal beperkt zich tot de bouw van de Burcht en vangt aan met de Friese veroveringstocht naar Engeland in het jaar 416.

Verschillende Britse auteurs, waaronder Beda (731), Nennius (circa 800) en Fabius Ethelwerd (10de eeuw), maken melding van een invasie vanuit het vasteland richting Engeland. Bekend is ook dat de Friezen al voor de 5de eeuw van het bestaan van Engeland afwisten. Er deden Friezen dienst in het Romeinse leger en er waren er die gestationeerd waren in Engeland.⁷

De Oudengelse schrijvers spreken weliswaar van Saksen en niet van Friezen, maar dit verschil laat zich zonder al te veel moeite verklaren. Aan het Hollandse

hof ten tijde van Floris V († 1296) gold 'Saksen' namelijk als hardnekkig synoniem voor 'Friezen'. De 13de-eeuwse Vlaamse schrijver Jacob van Maerlant (±1230 - ±1300) specificeerde Hengist als *Een Vriese, een Sas*.⁸ Interessant zijn ook enkele passages uit het eerste boek van de *Rijmkroniek van Holland* (waarvan de aanvang tussen 1280-1282 geplaatst moet worden).⁹ In vers 76 staat te lezen: *Die Neder Zassen heten nu Vriesen*. En elders over Sint Willibrord (I, vss. 127-131):

*Inghels was Willibroert becant,
Gheboren van Noorthumberlant.
Ende want de Ingels syn gewassen,
Als men leest, van Nederzassen,
Conste hi de bet de Vriessche tale.*

[*Willibrord, geboren in Northumberland, was bekend met de Engelse taal. Omdat de Engelsen afkomstig zijn van de Nedersaksen, zoals men leest, kende hij des te beter de Friese taal.*]

Ook in latere, zowel Middelnederlandse als Latijnse kronieken is dezelfde gelijk trekking aanwezig. De *Middelnederlandse Beke* (voltooid na 13 juli 1393) vermeldt: *Also die Engelsche historie inhoud, so quamen die Nedersassen, die men nu ghemeenlike Vresen hiet [...]*¹⁰ en het *Gouds kroniekje*: [...] *inder wilder Zassen lant datmen nu Vrieslant hiet*.¹¹ De vroegste vermelding vinden we in Maerlants strofische gedicht *Wapene Martijn* van kort voor 1270 (vss. 105-110). In dit licht is het niet meer dan logisch dat de Saksische veroveraars van Brittannië in de ogen van Hollandse historieschrijvers tot Friezen zijn verworpen, en dat uiteindelijk zij de Burcht van Leiden stichtten.

Doch voor wie bekend is met het Hollandse *dédain* ten aanzien van het Friese volk in de Middeleeuwen, moge het zowel verrassend als verbazend heten dat het volgens bovenstaande chroniqueurs nu uitgerekend de Friezen waren die aan de bakermat stonden van het latere graafschap Holland. De *Rijmkroniek van Holland* lijkt zelfs te zijn geschreven om opdrachtgever Floris V ervan te overtuigen dat Friesland oorspronkelijk aan het graafschap toebehoort. Zie hiervoor de aanhef van de tekst waarin de auteur het doel van zijn onderneming kenbaar maakt: hij wil vertellen

*[...] wie die graven waren,
De Hollant in haren jaren*

*Hadden onder haer bedwanc,
Ende hoe verre dat haer ganc
Met rechte gaet in Vrieslant.* (I, vss. 5-9)

[wie de graven waren die Holland in hun tijd regeerden, en hoe ver hun gebied zich in Friesland uitstrekt.]

En toch, de stichting van enkele belangrijke Hollandse steden door Friezen lijkt slechts het topje van de ijsberg. Niet alleen de steden waren door hen gesticht, de oudste inwoners van Holland (en ook Utrecht) waren Friezen. Zie hiervoor opnieuw de *Rijmkroniek van Holland*:

*Sijt des seker ende ghewes,
Dat de graefscap van Hollant es
Een stic van Frieslant ghenomen.* (I, vss. 317-319)

[Wees er zeker van, dat het graafschap Holland een deel is dat van Friesland is genomen.]

Ook de vroeg-15de-eeuwse auteur die wij slechts kennen als de zoogenoemde Clerc uten Laghen Landen laat er weinig twijfel over bestaan: [...] *want die lande van Hollant, Vrieslant ende tgestichte van Utrecht in ouden tiden als si alle Vriesen plaghen te hieten [...]*.¹² Vandaar ook dat bijvoorbeeld Heer Lem en Valke Friezen genoemd worden. Overigens is dit hele idee niet zomaar uit de lucht gegrepen. Bekend is dat de Rijnmond in de 5de eeuw onder invloed stond van zowel de Franken als de Friezen.¹³ De bouw van een burcht aan de oever van de Rijn door een bende avontuurlijke Friezen klinkt nu opeens een stuk minder fantastisch.

Vroegste datering van het Leidse stichtingsverhaal

De eerste vermelding van een Friese invasie is te vinden in de geschriften van de Brit Gilda (circa 547), maar het is overbodig om deze en bijna gelijktijdige kronieken aan een nader onderzoek te onderwerpen; de stichtingsverhalen kunnen nooit ouder zijn dan de Burcht zelf, welke om en nabij 1049 al een feit was.¹⁴ Daarnaast is van belang dat de vroegste gelijktrekking tussen de Friezen en de Saksen plaatsvond bij Maerlant (*Wapene Martijn*, circa 1270). Als we het stichtingsverhaal van Leiden op een nauwkeuriger datum willen vastpinnen – hoewel enige zekerheid hieromtrent al bij voorbaat kan worden afgedaan als een hersenschim, waarover aanstonds – lijkt ons beste aanknopingspunt in dezen het Woud

zonder Genade. De vroegste vermelding van dit geheimzinnige bos treft men niet aan in een van de Hollandse kronieken, maar in een oorspronkelijke Vlaamse tekst over koning Arthur, de *Roman van den riddere metter mouwen*, van vóór 1320. Wanneer de held van het verhaal na zijn eerste wapenfeit weldra bij een mysterieus woud aanbelandt, waarschuwt zijn schildknecht hem voor het volgende:

[...] *Live here,
Dit foreest vruchtich sere:
En was nie man, diet leet,
Hine haddere scade in, Godweet.* (vss. 534-537)

[*Lieve heer, dit woud vrees ik zeer. God weet, dat er geen mens was die er doorbracht, of hij had er nadeel van.*]

Andere helden uit Arthurs hof, zoals Lancelot en Walewein, waren hem voorgegaan, maar

*Met pinen mochten si ontgaen,
Sine waren doet ofte gevaen.
Dit hetet tfelle woud sonder genade.*¹⁵ (vss. 544-546)

[*Met moeite slaagden zij erin te ontkomen, tenzij zij dood waren of gevangen. Dit heet het wrede woud zonder genade.*]

De gevaren die de jongeling in het bos zou moeten doorstaan, zijn niet misselijk. Er leven slangen, leeuwen, reuzen en draken, en soms overvalt een intense duisternis de nietsvermoedende reiziger. Dankt het Woud in deze roman zijn naam dus aan allerhande bovennatuurlijke zaken, in het *Gouds kroniecke* naast de wilde dieren toch vooral ook aan de Friezen/Nedersaksen, die aan de andere kant van het bos wonen.¹⁶ Hiermee lijkt de schrijver doelbewust aan te sluiten bij wat er eens op politiek gebied in Holland geleefd heeft: haat jegens de Friezen.

Deze verschrikkelijke haat nu lijkt in het *Gouds kroniecke* middel om een link te leggen met een van de grootste helden uit de Middeleeuwen: koning Arthur. Uit het gedicht *Van neghen den besten* (circa 1291), dat heel goed voor een Hollands publiek geschreven kan zijn,¹⁷ blijkt een duidelijke affiniteit met deze grote heerser. In dit gedicht levert Arthur strijd tegen de Friezen, die de zijde van Arthurs verderfelijke zoon Mordred hebben gekozen. Door aan Arthur en de

Hollandse graven eenzelfde vijand toe te schrijven, werd op subtiële wijze een band gecreëerd tussen de Engelse vorst en zijn Hollandse bewonderaars. En nu dus ook via het Woud zonder Genade, een signaal misschien dat de vijandschap met het vermaledijde Friesland nog eens onderstreepte en hierdoor de band met Arthur nog wat strakker aantrok.

Een dergelijke link met zo'n reus uit het verleden was overigens niet alleen doel op zich. Als in de beste traditie van de ridderroman fungeerde Arthur ook in de gewestelijke kronieken als toonbeeld van kracht, moed, hoffelijkheid en rechtshapenheid. Vanaf omstreeks 1300 gold Arthur, samen met andere giganten, onder wie Alexander de Grote, Julius Caesar en Godfried van Bouillon, als een van de negen beste heersers uit de wereldgeschiedenis. Een band met Arthur, hoe subtiel ook, betekende derhalve een stijging op de adellijke prestigeladder. Rond het midden van de 15de eeuw zou ook het *Gouds kroniecke* (opnieuw?) een band leggen tussen Arthur en Holland.¹⁸

Indien voor het Leidse stichtingsverhaal het idee van het woeste woud uit de *Roman van den riddere metter mouwen* werd gehaald (en veel lijkt daarvoor te zeggen, want oudere kronieken schrijven er met geen woord over), dan impliceert dit dat de legende van het Hollandse Woud zonder Genade ontstaan is in een tijd waarin Holland op vijandige voet stond met de Friezen, via literaire weg verbonden was met koning Arthur en bovendien bekend was met de Vlaamse *Roman van den riddere metter mouwen*. Deze veronderstelling lijkt gestaafd te worden door de grootste Middelnederlandse Arthurroman, de imposante *Lancelot-compilatie* van rond 1320. Deze vertaling in de volkstaal van de Oudfranse trilogie *Lancelot en prose/Queste del Saint Graal/Mort le roi Artu* bevat zeven door de compilerator toegevoegde Middelnederlandse Arthurromans, waaronder ook de *Roman van den riddere metter mouwen*. Dat de compilatie naar alle waarschijnlijkheid aan het hof van de graven van Holland gecirculeerd heeft, moge blijken uit een passage – afwezig in de Oudfranse tekst, maar toegevoegd door de vertaler! – waaruit een grote haat jegens de Friezen spreekt.¹⁹ Waarmee ook aan dat criterium voldaan is.

Maar ook al slaan we hier de historische plank finaal mis, zoals eerder gezegd was koning Arthur aan het Hollandse hof geen onbekende en daar de mondelinge cultuur ook in de Late Middeleeuwen nog alleszins springlevend was, is het niet geheel ondenkbaar dat de Vlaamse *Roman van den riddere metter mouwen* daar via deze weg bekend en gekend werd. Waarmee we meteen zijn aanbeland bij het oerprobleem dat ieder historisch onderzoek al sinds jaar en dag teistert: de

orale, en dus onzichtbaar geworden verhaalcultuur. Maar waar een orale overdracht de exacte ontstaansgeschiedenis en -datum voor ons totaal ondergronds maakt, daar moeten we ons behelpen met de schriftelijke bronnen zoals die tot ons gekomen zijn. Uitgaande van de bronnen zoals die thans voor ons liggen, de *Lancelotcompilatie* en meer in het bijzonder de *Roman van den riddere metter mouwen*, is het derhalve alleszins verdedigbaar om het ontstaan van het Hollandse Woud zonder Genade rond 1320 te plaatsen. Hiermee is bovendien de vroegste grens van het ontstaan van het Leidse stichtingsverhaal gevonden. Zodra de Arthurstof in Holland zijn charmes dreigt te verliezen, wordt het ontstaan van het Woud zonder Genade in het graafschap minder waarschijnlijk.

Herkomst van het Leidse stichtingsverhaal

Zoals in het voorafgaande bleek maakte de Friese veroveringstocht al deel uit van de Oudengelse geschiedschrijving. Maar ook hier te lande had het *Gouds kroniecke* in geen dele de primeur. Al eerder was er in de Middelnederlandse historiografie van deze tocht en zijn belangrijkste hoofdrolspelers, Hengist en Horsa, melding gemaakt. En niet in de Friese kronieken, zoals de nationaliteit van de stichters in de eerste plaats vermoeden doet (dat gebeurde niet eerder dan in de 16de eeuw), maar in de Hollandse. Waarschijnlijk het vroegst in de omvangrijke wereldkroniek *Spiegel Historiael* (circa 1285) van de eerdergenoemde Jacob van Maerlant, waarin een groot deel van de geschiedenis der Britse vorsten is ingeruimd voor de Friese invasie. Mede op gezag van zijn Britse zegsman Geoffrey of Monmouth en diens *Historia regum Britanniae* (circa 1135) – een van de grootste middeleeuwse bestsellers en met name bekend als bron voor het genre van de Arthurroman – ging Maerlant daarbij een stuk uitgebreider te werk dan zijn latere anonieme collega. Het doel van de veroveringstocht (permanente macht in Engeland) ging oorspronkelijk schuil achter een vuige list (Hengist beloofde de Engelse vorst Vortigern eeuwige trouw) en daarnaast huwelijkte de sluwe hoofdman zijn fraaie dochter uit aan diezelfde koning – allemaal streken om de oude heerser zand in de ogen te strooien. Voorts verhaalt Maerlant uitgebreid hoe Engeland uiteindelijk overmeesterd werd, over de opstand die daarop volgde, de dood van Hengist en Horsa (beiden sneuvelen in de strijd) en ten slotte de totale ondergang van de Friese overheersing.

Maerlants wereldkroniek fungeerde als belangrijke bron voor diverse chroniqueurs na hem en via-via bereikte het verhaal over de Friese expansiedrift dus ook het *Gouds kroniecke*. Dat hiervoor Maerlants werk waarschijnlijk niet rechtstreeks

geraadpleegd is, blijkt uit een opvallende afwijking: Maerlant dateert de gebeurtenissen rond 435. Het *Gouds kroniekje* houdt het op het jaar 416. De waarschijnlijke bron die ter hand genomen werd is de eerste versie van de zogenoemde *Hollantsche cronike* (ca. 1405-1409) van Claes Heynenzoon, die als Heraut Beieren rond 1402 in dienst trad van het graafschap Holland. Slechts in dit werk komt men het verhaal van Hengist en Horsa samen met het jaartal 416 tegen.²⁰ Maar in de versie van het *Goudse kroniekje* krijgt de hele geschiedenis een vervolg: de Friezen keren terug naar hun vaderland en bouwen aan de Rijnsoever de Burcht van Leiden. Waarmee het Leidse stichtingsverhaal een feit is.

Belangrijke bouwstenen als de Friese expansiedrift en het Wilde Woud zonder Genade waren, zoals aangetoond, al geruime tijd voorhanden en ook de rol van de Friezen mag tegen de achtergrond van de voorafgaande historiografie dan begrijpelijk zijn, toch onthullen zij geenszins waar het verhaal zelf nu exact vandaan komt. Een poging tot verklaren – hoe onbeholpen misschien ook – is hier daarom op zijn plaats.

Van belang hiervoor lijkt het ontstaansverhaal van de zogenaamde Slavenburg (het latere Vlaardingen), dat opvallende parallellen vertoont met dat van Leiden. Het verhaal is als volgt. Jaren na de val van Troje zwerft de Trojaan Brutus, achterkleinzoon van Aeneas, in gezelschap van zijn volgelingen over zee. Na meerdere vruchteloze pogingen om een nieuw vaderland te stichten ontvangt Brutus van de godin Diana het bericht dat hij door moet varen tot hij bij een groot eiland komt dat Albion heet. Hier zullen hij en de zijnen een nieuw thuis vinden. Het bericht blijkt geen bedrog. Op goede dag komen de ontheemden aan op een schitterend eiland dat slechts wordt bewoond door woeste reuzen. De nieuwelingen weten de giganten te doden en blijven heer en meester van het eiland dat voortaan Brittannië zal heten, genoemd naar Brutus zelf. Tot zover de *Historia regum Britanniae* en *Spiegel Historiae*. In latere Hollandse kronieken krijgt het avontuur nog een staartje. Niet alle reuzen komen bij de slag om en enkelen weten te ontkomen naar het vasteland. Na een vruchteloze poging om zich in Friesland te vestigen, komen zij uiteindelijk aan in Zuid-Holland waar zij aan de oever van de Maas en aan de rand van het Wilde Woud zonder Genade de zogenaamde Slavenburg bouwen. Van die tijd af heten de reuzen uit Zuid-Holland Slaven.

Uit het verhaal van de Slavenburg en de Leidse Burcht zijn enige overeenkomsten te halen:

– zowel de Friezen als de Slaven vertrekken uit Engeland;

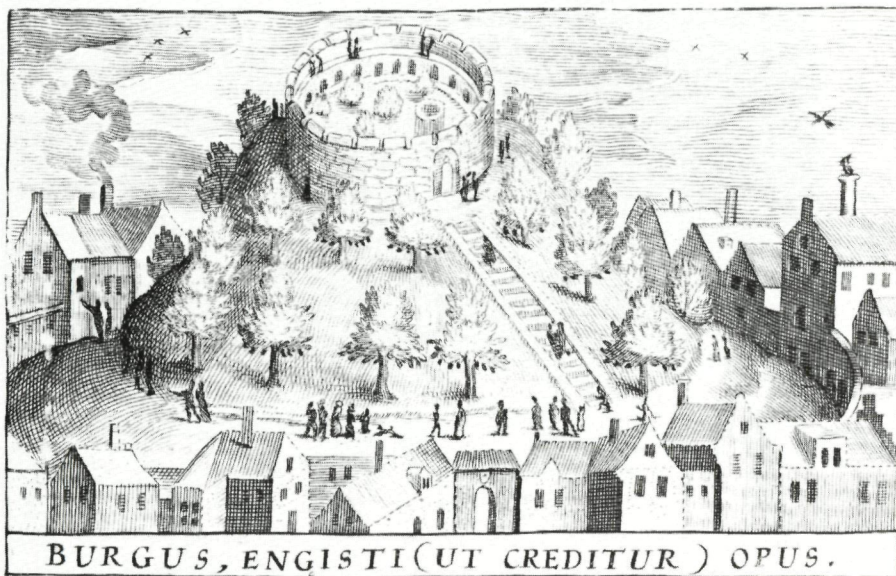
- beide volken komen aan in Zuid-Holland;
- beide volken bouwen een burcht;
- dat gebeurt in of aan de rand van het Wilde Woud zonder Genade;
- zowel de Friezen als de Slaven sneuvelen volgens de Britse overlevering in Engeland, maar volgens de Hollandse overleven er enkele en stichten in Holland een burcht.

Uit het tweede gedeelte van de laatste overeenkomst blijkt dat ook de stichting van de Slavenburg geheel op het conto komt van de Hollandse auteurs. Met zekere reserves kan worden geconcludeerd dat de verhalen van de Leidse Burcht en de Slavenburg naar analogie van elkaar zijn ontstaan, al is het onduidelijk welke nu schatplichtig is aan de ander. De stof voor beide stichtingsverhalen is naar het zich laat aanzien geheel gelijktijdig in de Nederlanden geïmporteerd. De door Maerlant geraadpleegde *Historiae regum Britanniae* bevat namelijk zowel de geschiedenis van Brutus als van Hengist en Horsa. Toen Maerlant de informatie van zijn Britse zegsman overnam, kwamen beide geschiedenissen in zijn *Spiegel Historiae* terecht. De informatie voor de stichtingsverhalen van twee verschillende steden was dus gelijktijdig voorhanden. Het is daarom nooit met zekerheid te zeggen of nu de Leidse dan wel de Vlaardingse stedenstichting de eerste was. Bovendien, de vroegste bron waarin het verhaal van Leiden is aan te treffen is tevens de vroegste bron met het Slavenburgverhaal: het *Gouds kroniekje*.²¹

Het Leidse stichtingsverhaal in latere kronieken

De invloed van het *Gouds kroniekje* zou groot zijn. Waarschijnlijk de eerste tekst die de gehele Brits-Friese kwestie (inclusief het Leidse stichtingsverhaal) uit het werkje overneemt (in een bijna letterlijke omzetting naar het Latijn), is het *Chronicon Hollandiae*, een anoniem overgeleverde kroniek over het graafschap Holland en het bisdom Utrecht, tot 1459.²²

Het is geen wonder dat naarmate het Leidse stichtingsverhaal met meer regelmaat door de chroniqueurs wordt opgepikt, dit van de nodige toevoegingen voorzien wordt. Als Hengist en Horsa rond 1480 opnieuw opduiken in een Middelnederlandse vertaling van de wereldkroniek *Fasciculus temporum* van de Keulenaar Werner Rolevinck (circa 1425-1502), vermeldt uitgever en tevens vertaler Jan Veldener dat de stad Leiden ooit werd genoemd het *munitissimum Frisiae Castrum* – het sterkste slot van Friesland (!).²³ En voorts dat vlak na de eerste overwinningen op de Britten Hengist het besluit neemt het eiland naar zich-

*Nog in de 17de eeuw werd geloofd dat de Burcht van Leiden was gebouwd door Hengist.
Johannes Meursius, Athenae Batavae, 1625.*

zelf te vernoemen: Engistusland, en vandaar ook de latere verbastering 'Engeland'. Ditzelfde gegeven is eveneens terug te vinden in de zogenoemde *Kattendijke kroniek* (circa 1480): de Friezen *beheerden dat lant selve ende setten daer een coninck na haer selfs sin ende dat was Engistus. Dese coninck Engistus die dede dat lant nomen Engistenlant ende na hiet ment Engelant [...].*²⁴

Bepaald fraai is ook de naamsverklaring van de stad Leiden zelf. Die zou zijn oorsprong hebben in een van de taken van de burggraven. Deze bestond eruit om kooplieden door het woeste Woud zonder Genade te *leiden*. Deze (overigens geheel uit de duim gezogen) etymologie is onder meer terug te vinden in de kroniek van de karmeliet Johannes à Leydis (1444-1504),²⁵ waarvan het belang hoofdzakelijk ligt in de zeer uitgebreide informatie, waarvoor de schrijver bepaald niet over een nacht ijs ging (tien jaar lang, volgens de proloog, heeft À Leydis zich erop beijverd). De neerslag van deze grootse studie is her en der in zijn kroniek terug te vinden. Geen wonder dus dat die ten grondslag zou liggen aan toekomstige kronieken.

Zo bijvoorbeeld de *Cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt*, kortweg aangeduid als de *Divisiechroniek*, vanwege de indeling in hoofdstukken (divisies). De auteur heette Cornelius Aurelius (circa 1460-1531), jeugdvriend van Erasmus en monnik in het Leidse klooster Lopsen. In navolging van À Leydis vermeldt Aurelius dat *si desen burge Leyden [noemden] omdat si den coopluden geleyden van deeser stede totter anderen plaetse*.²⁶ En niet lang daarna, zo vertellen *oude luden*, zijn er drie huizen aan de voet van deze burcht gebouwd. Een *bouhuys* dat later 'Inden Olifant' heette. De andere twee stonden op de Rijndijk: een tollhuis *wantmen most an desen burch vertollen den castellein ofte burchgrave van allen goeden die den Rijn op ende neder voeren* en een herberg, *ende dit was dat eerste begrip van Leyden*.²⁷ Voorts:

Ende naderhant is dese fortressen ende starcke betimmert ende bebouwet geworden in structuren edificien ende woningen dattet een scone heerlicke stede geworden is.²⁸

Na meer dan een halve eeuw in de Hollandse geschiedschrijving deed het stichtingsverhaal van Leiden zijn intrede in de Friese kronieken. En niet in de volkstaal maar in gezaghebbend Latijn. Mochten er tussen Holland en Friesland in de Middeleeuwen dan de nodige politieke spanningen bestaan, dat betekende klaarblijkelijk nog niet dat er sprake was van historiografische eilandvorming; werken van Hollandse makelij vonden hun weg wel naar de Friese geschiedschrijvers. Daarbij was een belangrijke rol weggelegd voor het klooster Thabor, centrum van de Friese geschiedschrijving, dat in de 15de eeuw Hollandsgezind was. Het moge dan ook niet verrassen dat de eerste Friese kroniek in dit kader vloeide uit de pen van een Thaboriet: de *Cronica Hollandiae, Zeelandiae et Frisiae* (oorspronkelijk lopend tot 1509, later voortgezet tot 1522) van Hendrik van Gouda. Hengist en Horsa, de verovering van het Britse rijk, de vlucht naar huis, de bouw van de Burcht en de hele genealogie sinds de eerste burggraaf, inclusief de namen en daden van Heer Lem en Valke – het is er allemaal in terug te vinden,²⁹ mede op gezag van de *Divisiechroniek*. Er volgden meerdere werken, zoals een naamloze kroniek uit circa 1524-1530.³⁰ En na een gat van meer dan een halve eeuw, lijkt het, stak het Leidse stichtingsverhaal in 1588 opnieuw de kop op in een Fries werk. Maar dan hebben we de Middeleeuwen al lang en breed achter ons gelaten.

Besluit

De belangrijkste punten op een rij. De vroegste overlevering van het Leidse stichtingsverhaal is het *Gouds kroniekje* van omstreeks 1440, beginnende met de tocht van Hengist en Horsa naar Brittannië in 416 en via hun overwinning en uiteindelijke verdrijving lopend tot aan de bouw van de Leidse Burcht aan de Rijnmond in Zuid-Holland, aan de rand van het Woud zonder Genade. Hoewel grotendeels fictief, schuilt de waarheid van dit verhaal in het feit dat de Friese expansiedrift richting Engeland historisch juist is en dat Zuid-Holland in de 5de eeuw daadwerkelijk door Friezen werd bewoond. Daarmee wordt ook hun aanwezigheid bij de Rijnmond aannemelijk.

De vroegste datering van het verhaal moet waarschijnlijk rond het jaar 1320 gezocht worden. Hierbij vormde het Woud zonder Genade ons belangrijkste aanknopingspunt. Daar dit woud in het Leidse stichtingsverhaal zo'n belangrijke rol speelt, is het aannemelijk te veronderstellen dat het vroegste ontstaan hiervan in de Hollandse historiografie ons terug kan voeren naar de vroegste grens van het ontstaan van het Leidse stichtingsverhaal. De haat die uit het *Gouds kroniekje* spreekt jegens de Friezen (die aan de andere kant van het Woud zonder Genade wonen), gevoegd bij de veronderstelling dat dit woud gehaald is uit de van oorsprong Vlaamse Arthurroman *Roman van den riddere metter mouwen*, duiden erop dat het Woud zonder Genade ontstond in een periode dat het Hollandse publiek op slechte voet stond met Friesland en bekend was met eerdergenoemde roman. Beide punten worden bevestigd door de *Lancelotcompilatie*, waarin de *Roman van den riddere metter mouwen* is opgenomen en welke dateert van rond 1320. Bovendien zagen we dat de Friezenhaat in het *Gouds kroniekje* uitgelegd kan worden als een hang van Holland naar een band met koning Arthur, die volgens de overlevering zelf ook op kwade voet met de Friezen had gestaan en in de Middeleeuwen bovendien gold als een van de grootste heersers uit de wereldgeschiedenis. Aangezien het *Gouds kroniekje* op een dergelijke band lijkt te alluderen, is het aannemelijk om aan te nemen dat het Woud zonder Genade ontstond toen er aan zo'n band behoefte was. Ook deze band is in de *Lancelotcompilatie* aanwijsbaar. Het jaar 1320 wordt daarom nogmaals de vroegste grens voor het ontstaan van dit woud in de Hollandse historiografie en daarmee dus ook voor die van het Leidse stichtingsverhaal.

Over de herkomst van het Leidse stichtingsverhaal tasten we nochtans in het duister. De geschiedenis van Hengist en Horsa komt uit de *Spiegel Historiae*, al is dit werk niet direct geraadpleegd. Uit de eerste versie van de *Hollantsche*

cronike van Heraut Beieren werd het jaartal 416 gehaald en het is waarschijnlijk dat dit werk tevens de bron voor het Hengist en Horsa-gedeelte is. Van belang is het ook om te wijzen op de overeenkomsten met het stichtingsverhaal van de Slavenburg (Vlaardingen), waarin de bouw van een burcht aan de rand van het Woud zonder Genade door een uit Engeland verdreven volk (hier de Slaven) eveneens een rol speelt. Helaas is de oudste ons overgeleverde bron eveneens de vroegste tekst met het Leidse stichtingsverhaal: het *Gouds kroniekje*, waardoor het moeilijk wordt uit te maken welk verhaal er het eerst was.

Na de primeur in dit werkje voegden andere chroniqueurs het hunne toe aan het verhaal, zoals een fraaie etymologie van de stadsnaam en kwamen we meer aan de weet over het bouwen aan de stad na de stichting van de Burcht. In de vroege 16de eeuw, lijkt het, verscheen het verhaal ook in de Friese geschiedschrijving.

In de eeuwen die volgden zou het Leidse stichtingsverhaal nog wel een aantal veranderingen ondergaan en zouden de stichters in verschillende soorten en maten voor het voetlicht treden, van dolende reuzen tot rondtrekkende Romeinen. Maar dat is een ander verhaal.

Noten

Gebruikte afkortingen:

UBL: Universiteitsbibliotheek Leiden

KB: Koninklijke Bibliotheek Den Haag

- 1 Veel dank ben ik verschuldigd aan dr. Wim van Anrooij (Universiteit Leiden) voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Ook de redactie van dit *Jaarboekje* ben ik zeer erkentelijk voor haar kritische kanttekeningen. Binnen mijn directe leef- en werkomgeving gaat mijn dank uit naar mw. J.F. Briët, mw. L.B. van Dort, drs. R.J. Kolkman en drs. R. van Pelt.
- 2 J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden. Inhoudende 't begin, den voortgang, ende den wasdom der selver* (2de druk; Leiden 1641) 27 (UBL, 35 B 1).
- 3 W. Keesman, 'Oorsprongsmeythen als zelf-uitlegging. Over achtergrond en betekenis van middeleeuwse verhalen rond Trojaanse stedenstichtingen' in: H. Pleij e.a. (red.), *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen* (Amsterdam 1991) 263.
- 4 Het stichtingsverhaal van Leiden maakte oorspronkelijk geen deel uit van het *Gouds kroniekje*, maar is daar samen met een stuk over de voorgeschiedenis van Holland later door een andere schrijver aan toegevoegd. Dit probleem doet hier echter niet ter zake. Wat telt is dat het Leidse stichtingsverhaal er gewoonweg is. Om de zaken daarom voor de lezer niet onnodig gecompliceerd

- te maken, wordt in het vervolg gemakshalve verwezen naar het *Gouds kroniekje* zoals ons dat in zijn huidige vorm (met voorgeschiedenis) is overgeleverd. Ook op de problematiek rond het auteurschap wordt hier niet verder ingegaan. Voor veel meer informatie over deze kwesties verwijs ik naar A. Janse, 'De gelaagdheid van een laatmiddeeuwse kroniek. De ontstaansgeschiedenis van het zogenaamde Goudse kroniekje', *Queeste* 2 (2001) 134-159. Om de oorspronkelijke tekst van het *Gouds kroniekje* zo dicht mogelijk te benaderen is hier gebruikgemaakt van het oudste handschrift dat bewaard wordt in de Universiteitsbibliotheek van Leiden onder signatuurnummer BPL 136d.
- 5 *Het Gouds kroniekje*, folia 7verso-7recto (UBL, BPL 136d). Het woord *casteleyne* staat boven een doorgestreept woord dat voor schrijver dezes helaas niet meer leesbaar was. Zie voor een recentere bespreking van Hengist en Horsa: E. van der Vlist, *De Burcht van Leiden* (Leiden 2001) 10-11.
 - 6 *Het Gouds kroniekje*, folio 8verso (UBL, BPL 136d). In het handschrift lezen we *oft een een valc had gheweest*. Deze fout is hier stilzwijgend aangepast.
 - 7 A. Bliss (ed.), *J.R.R. Tolkien, Finn and Hengest. The fragment and the episode* (Londen 1982) 10.
 - 8 M. de Vries en E. Verwijs (ed.), *Jacob van Maerlant's Spiegel historiael II* (fotomechanische herdruk: Utrecht 1982) 54.
 - 9 J.W.J. Burgers, *De Rijkroniek van Holland en zijn auteurs. Historiografie in Holland door de Anonymus (1280-1282) en de grafelijke klerk Melis Stoke (begin veertiende eeuw)* (Hilversum 1999) 155. Zie voor het gedeelde auteurschap van de *Rijkroniek* (welke doorgaans aan de Hollandse klerk Melis Stoke wordt toegeschreven) het vierde hoofdstuk.
 - 10 H. Bruch (ed.), *Johannes de Beke, Croniken van den stichte van Utrecht ende van Hollant* ('s-Gravenhage 1982) 9.
 - 11 *Het Gouds kroniekje*, folio 3verso (UBL, BPL 136d).
 - 12 De Geer van Jutphaas (ed.), *De kronijk van Holland van een ongenoemden geestelijke. (Gemeentelijk geheeten Kronijk van den clercken Laghen Landen bi der see)* (Utrecht 1867) 3.
 - 13 Bliss, *Finn and Hengest*, 72.
 - 14 Van der Vlist, *De Burcht van Leiden*, 31.
 - 15 Geciteerd naar M. Draak, 'Het "wout zonder genade"', *De nieuwe taalgids* 30 (1936) 125.
 - 16 *Het Gouds kroniekje*, folio 5recto (UBL, BPL 136d).
 - 17 W. van Anrooij, *Helden van weleer. De Negen Besten in de Nederlanden (1300-1700)* (Amsterdam 1997) 71.
 - 18 Vergelijk: H. van der Marel, 'Op een tijt streeft dese Coninc Artur ieghen die wilde wrede slauen die men nu Hollanders hiet. Koning Artur in de laatmiddeleeuwse Hollandse kroniekschrijving (tot ca. 1520)' in: B. Ebels-Hoving e.a. (red.), *Genoelike ende lustige historiën. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland* (Hilversum 1987) 190. Hierin wordt de idee beschreven dat door Arthurs vergeefse strijd tegen de oudste inwoners van Holland, *Het Gouds kroniekje* de meerdere glorie van Holland bewerkstelligde.
 - 19 F. van Oostrom, 'Mecenaat en Middelnederlandse letterkunde' in: F. van Oostrom, *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse dichters en hun publiek* (Amsterdam 1992) 63.
 - 20 De auteur heeft hier zijn eigen vroegere werk geraadpleegd, dat ondergebracht is in het zogenaamde Haagse handschrift (aangevangen in 1402 en afgerond in 1405), een reeks korte rijkronieken over Bra-

- bant, Holland en Vlaanderen; folio 27verso (KB, 131 G 37).
- 21 *Het Gouds kroniekje*, folia 2recto-3verso (UBL, BPL 136d).
- 22 H. Obreen (ed.), 'Chronicon Hollandiae (1459)', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* (1925) 8.
- 23 M.Z. van Boxhorn (ed.), *Johan Veldenaer, Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Westvrieslandt* (Leiden 1650) 138 (UBL, 1147 A 15).
- 24 Een microfilm van dit handschrift wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Deze film is aan te vragen op naam van de contactpersoon: mw. A. Frank-van Westrienen. Het geciteerde fragment is terug te vinden op folio 111recto.
- 25 F. Sweertius (ed.), *Rerum Belgica annales* I (Antwerpen 1620) 7 (UBL, 1438 A 6).
- 26 Cornelius Aurelius, *Cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt* (Leiden 1517) folio 48verso (UBL, 1368 B 19).
- 27 Idem, folio 48verso.
- 28 Idem, folio 48verso.
- 29 Hendrik van Gouda, *Cronica Hollandiae, Zeelandiae et Frisiae* (Gouda 1522) folia 126verso-127recto (KB, 74 J 46). Dit is een afschrift door A. Matthaëus. Het origineel bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek Groningen, hs. 129.
- 30 H.D. Meijering, *Oudfriese kronieken uit het handschrift Leeuwarden RA Schw. 3992. I* (Amsterdam/Kiel 1986).

'Het zoet van de macht'

De regenten en regentessen van het Weeshuis in Leiden in de periode 1788-1830¹

Antoinette Frijns

'Nooit is een revolutie zo snel verlopen. Zes dagen waren voldoende om de vijand alle provincies in handen te spelen.' De vijand in dit uit 1795 stammende citaat zijn de Franse troepen gevolgd door de patriotten.²

Deze laatste groep eiste het aftreden van de vroedschap of veertigraad, het hoogste bestuurscollege van de stad,³ en de overdracht van het gezag aan een nieuw, voorlopig bestuur. De patriotten kregen hun zin: een volksvergadering in de Marekerk koos een provisionele raad die meteen op 19 januari 1795 in functie trad. Uit de personele samenstelling van de provisionele raad blijkt dat er een breuk met het verleden was omdat aan de monopoliepositie van het gereformeerde patriciaat, waaruit de veertigraad was samengesteld, een einde kwam.

Anderzijds was voorlopig sprake van een zekere continuïteit, want personen die een ambt in de 'smalle diensten' zoals het regentschap van het weeshuis bekleedden, bleven in functie tot een herziening van het reglement op de bevestiging van ambten gereed was.⁴ Dit regentschap behoorde niet tot de topambten, zoals dat van lid van de veertigraad: het was in het gunstigste geval een opstap naar deze functies. Voor de meeste mannen die in de 18de eeuw tot regent van het weeshuis werden benoemd, was dat ambt echter een eindfunctie. Voor regentessen bestond uiteraard nadat zij in het bestuur van het weeshuis hadden gezeten geen belangrijker functie, want vrouwen bezaten geen kiesrecht, ook niet in de Bataafs-Franse Tijd en het Koninkrijk.⁵

Centraal in dit artikel staan de gevolgen die de Bataafse Revolutie en de invoering van het Koninkrijk Holland in 1806 en van het Verenigd Koninkrijk in 1815 hadden voor de samenstelling van het bestuur van het Heilige Geest Weeshuis. Werden in het nieuwe regentencollege (waar regenten staat, is in het

Antoinette Frijns is historica en winnares van de Oud-Leidenprijs 2004.

*Feestvierende bevolking voor het stadhuis na het uitroepen van de Bataafse Republiek op 19 januari 1795.
Coll. Regionaal Archief Leiden.*

vervolg ook regentessen bedoeld) personen benoemd die in hun maatschappelijke opvattingen en in hun persoonlijk leven afweken van hun voorgangers? Bracht de vervanging van Oranjegezinde bestuurders door patriotse ook een nieuwe groep met eigen kenmerken aan de macht of overheerste de continuïteit?

Ter beantwoording van deze vragen komen eerst formele criteria aan de orde: poorterschap, politieke gezindheid, geloofsovertuiging en leeftijd bij benoeming. Daarna gaat het om de informele kenmerken: geografische herkomst, opleiding, beroep, welstand, partnerkeuze en gezin, overlijden en begraven, activiteiten en opvattingen. De verzamelde gegevens betreffen de periode 1788-1830.⁶ Het tijdvak omvat de periode van het in 1787 herstelde stadhouderlijke gezag, de in 1795 uitgeroepen Bataafse Republiek, het in 1806 ingestelde Koninkrijk Holland en de inlijving bij Frankrijk in 1810 en de terugkeer van Oranje in 1813 met daarop aansluitend het in 1815 uitgeroepen Verenigd Koninkrijk. Het Verenigd Koninkrijk eindigde na de Tiendaagse Veldtocht op 27 september 1830. De onderzoeksresultaten worden per criterium in drie perioden behandeld, indien zij relevant verschilden: de perioden van 1788-1795 (oude regenten), 1796-1805 (Bataafse regenten) en 1806-1830 (monarchale regenten). Wanneer er geen opvallend verschil was, wordt geen onderscheid gemaakt.

A. Formele benoemingscriteria

Poorterschap en politieke gezindheid

Vóór 1795 lagen enkele criteria voor de benoeming tot weeshuisregent vast. Zo was het nodig dat de betrokkene het poorterschap van Leiden bezat en daar al enige tijd had gewoond. Poorters waren burgers van de stad die dit recht hadden verworven door geboorte of door koop. Zij die door koop dit recht hadden verworven, kwamen pas na zeven jaar in aanmerking voor een openbare functie.⁷ Na de gebeurtenissen van januari 1795 bleven deze eisen gehandhaafd. In de Bataafs-Franse Tijd moest een kandidaat voor een bestuurscollege, zoals het regentschap van het weeshuis, bovendien tevens stemgerechtigd zijn en als kiezer de eed op de Bataafse Republiek hebben afgelegd.⁸

De Oranjegezinde regenten van het weeshuis werden op 11 februari 1796 uit hun functie ontslagen. In hun plaats benoemde men toen zeven nieuwe bestuurders, afkomstig uit de kring der Burgervergadering en de gildebesturen. Zij waren waren bijna allen 'homines novi', mannen die nog geen bestuurservaring hadden.⁹ De aanleiding om de oude regenten te vervangen door die het politiek

Portret van de Oranjegezinde regent G. Prins. Hij was lid van het in 1796 afgezette regentencollege. Coll. Regionaal Archief Leiden.

bewind welgezind waren, was waarschijnlijk het verzoek van het Provinciaal Bestuur om weesjongens aan te moedigen vrijwillig dienst te nemen op zee. De orangistische weeshuisbestuurders bleven zich hiertegen verzetten en werden ontslagen. Al een week na de installatie van de nieuwe regenten vertrok de eerste groep vrijwilligers.¹⁰

De regentessen werden drie dagen na de regenten ontslagen.¹¹ De echtgenoten van de vervolgens nieuw benoemde regentessen waren, evenals de nieuw aangestelde regenten, stemgerechtigde burgers en – blijkens de door hen als kiezer afgelegde eed – de patriotse zaak toegedaan. Tastbaar bewijs van die politieke overtuiging lijkt bij Pieter Marcus, echtgenoot van regentes Beatrix Maria Snoek, het zilveren keeshondje te zijn dat in zijn boedelinventaris is vermeld.¹²

De oude regenten legden zich bij hun ontslag neer. Dit in tegenstelling tot de bestuurders van het Gereformeerde Burgerweeshuis te Utrecht die pas toegaven aan de eisen van de revolutionairgezinde volksvertegenwoordiging toen het nieuwe stadsbestuur hen door een deurwaarder met gerechtelijke gijzeling liet bedreigen.¹³

In het nieuwe stedelijk reglement van Leiden, dat op 7 januari 1803 in werking trad, werd de verklaring die moest worden afgelegd om een openbare functie te kunnen bekleden zo ruim geformuleerd dat gematigde patriotten die

Portret van regentes E. van Reverhorst (1766-1846) mogelijk op haar sterfbed. Zij was lid van het in 1796 afgezette regentessencollege. Olieverfschilderij. Kunstenaar onbekend. Foto Iconografisch Bureau/RKD, Den Haag.

wel voor hun rekening konden nemen. Dat gold zelfs voor de orangisten, zodat deelname aan een politieke functie hierdoor weer binnen hun mogelijkheden lag. In dit nieuwe reglement was ook de functie van regent van het weeshuis opgenomen. Het ambt werd nu onder de functies van de eerste klasse ingedeeld.¹⁴ Toen in 1806 de Bataafse Republiek werd vervangen door het Koninkrijk Holland bleef het regentencollege haar taak in dezelfde samenstelling voortzetten. Ook bij de terugkeer van Oranje in 1813 vond er geen afrekening met politieke tegenstanders plaats.¹⁵

Religie

Tijdens de Republiek moest men om een openbaar ambt te kunnen bekleden behoren tot de semi-staatskerk, de gereformeerde, maar men hoefde geen belijdend lidmaat van dit kerkgenootschap te zijn.¹⁶ Dit criterium werd in de Bataafs-Franse Tijd afgeschaft. De meerderheid van de regenten na 1796 was, evenals hun huwelijkspartner, dooplid van de gereformeerde kerk. Religieuze endogamie was regel: men trouwde dus met iemand uit hetzelfde kerkgenootschap.¹⁷ De huwelijkspartners die niet tot de gereformeerde kerk behoorden, waren meestal afkomstig uit een andere, kleinere protestantse denominatie. Zo was de gereformeerde regent Pieter van Ameyden gehuwd met de lutherse Maria Hoogen-

straten en stichtte de eveneens tot de semi-staatskerk behorende regentes Catharina Bosch een gezin met de remonstrantse mr. Laurens van Santen. Ook regentes Johanna van der Hoop was gehuwd met een niet-gereformeerde partner. Zij trouwde in 1819 met Diderik van Leyden Gael, die lidmaat was van de Waalse kerk.¹⁸

Het valt op dat sommige regenten, hoewel ze gehuwd waren in de semi-staatskerk, kinderen in een kleiner protestants kerkgenootschap lieten dopen. Regent David du Mortier jr. liet zijn dochtertje toen het twee maanden oud was in zijn huis door een remonstrantse predikant dopen, terwijl regentes Geertruyda Maasdam haar vier jongste kinderen naar de doopvont van de Waalse kerk bracht.

Leeftijd bij benoeming

Voor benoeming in de veertigraad gold als criterium dat men ten minste 28 jaar oud moest zijn.¹⁹ Na 1795 werd de minimumleeftijd om in de Raad te kunnen worden gekozen, gesteld op 25 jaar.²⁰ Voor de functie van regent van het weeshuis was geen minimumleeftijd voorgeschreven. Uit dit onderzoek blijkt dat alle regenten in de periode 1796-1830 bij hun benoeming ten minste de leeftijd van 28 jaar hadden bereikt.

B. Informele criteria

Geografische herkomst

In Tabel 1 wordt onderscheid gemaakt tussen de regenten uit de drie perioden 1788-1795, 1796-1805 en 1806-1830.

Tabel 1.

Geografische herkomst van regenten en regentessen (1788-1830)

	Oude regenten (1788-1795)			Bataafse regenten (1796-1805)				Monarchale regenten (1806-1830)				
	Leiden	rest Holland	elders totaal	Leiden	rest Holland	elders	totaal	Leiden	rest Holland	elders	totaal	
regenten	4	3	7	6	4	5	15	7	2	2	11	
regentessen	2	4	6	5	4	3	12	1	1	4	6	
totaal	6	7	13	11	8	8	27	8	3	6	17	

In de 18de eeuw was ongeveer de helft van de oude weeshuisregenten (6 op 13) in Leiden geboren.²¹ De overige vóór 1795 benoemden kwamen uit plaatsen binnen Holland. Bij de 27 regenten in de Bataafs-Franse Tijd trad hierin verandering op. In de eerste twee jaar was de autochtone Leidse weeshuisbestuurder in de meerderheid, maar in de jaren na 1797 kreeg de allochtone bestuurder de overhand. Na de afschaffing van de Bataafse Republiek op 5 juni 1806 keerden de oude tijden terug en genoten geboren Leidenaren weer de voorkeur om tot weeshuisregent te worden benoemd. Tussen 1806-1830 was de helft van de weeshuisregenten (8 op 17) in Leiden geboren.

De migratie naar Leiden werd waarschijnlijk in het algemeen bepaald door de werkring, het sluiten van een huwelijk, familienetwerken in de Sleutelstad of studeren aan de universiteit. Bij verschillende regenten is er sprake van een bij het beroep behorende geografische mobiliteit, zoals het predikantschap, een functie in het leger of een ambtelijke carrière. Zo verhuisde regent Jacob Arnold Bastingius Bloys van Treslong in 1775 van Den Haag naar Leiden teneinde in 1807 weer naar Den Haag terug te keren vanwege zijn benoeming tot secretaris-generaal op het departement van Marine. In 1812 vertrok hij naar Amsterdam toen hij tot directeur Waterstaat werd benoemd.²²

Bij de regentessen zien we eenzelfde beeld. De getrouwde niet in Leiden geboren regentessen verhuisden naar de Sleutelstad meestal vanwege de baan van hun echtgenoot. Zo woonde de in Deventer geboren Hendrika Amelia Noordink na haar huwelijk met dominee Johannes van Voorst achtereenvolgens in Wageningen, Zierikzee, Franeker en Arnhem. In 1799 vertrok zij met haar gezin naar Leiden toen Van Voorst tot hoogleraar in de wijsbegeerte aan de Leidse universiteit werd benoemd.²³

Scholing en vorming

Van de weeshuisregenten zullen de academisch geschoolde eerst de Latijnse School in Leiden of elders hebben bezocht. De academisch gevormde regenten en echtgenoten van regentessen waren gemiddeld achttien jaar toen ze aan hun academische studie begonnen. Onder hen was de rechtenstudie, zoals gebruikelijk in de 18de eeuw, populair.²⁴ Een uitzondering was de toekomstige regent Jan Doornik: hij was pas veertien jaar oud toen hij zich aan de Leidse universiteit voor een rechtenstudie inschreef en negentien toen hij afstudeerde. De niet-academici onder de regenten hadden een behoorlijke vakopleiding in een gilde ontvangen. Zo moest Du Mortier jr. eerst zes jaar bij een of twee meesters stage

lopen voordat hij zich als zelfstandig boekverkoper mocht vestigen en legde Cornelis van der Reyden na vier jaar als leerling in het register van schilders te staan ingeschreven zijn meesterproef met genoegen af.²⁵

Omdat in de 18de eeuw de Latijnse School voor meisjes niet geschikt werd geacht, zullen de toekomstige regentessen huisonderwijs hebben genoten en mogelijk een Franse School hebben bezocht. Een enkele notitie geeft aan dat zij een beschaafde opvoeding hadden genoten.²⁶

Beroepen

De door de regenten en echtgenoten van de regentessen uitgeoefende beroepen zijn in Tabel 2 in een aantal groepen ondergebracht.

Tabel 2.

Beroepen regenten en echtgenoten van regentessen bij hun aantreden (1788-1830)

beroepsgroep of beroepscategorie	Oude regenten (1788-1795)			Bataafse regenten (1796-1805) ²⁷			Monarchale regenten (1806-1830) ²⁸		
	mannen	vrouwen	totaal	mannen	vrouwen	totaal	mannen	vrouwen	totaal
koopman, ondernemer	4	1	5	1		1	3	1	4
nijverheid	1		1	3		3			
wereldlijke overheid	1	1	2	4	5	9	3	1	4
militaire functie				2		2			
predikant					1	1	1	2	3
vrije beroepen	1	4	5	2	4	6	3		3
rentenier				2		2		1	1
zonder / onbekend				1		1	1		1
totaal	7	6	13	15	10	25	11	5	16

De beroepsgroepen bij de regenten en echtgenoten van de regentessen in alle drie de perioden zijn nogal divers. De vrije beroepen (arts, advocaat, notaris) zijn in alle drie de perioden goed vertegenwoordigd. Zo bekleedde Gijsbertus Prins, behorend tot de oude regenten, een functie in de advocatuur, terwijl Frans Stipriaan en Passchier Soetbrood, echtgenoten van regentessen uit dezelfde periode, het notariële ambt bekleedden. De monarchale regenten Joannes Arnoldus Lette en Hendrik Roskes waren eveneens notaris. Regent Cornelis Willem Hendrik van Kaathoven vertegenwoordigde in de periode 1806-1830 de medische stand, terwijl Hermannus Adrianus Bake en Paulus la Lau, echtgenoten van

Links: Portret van regent P.S. Crommelin (1765-1853). Schilderij door Wijbrand Hendriks 1800.

Foto Iconografisch Bureau/RKD, Den Haag.

Rechts: Portret van regent J.A. Lette (1745-1820). Olieverfschilderij door Augustijn Claterbos.

Foto Iconografisch Bureau/RKD, Den Haag.

regentessen uit de periode 1796-1805, dit beroep in de Bataafs-Franse Tijd uitoefenden. Daarnaast treffen we het vrije ondernemerschap vooral aan onder de oude regenten en de monarchale regenten. Pieter Berkelbach van de Sprenkel en Abraham Hartevelt Jz., regenten uit de monarchale periode, waren eigenaar van een deken- en kalmoeckenfabriek²⁹ respectievelijk een kalkbranderij. Vanaf de Bataafs-Franse Tijd zijn de mensen in overheidsdienst, zoals hoofdgaarder van het gemaal, adjunct-opziener collectieve middelen, ontvanger van de indirecte lands- en stadsbelasting en stadsvroedmeester het talrijkst. Van deze laatste functie geeft regent Aegidius Luymes een voorbeeld. Tot ontvanger van de indirecte lands- en stadsbelasting was regent Pieter Samuel Crommelin benoemd. De beroepscategorie nijverheid bestaat uit kleine zelfstandigen. Zo was Van der Reyden kamerbehangen en dreef hij een winkel in behang- en schildersbenodigdheden.

Welstand

De belangrijkste bronnen om de welstand te bepalen zijn de impost op trouwen

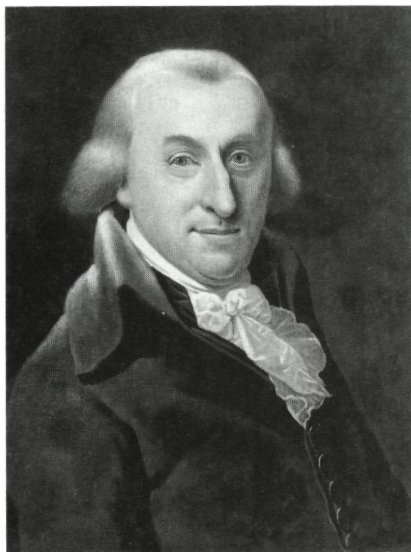
en begraven.³⁰ Om te kunnen trouwen moesten bruid en bruidegom namelijk een bepaald bedrag betalen. Hetzelfde gold voor het aangeven van een overledene. Met ingang van 1806 werd deze impost op het trouwen en begraven (gaardersbelasting) afgeschaft. Als bronnen zijn na dat jaar de personele belasting en boedelinventarissen gebruikt.

Tabel 3.
Het vermogen van de weeshuisbestuurders bij hun trouwen
(benoemden 1788-1830)³¹

klasse	Oude regenten (1788-1795)			Bataafse regenten (1796-1805)			Monarchale regenten (1806-1830)		
	regenten	regentessen	totaal	regenten	regentessen	totaal	regenten	regentessen	totaal
1 ^e klasse > f 12.000	5	6	11	6	9	15	2	4	6
2 ^e klasse f 6.000 - 12.000							1		1
3 ^e klasse f 2.000 - 6.000	2		2	3		3			
4 ^e klasse < f 2.000				1		1			
pro deo (onvermogend)									
onbekend				5	3	8	5	1	6
vrije beroepen	7	6	13	15	12	27	8	5	13

Elk van de regenten uit een van de drie groepen behoorde tot de mensen die in staat waren f 3 (het bedrag voor de mensen gegoed < f 2.000) of meer neer te tellen. De Oranjegezinde regenten waren in het algemeen welgestelder dan hun patriotse opvolgers. Maar ook bij deze laatste groep kon het kapitaal in de loop van de tijd flink toenemen, zoals blijkt bij de geboren Leidenaar Jan Johannesz. Milders, goud- en zilversmid van beroep. Hij was bij ondertrouw tussen de f 2.000 en f 6.000 gegoed, maar op het einde van zijn arbeidzame leven had hij voldoende kapitaal om daarvan te kunnen rentenieren.³²

De onderzoeksresultaten op grond van boedelinventarissen en personele belasting geven aan dat de regenten uit de derde groep die na 1806 trouwden, tot 'de aanzienlijken van de stad met belangrijke bestuurlijke functies of een behoorlijk vermogen' behoorden.³³ De regenten Hartevelt Abr. Jz. en Van Kaathoven stonden op de lijst van de twintig hoogst aangeslagen gemeenteraadskiezers in de personele belasting van 1851.³⁴ Regentes Van der Hoop, weduwe van Van Leyden Gael, was de hoogst aangeslagen belastingschuldige in de personele belasting van 1851. Ze werd belast voor f 404.56.³⁵ De meerderheid van de regentessen die voor 1806 trouwden, deed dit in de klasse van gegoeden boven f 12.000.

Links: Portret van de patriot H.A. Bake (1754-1805), echtgenoot van regentes M. Mitchell. Bake was van 1795 tot 1802 lid van het stadsbestuur. Olieverfschilderij toegeschreven aan Charles Bruno Donat Delin. Foto Iconografisch Bureau/RKD, Den Haag.

Rechts: Portret van regentes M. Mitchell (1758-1835). Olieverfschilderij toegeschreven aan Charles Bruno Donat Delin. Foto Iconografisch Bureau/RKD, Den Haag.

De onderzoeksresultaten op grond van de impost op het begraven geven echter aan dat in de meeste gevallen de overledene (overleden voor 1806) ook werd begraven in dezelfde vermogensklasse als waarin hij of zij was getrouwd.

Familienetwerken

Vóór 1795 had het systeem van coöptatie geleid tot het opnemen van familieleden bij de selectie van ambtsdragers in de politieke en sociale sfeer.³⁶ Uit een klein aantal geslachten werden steeds opnieuw leden in het bestuurscollege van het weeshuis gekozen. Door huwelijken tussen die families waren zij onderling vaak verwant.³⁷ Zo waren verschillende leden van de fabrikantenfamilie Sandra regent van het weeshuis. Uit de regentenfamilies Marcus en Snoeck werden diverse leden tot regent benoemd. Zo was regent Snoeck bijvoorbeeld via zijn moeder familie van het wijdvertakte geslacht Marcus en Pieter Marcus had door zijn huwelijk met regentes Snoeck banden met leden van dat geslacht.³⁸

Uit dit onderzoek blijkt dat de familienetwerken onder de regenten van het weeshuis in de Bataafs-Franse Tijd veel minder groot was dan vóór 1795. De verklaring ligt uiteraard in de omstandigheid dat het bij hen vaak om 'homines novi' gaat. Er werden toen veel nieuwkomers benoemd, met name patriotten of regentes die met zo'n partijman waren getrouwd. Zo was de in 1796 tot regentes benoemde Margaretha Mitchell de vrouw van de 'onvervalschte democraat' Bake.³⁹ Tijdens het Koninkrijk was de verzwagering onder de regenten gering. Zo komen alleen verschillende leden van de families Hartevelt en Wijckerheld Bisdom voor.⁴⁰

Partnerkeuze en huwelijk

De heersende burgerlijke moraal in de 18de eeuw wilde dat men trouwde en kinderen kreeg om het geslacht in stand te houden.⁴¹ In laat-18de-eeuwse patriotse geschriften worden genegenheid en liefde, evenals vrije partnerkeuze gepropageerd. Overigens toonde Noordam in zijn onderzoek naar het Leidse patriciaat aan dat in de 17de eeuw al huwelijken uit liefde werden gesloten.⁴² In bewaard gebleven brieven en gedichten van regenten is soms te vinden dat tussen echtgenoten daadwerkelijk liefde bestond.⁴³

Tabel 4.

Burgerlijke staat van regenten bij aantreden (benoemden 1788-1830)

	Oude regenten (1788-1795)			Bataafse regenten (1796-1805)			Monarchale regenten (1806-1830)		
	regenten	regentes	totaal	regenten	regentes	totaal	regenten	regentes	totaal
gehuwd	7	6	13	11	11	22	10	6	16
ongehuwd				3		3	1		1
onbekend				1	1	2			
totaal	7	6	13	15	12	27	11	6	17

De meeste regenten in alle drie de perioden waren op de begindatum van hun regentschap getrouwd. Met uitzondering van één van hen, van wie dat niet bekend is, waren alle regentes op hun intreedag als weeshuisregentes getrouwd. Het betreft hier telkens voor beide partners eerste huwelijken, uitgezonderd wat betreft de groep in de periode 1788-1795 voor regentes Catharina

*Familieportret van drie generaties Hartevelt.
Afgebeeld zijn regent Abr. Hartevelt Jz. (1793- 1866)
als kind met zijn beide ouders en grootvader.
Olieverfschilderij door Cornelis van Cuylenburg
1799. Foto Iconografisch Bureau/RKD, Den Haag.*

Geertruid van Valkenburg, die was gehuwd met een weduwnaar met drie kinderen, de bekende kinderdichter Hieronymus van Alphen,⁴⁴ de Bataafse groep voor regent Van Ameyden, die was gehuwd met een weduwe zonder kinderen, en de monarchale groep voor drie regenten die voor de tweede maal waren gehuwd, een regent die voor de derde keer was getrouwd⁴⁵ en voor twee regentessen, die met een weduwnaar waren gehuwd.⁴⁶

Van de vier mannen die, toen zij tot weeshuisregent werden benoemd, ongehuwd waren, bleef alleen de in 1796 benoemde Willem van der Steng jr. zijn leven lang vrijgezel.⁴⁷ Als reden om af te zien van het huwelijk stelt Prak 'dat financiële omstandigheden een beletsel konden vormen. Mogelijk gaf men ook de voorkeur aan het vrijgezellenbestaan of vonden de vrijgezellen niet een geschikte vrouw.'⁴⁸ Voor de ongehuwde Van der Steng jr. zullen financiële omstandigheden geen reden hebben gevormd om niet te trouwen. Hij genoot als klerk bij de opziender van 's lands gemene middelen een jaarlijks traktement van f 600.⁴⁹ Eenzaam zal Van der Steng jr. niet geweest zijn, want als lid van diverse genootschappen en sociëteiten had hij genoeg sociale contacten en ook vervulde hij een aantal bestuursfuncties in de sociale en kerkelijke sfeer. Een verklaring voor het ongehuwd blijven zou ook kunnen zijn dat hij meer van mannen hield.⁵⁰

De partnerkeuze van de weeshuisbestuurders was endogaam, want deze trouw-

den met iemand uit de eigen welstandsgroep. Dit past bij de literatuur, waarin wordt gesteld dat een gelijkwaardige sociale afkomst wenselijk was. De meerderheid van de regenten trouwde in geografisch opzicht echter exogaam, dus met partners uit andere plaatsen. Zo leerde de niet-Leidenaar Muller Massis zijn toekomstige vrouw kennen tijdens zijn studententijd in de Sleutelstad. Zij logeerde daar met het oog op haar opvoeding bij een oom en tante.⁵¹ De huwelijksmarkt was dan ook, zoals ook Prak aangeeft, eerder sociaal dan geografisch beperkt.⁵²

Huwelijksleeftijd

De huwelijksleeftijd van de weeshuisregenten die trouwden tussen 1775 en 1799⁵³ lag met 29 jaar hoger dan die van hun collega's die in de periode tussen 1750 en 1774 trouwden. Ook uit de literatuur, waaraan deze indeling is ontleend, valt een stijging van de huwelijksleeftijd waar te nemen in het laatste kwart van de 18de eeuw.⁵⁴ De meeste regentessen, die in de periode 1775-1799 trouwden, deden dat kort na hun twintigste verjaardag.⁵⁵ Prak constateerde eveneens dat 'de meeste meisjes' uit het Leidse patriciaat 'trouwden kort na hun twintigste verjaardag'.⁵⁶ Hoewel echt jong trouwen bij vrouwen in de 18de eeuw niet veel voorkwam, waren er twee regentessen die hun jawoord gaven vóór hun twintigste levensjaar. Zo was Beatrix Maria Snoeck pas zeventien jaar en Sophia Elisabeth Thijssen achttien jaar toen ze trouwden. Op oudere leeftijd trouwen in die periode kwam onder de regentessen vaker voor. Eén regentes trouwde toen ze de dertig al was gepasseerd.⁵⁷ Op grond van de geringe aantallen kan niet worden geconcludeerd dat de gemiddelde huwelijksleeftijd van de regenten in het begin van de 19de eeuw wezenlijk verschilde van die van hun voorgangers.

In de 18de eeuw was de man meestal ouder dan zijn bruid, wat ook bij de weeshuisregenten het geval was. Vijf regenten⁵⁸ vormden hierop een uitzondering: zij trouwden ieder met een vrouw die ouder was. Alle regentessen waren jonger dan de partner met wie zij huwden.

Kinderen

Een belangrijke doelstelling van het huwelijk was te zorgen voor nageslacht en dat passend op te voeden.⁵⁹ In het relatief kleine bestand van regenten van het weeshuis was het gemiddelde aantal kinderen per huwelijk 2,5. Dit is lager dan Prak voor de Leidse elite na 1750 en De Bruin voor de Utrechtse bestuurders in de Bataafs-Franse Tijd hebben berekend. Voor Leiden bedroeg het gemiddelde kinderaantal 2,7 en voor Utrecht 3,9.⁶⁰

Tussen het totaal aantal geboren kinderen in de gezinnen van de weeshuisbestuurders bestonden grote verschillen. Er waren kinderloze regentessen en regentenvrouwen/regentessen die maar één kind baarden. Ook vrouwen met grote gezinnen kwamen voor: zo baarde regentes Johanna Busch elf kinderen en kreeg regentes Maasdam acht kinderen, waarvan het laatste toen ze de veertig al was gepasseerd. Deze laatste zwangerschap werd haar noodlottig, want zij overleed nog in de kraamperiode. Ook onder de regenten kwamen grote gezinnen voor, bijvoorbeeld bij Adrianus Hartevelt en Van Kaathoven.

De hoge zuigelingen- en kindersterfte zorgde voor een flinke uitdunning van de gezinnen. De drie kinderen van Van der Reyden stierven nog voor ze de kleuterleeftijd hadden bereikt. Van Berkelbach van de Sprenkel overleden drie van de negen kinderen op zeer jonge leeftijd. De mogelijkheid dat kinderen op oudere leeftijd stierven, was ook reëel. Zo verloor Roskes drie dochters in de puberteitsleeftijd en regentes Digna Wendilia Meyners een zoon rond zijn twintigste jaar, dus voordat zij de volwassen leeftijd hadden bereikt. Op een heel andere manier dunde het gezin van Hieronymus van Alphen, wiens vrouw voor 1795 regentes was, uit. Zij verloor haar leven bij de Leidse kruitramp van 1807, tegelijk met een van haar kinderen.⁶¹

Zwangere bruiden kwamen onder de regentessen en regentenvrouwen nauwelijks voor. Alleen Van Kaathoven trouwde toen zijn vrouw Geertrude Sebalde Luchtman hoogzwanger was. Twee maanden na de huwelijksluiting werd een dochttertje geboren, dat nog dezelfde dag overleed.

Hertrouwen

Na het overlijden van de partner kon de overblijvende echtgenoot/echtgenote overwogen te hertrouwen. De redenen waren divers. De leeftijd waarop men weduwe/weduwenaar werd, vormde soms een reden om te hertrouwen. Zo was regent Van Kaathoven pas 27 jaar toen zijn echtgenote in 1823 overleed. Hij hertrouwde vier jaar later met een 19-jarige bruid. Een praktische overweging om een volgend huwelijk te sluiten, kan zijn geweest dat men met zijn tweeën beter in staat was kinderen op te voeden dan alleen. Dit argument zal een rol hebben gespeeld bij regentes Maria Emmerentia ter Borch, want zij was na het overlijden van haar man in 1798 met twee minderjarige kinderen achtergebleven en hertrouwde in 1802. Bij de kinderloze regentes Thijssen speelde dit uiteraard niet. In haar geval kunnen verliefdheid of het niet alleen willen blijven een reden zijn geweest om te hertrouwen. Hoewel de moralisten van die tijd het niet gepast

achtten dat men op gevorderde leeftijd trouwde – het werd niet netjes gevonden dat men dan nog zoveel belangstelling voor de andere sekse toonde⁶² – hertrouwde Sophia Elisabeth op 52-jarige leeftijd met de 66-jarige oud-burgemeester van Leeuwarden, Tjaard Nicolaas Suringar. Voor regent Roskes zal het niet alleen willen blijven een reden zijn geweest om op 62-jarige leeftijd en voor de tweede maal weduwnaar te hertrouwen.

Echtscheiding

Een huwelijk kon ook worden ontbonden door echtscheiding. Deze werd formeel slechts toegestaan op twee gronden: overspel en kwaadwillige verlaten, maar duurzame ontwrichting van het huwelijk leidde ook wel tot beëindiging van de echtverbintenis.⁶³

De moralistische auteurs bespraken in de verhandelingen van de verschillende genootschappen de ontbinding van een echtverbintenis. Zij pleitten tegen de heersende moraal in, die het huwelijk als een steunpilaar van de samenleving zag, voor een verruiming van de echtscheidingsgronden. De ideeën van deze auteurs vonden de meeste weerklank in de kring van de patriotten, waartoe zij trouwens zelf ook behoorden.⁶⁴ Onder de regenten werd alleen het huwelijk van regent Luymes met Beatrix Maria Petronella Snoeck ontbonden. De vrouw kreeg op grond van huiselijke twisten en ‘terzake van verregaande mishandelingen’ toestemming om tijdens de echtscheidingsprocedure met haar jongste kind van zes maanden elders te gaan wonen. Na de scheiding kreeg zij de voogdij over de kinderen, terwijl haar ex-man werd verplicht alimentatie te betalen voor de opvoeding van de kinderen.⁶⁵

Dood en begraven

Ziekte en dood waren in de 18de eeuw alledaagse verschijnselen. Nabestaanden zagen in de dood van hun dierbaren Gods werk. Het verwerken van het rouwproces diende in de geest van de Verlichting op sobere en ingetogen wijze te gebeuren. Op het einde van de 18de eeuw traden hierin veranderingen op. Toen, tijdens de Romantiek, werd het berusten naar de achtergrond verdreven en mochten emotie en verdriet vrijelijk worden getoond.⁶⁶ In de overlijdensadvertenties in de kranten, die toen in plaats van rouwbrieven in de mode waren, treffen we deze mentaliteitsverandering aan.⁶⁷ Zo liet regentes Ter Borch, nadat haar echtgenoot Willem Costerus in 1798 was overleden, de volgende overlijdensadvertentie plaatsen:

*Het behaagde den Almachtigen, hedenavond omtrent 8 uren, mijnen hartelijk geliefden Echtgenoot, mr. Willem Costerus, bailluw van Rhijnland in den ouderdom van ruim twee- en veertig Jaaren, door eene ziekte van slegts weinige dagen, na eene allergenoeglijkste Echtverbintenis van omtrent zestien jaaren, uit mijne liefdesarmen te scheuren, en daar door mij eene tederbeminnde Gade, mijne Kinderen eenen liefderijken Vader en de Maatschappij een braaf man te ontrukken [...]*⁶⁸

Toen de tekst van overlijdensadvertenties in 1825 en de volgende jaren weer sober en ingetogen was, volstond men met 'tot grote droefheid overleed' of alleen 'overleden'.⁶⁹ Regentes Van der Hoop volstond in de overlijdensadvertentie van haar echtgenoot Diederik van Leyden Gael zelfs met 'heden overleed alhier'.⁷⁰

De wijze waarop en de plaats waar men begraven wilde worden, zijn soms in gedetailleerde instructies in de testamenten opgenomen. De laatste wens van Van der Reyden was om in de Pieterskerk begraven te worden. Toen hij in 1821 overleed, slaagden zijn executeurs er niet meer in voor hem en zijn familie een graf in de Pieterskerk te kopen.⁷¹ De Leidse kerkbesturen gaven in het begin van de 19de eeuw geen nieuwe graven meer uit. Voortaan werd begraven op begraafplaatsen buiten de stadswallen.⁷² In 1828 werd regent Adriaan Isaac Burgittus Drabbe, als laatste lid van de familie Drabbe, nog wel in het bestaande familiegraf in de Hooglandse Kerk bijgezet.⁷³

Op grond van de begrafenis-kosten die in de boedelinventarissen onder de rubriek 'doodsschulden' zijn genoteerd, kan worden gezegd dat de weeshuisregenten als vertegenwoordigers van de elite een deftige begrafenis kregen. Hoewel in de boedelinventaris van enige regenten een zwart rouwserviesje – in de 19de eeuw in de mode voor het schenken van koffie en thee tijdens het begrafenismaal – is genoteerd, weten we niet of de genodigden na hun begrafenis op een begrafenismaal zijn onthaald.⁷⁴

Het woonhuis in de stad

Ligging, grootte en inrichting van de woning en aanwezigheid van een tuin met koetshuis bepaalden het aanzien van de bewoners. Rapenburg, Steenshuur, Breestraat, Hogewoerd, Oude Rijn, Oude Singel en Hooigracht waren de deftige straten.⁷⁵ Een meerderheid van de regenten in de periode 1788-1830 bewoonde een huis in een van deze straten. Regentes Snoeck bewoonde met haar echtgenoot Marcus op het Rapenburg bij de Nonnensteeg een *kapitaal hecht, sterk en weldoortimmerd dubbel huis en erve [...] twee grote tuinen met exquise vruchtbomen*

*beplant, mitsgaders een ruim koetshuis, paardenstalling voor vier paarden [...].*⁷⁶ Regent Drabbe, die in de Breestraat woonde, had een orangerie (grote plantenkas) met oranjeboomen en andere kostbare vruchtbomen in zijn tuin. De orangerie werd in de winter verwarmd.⁷⁷

Het bezit van een koets was het statussymbool van deftig bestaan.⁷⁸ Het echtpaar Van Leyden Gael-Van der Hoop had bij hun huis op de Breestraat een koetshuis met uitgang op de Langebrug waarin meerdere koetsen stonden.⁷⁹ Bij het overlijden van Marcus stond er geen rijtuig in zijn stal, want die werd gebruikt om tuingereedschap in op te bergen.⁸⁰

Personeel

Niet alleen de wijk en het huis waarin men woonde, maar ook dienstpersoneel verhoogde de sociale status. In het algemeen was, ook in Leiden, de omvang van het personeel gering: hooguit een tweetal.⁸¹ Van de weeshuisbestuurders die een of twee inwonende dienstboden werk gaven, hadden enigen nog een of meer personen in dienst die zelfstandig woonden, bijvoorbeeld een tuinman, stalknecht of naaister. Ook de regenten van het weeshuis hadden maar weinig personeel. Enkele regenten met veel kinderen hadden meer dan twee dienstmeiden. Zo had het gezin van regentes Meyners, dat vijf kinderen telde, vijf meiden in dienst. Het gezin van regent Scheltus met vier kinderen gaf werk aan drie dienstboden.

Het dienstpersoneel was door de dagelijkse omgang nauw betrokken bij het familieleven. Vooral bij de oudere alleenstaande heren en weduwen zonder kinderen was een vertrouwelijke omgang met het huispersoneel niet ongewoon. Hun genegenheid ten opzichte van het personeel is vaak terug te vinden in de nalatenschap. Marcus, weduwnaar van regentes Snoeck, had geen testament gemaakt. Na zijn overlijden bedankten de erfgenamen zijn dienstmaagd, mevrouw A. Korevelt, *voor extra-ordinaire moeilijke oppassen en waaklonen in zijn langdurige ongesteldheid* en gaven haar voor alle goede zorgen f 700.⁸² Regentes Van der Hoop vermaakte aan haar gezelschapsdame mejuffrouw Henrietta Wilhelmina Coops een bedrag van f 25.000 in contanten, haar gouden horloge met blauwige rand, enkele meubelstukken, twaalf zilveren lepels en vorken en voorts nog diverse huishoudelijke voorwerpen.⁸³

Bezigheden

Er zijn vele vormen van vermaak om de vrije tijd aangenaam door te brengen. Het bezit van speelafeltjes en gezelschapsspelen in de inventarissen wijst erop dat

de regenten uren in huiselijke kring verkeerden. Zo bezat het echtpaar Blok-Romswinkel een ingelegd mahoniehouten dam- en schaakbord en werd in de boedel van regentes Van der Hoop een toverlantaarn aangetroffen.⁸⁴ Musiceren was een andere mogelijkheid voor recreatie binnenshuis. In de 19de eeuw was de piano een populair muziekinstrument. Zo had het echtpaar Van Leyden Gael in diverse vertrekken van hun statige woning in de Breestraat een piano staan.⁸⁵ Ook regent Van Kaathoven bezat zo'n muziekinstrument.⁸⁶ Degenen die geen piano hadden, waren meestal wel in het bezit van een of meer speeldozen.⁸⁷

Het aanleggen van een verzameling was een in de 18de eeuw in de mode gekomen vorm van vrije tijdsbesteding.⁸⁸ Regent Van Kaathoven verzamelde prenten en gravures met portretten van doktoren, natuur- en wiskundige en historische figuren, en Van Leyden Gael verzamelde Nederlandse toneelstukken.⁸⁹

Door het lidmaatschap van een of meer particuliere leesgezelschappen blijkt de belangstelling voor het lezen van boeken.⁹⁰ Zeven regenten en twee echtgenoten van regentes waren lid van het in 1750 opgerichte leesgezelschap Van Tienen/Tot Nut en Genoegen.⁹¹ Hoewel ook vrouwen lid van een leesgezelschap konden worden, bepaalde het in 1780 opgerichte Leidse leesgezelschap Miscens Utile Dulci in 1793 dat geen getrouwde dames als lid werden aangenomen, maar wanneer de man kwam te overlijden, diens weduwe het recht zou hebben het lidmaatschap voort te zetten.⁹² Zo bleef regentes Elisabeth Adriana Wijckerheld

Portret van regent E.H.J. Cunaeus (1779-1833). Zijn overlijden maakte een einde aan zijn 27-jarige regentschap. Coll. Regionaal Archief Leiden.

Bisdom na het overlijden van haar echtgenoot Ysbrand van Dam nog zes jaar lid van Miscens Utile Dulci. Het niet lid mogen zijn van gehuwde vrouwen van een leesgezelschap hoefde geen gebrek aan belangstelling te zijn, want als regentes Noordink met haar echtgenoot professor Van Voorst heeft meegelezen, heeft zij heel wat nuttigs kunnen opdoen.⁹³

Een typische gezelligheidsvereniging die enige regenten en echtgenoten van regentessen onder haar leden telde, was de herensociëteit 'Amicitia'.⁹⁴ De leden konden in de sociëteit de avond op een aangename wijze doorbrengen met biljarten, converseren over alledaagse onderwerpen of de politiek, de laatste nieuwtjes uitwisselen of met het lezen van kranten aan de leestafel.⁹⁵

Een geheel andere vorm van vrijetijdsbesteding was het beoefenen van de schilder- en tekenkunst en de dichtkunst. De artistieke aspiraties onder de regenten en de echtgenoten van de regentessen waren echter gering. Het regentencollege telde slechts één beoefenaar van de schilder- en tekenkunst, namelijk de kleurrijke figuur Van der Reyden. Hij was ook dichter van patriotse en gelegenheidsverzen en (bestuurs)lid van enige Leidse toneel- en muziekgezelschappen.⁹⁶

Sommige regenten hadden als hobby het houden van vogels.⁹⁷ Van Kaathoven had in zijn keuken een vogelkooi hangen en Van der Hoop had in haar huis in de Breestraat zelfs twee voliëres met kanaries.⁹⁸ Kippen liepen er in de tuin van Van Kaathoven en Snoeck, en rond de schuur in de tuin van het buiten van het echtpaar Van Leyden Gael-Van der Hoop scharrelden elf kippen en een haan.⁹⁹

Een gewilde vrijetijdsbesteding buitenshuis was het tuinieren. De regenten die een 'speeltuin' – een klein lapje grond met daarop een speelhuisje, een tuinhuisje of theekegeltje, waarin een tafel en wat stoelen stonden, met daarin soms een klein keukentje – of buitenplaatsje buiten de stadswallen hadden, brachten daar op mooie zomerse dagen hun vrije tijd door. Men tuinierde er wat, dronk thee en genoot van het uitzicht, de frisse lucht en rust. De meeste tuinen rond Leiden lagen in Zoeterwoude aan de singel en tussen de Witte Poort en Koepoort, en in Leiderdorp aan de Haarlemmertrekvaart.¹⁰⁰ Regent Milders had een speeltuin met koepel en een terras over het water aan de Maredijk.¹⁰¹ Regent Cornelis Adrianus van Hoogstraten had een buitenplaats genaamd 'Veelzicht', gelegen aan de Hoge Rijndijk. De naamgeving van deze buitenplaats zal ontleend zijn aan de ligging, want vanuit zijn *extra fraaie koepel* had hij *een alleraangenaamst gezicht zo langs als over de Rijn*.¹⁰²

Sommige buitenplaatsen werden gedurende de hele zomer bewoond. Zo bracht het echtpaar Van Leyden Gael de zomermaanden door op hun buiten

Silhouet van dominee G.J. Schacht, (1764-1846) echtgenoot van regentes A.M. van der Meulen (1766-1846). Coll. Regionaal Archief Leiden.

Abspoel.¹⁰³ Enkele regenten gingen hun buitenplaats langer bewonen dan vroeger het geval was.¹⁰⁴ Regentes Anna Maria van der Meulen overleed op huize Stadwijk, nabij Leiden onder de gemeente Zoeterwoude; haar echtgenoot Godefridus Johannes Schacht stierf daar twee weken later.¹⁰⁵

Opvattingen

De stelling van Wijsenbeek-Olthuis dat de mensen die aan de vooravond van de Bataafs-Franse Tijd hun huis modern hadden ingericht ook op andere gebieden vooruitstrevende ideeën koesterden, is bij gebrek aan voldoende materiaal voor Leiden moeilijk te toetsen.¹⁰⁶ Alleen Franciscus Gualtherus Blok en zijn vrouw, regentes Catharina Margaretha Romswinkel, wisten weliswaar haar stelling te bevestigen. Het echtpaar had hun huis ingericht met moderne mahoniehouten meubels en in plaats van schilderijen hingen er spiegels en prenten aan de muur.¹⁰⁷ Maar de inboedel van Marcus – evenals Blok patriot van het eerste uur – is hiermee in tegenspraak. Zijn huis was overwegend ouderwets ingericht met uit de mode geraakte eikenhouten meubels. Slechts een enkel modern aangeschaft mahoniehouten meubelstuk stond tussen het ouderwetse meubilair.¹⁰⁸

De boeken uit de boedelinventarissen verschaffen nauwelijks inzicht in de levensbeschouwing van de weeshuisbestuurders.¹⁰⁹ Blok liet aantekeningen na die zijn politieke opvattingen behandelen. Deze *Staatkundige Verhandelingen* hebben betrekking op het jaar 1787 en op regeringszaken uit de periode daarvoor. Uit deze geschriften blijkt dat Blok ook in zijn levensbeschouwing een echte patriot

was.¹¹⁰ Uit het boekenbezit van Van Leyden Gael valt dit niet op te maken.¹¹¹ In zijn boekenkast stonden boeken van verlichte auteurs naast werken van mannen van het Reveil. Ook historische en staatkundige werken van tijdgenoten ontbraken bij hem niet. Mogelijk op grond van zijn functie als lid van de Raad was Van Leyden Gael geabonneerd op de *Staatscourant* en bezat hij juridische werken als de *Codex Justinianus*. Verder bevatte de bibliotheek een verzameling Rijnlandse en Vlaardingse gedrukte en geschreven stukken en keuren en ook de *Beschrijving van de stad Leyden* van de hand van Orlers en Van Mieris.¹¹²

Een achttal regenten en echtgenoten van regentessen was lid van de Leidse vrijmetselaarsloge La Vertu.¹¹³ Zij konden dit zonder gewetensbezwaren doen, omdat de loges als instituut op politiek en cultureel gebied geen rol van betekenis speelden en eerder gezelligheidsverenigingen waren.¹¹⁴

De meerderheid van de regenten en echtgenoten van regentessen uit de Bataafse en de monarchale periode was lid van een of meer genootschappen met een menslievend of educatief doel. De idealen van deze genootschappen waren door opvoeding en onderwijs de lagere klassen tot deugdzame burgers op te voeden en te beschaven.¹¹⁵ Opvattingen, zoals nagestreefd door de landelijke Maat-

Spotprent uit 1793 met patriot die de rechten van de mens met voeten treedt.

Coll. Regionaal Archief Leiden.

schappij tot Nut van 't Algemeen (opgericht in 1784), lagen ook ten grondslag aan het in 1785 door een groep hervormingsgezinde Leidse burgers onder de spreuk 'Mathesis Scientiarum Genitrix' opgerichte Genootschap der beschouwende en werkdadige wiskunde. Het doel van dit Leidse genootschap was om in de dringende behoefte aan bekwame zee- en krijgslieden te voorzien en daarvoor jongens uit arme gezinnen een militaire opleiding te geven. Van dit genootschap, beter bekend als M.S.G., waren tien regenten¹¹⁶ en zeven echtgenoten van regentessen lid.¹¹⁷ Twaalf regenten¹¹⁸ en zeven echtgenoten van regentessen¹¹⁹ waren lid van de in 1818 opgerichte Maatschappij van Weldadigheid. Toen de regentessen bezwaar maakten tegen het opzenden van weesmeisjes naar Frederiksoord, de eerste landbouwkolonie van de Maatschappij, stelde regent Muller Massis hen gerust. Hij had het zelf bezocht en er was niets op aan te merken.¹²⁰ Lid van de in 1778 opgerichte Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel, departement Leiden waren regent Van Kaathoven en Bake, De Fremery, Van Leyden Gael en Wijckerheld Bisdom, echtgenoten van regentessen.¹²¹

Verschillende regenten en echtgenoten van regentessen waren lid van een genootschap van letterkundige signatuur. Vijf regenten¹²² en vier echtgenoten van regentessen¹²³ beoefenden in Het Taal- en Dichtlievend Genootschap onder de spreuk 'Kunst wordt door Arbeid Verkreegen' de literatuur. In dit genootschap oefenden de leden hun poëtische en prozaïsche vaardigheden en bekritiseerden zij werken van elkaar.¹²⁴ Drie regenten¹²⁵ en acht echtgenoten van regentessen¹²⁶ waren lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. De Maatschappij genoot vooral bekendheid door haar lezingen die ook toegankelijk waren voor niet-leden.¹²⁷

Conclusie

De politieke omwenteling in Leiden op 18 januari 1795 had niet direct gevolg voor het regentencollege van het weeshuis als bestuursinstelling. Het college bleef, anders dan de veertigraad, bestaan. Wel werden voor de bestuursfuncties nieuwe benoemingscriteria vastgesteld. Eerst na een jaar, in februari 1796, toen het politieke klimaat steeds democratischer werd, werden de regenten ontslagen en vervangen door nieuwbenoemden. Deze hadden de juiste politieke overtuiging; de meerderheid van hen was al in de patriottentijd (1780-1787) politiek actief. Maar de groep miste veelal bestuurservaring en was niet afkomstig uit het oude regentenpatriciaat.

In het nieuwe stedelijk reglement van 1803 werd het ambt van regent van het

weeshuis tot de ereambten gerekend. Vanaf die tijd werden, bij het ontstaan van vacatures, weer ervaren bestuurders in het college benoemd. Na 1806 kwamen enkele leden van oude Leidse regentengeslachten weer in het bestuur. De meeste na 1806 benoemde regenten hadden echter geen familierelatie met oude Leidse regentengeslachten.

In de privé-sfeer conformeerden de regenten uit de periode 1788-1830 zich aan de heersende moraal. Zij vonden hun partner in de eigen welstandsgroep en trouwden volgens het gangbare huwelijkspatroon: de man was meestal ouder dan zijn bruid en het eerste kind werd ruim een jaar na de huwelijksdatum geboren. Bij enkelen is bewijsbaar dat ze een huwelijk uit liefde sloten, bij anderen ontbreken aanwijzingen hiervoor. Hun vrije tijd brachten zij door met lezen, musiceren en het spelen van een partijtje schaken of dammen. De ontspanningsliteratuur werd geleend van het leesgezelschap waarvan de regent lid was. De heren gingen naar hun sociëteit. In de zomer trok men naar buiten om te tuinieren of om in zijn 'speeltuin' te genieten van de frisse lucht en de rust. Ook in de begrafenisgebruiken volgden de regenten en hun partners de mode van hun tijd. In plaats van rouwbrieven te sturen, maakten ze het overlijden van hun dierbaren bekend via rouwadvertenties in de kranten en als vertegenwoordiger van de elite kregen ze een deftige begrafenis.

De genootschappen en sociëteiten waarvan de regenten/echtgenoten van regentessen lid waren, vormden netwerken van informele contacten en vervingen in zekere zin het familienetwerk.

De verschillen tussen de oude Oranjegezinde en de nieuwe patriotse regenten waren niet groot. Het lidmaatschap van gezelligheidsverenigingen verving het familienetwerk en er kwam meer spreiding in de verschillende beroepssectoren. Daarmee valt ook de wat geringere welstand van de nieuwe regenten en de mannen van de regentessen te verklaren. Bij vergelijking tussen de oude Oranje-gezinde en de nieuwe patriotse regenten gelden voor de monarchale regenten kenmerken die men ook vóór 1796 aantreft. De meerderheid van hen was weer Leidenaar, welgestelder dan hun patriotse voorgangers en in het bestuur nam men ook weer leden van oude Leidse regentenfamilies op. Maar het overheersende beeld tussen de drie groepen weeshuisregenten en de mannen van de regentessen tussen 1788 en 1830 is er een van continuïteit: de elite bleef aan de macht, ook al wisselde zij van personele samenstelling.

Noten

- 1 S.W.M.A. den Haan, *Inventaris van het archief van het Heilige Geest- of Arme Weesen Kinderhuis te Leiden* (Leiden 1990) IX-XX. Al in de 15de eeuw had Leiden een instelling die wezen, verlaten kinderen en vondelingen verzorgde. Dit was het Heilige-Geestweeshuis. Vanaf 1704 had Leiden een tweede instelling voor de opvang van wezen en andere onverzorgde kinderen, het Houhuis of Arme Kinderhuis. In 1774 kwam de fusie tussen beide instellingen tot stand. De nieuwe instelling heette voortaan Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden. Naast bronnen uit het weeshuisarchief is er ook gebruikgemaakt van de doop-, trouwen en begraafregisters en bevolkingsregisters van Leiden en andere steden, van jaarlijkse lijsten van ambtsdragers en van de notariële archieven voor het onderzoek naar testamenten en boedelbeschrijvingen. De bronnen zijn te vinden in het Regionaal Archief Leiden, tenzij anders vermeld.
- 2 H.T. Colenbrander ed., *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840 I* (Den Haag 1905) 588.
- 3 Uitgebreide literatuur over de vroedschap of veertigraad geven D.J. Noordam, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994) en M.R. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1780* (Den Haag 1985).
- 4 Stadsarchief 1574-1816 (SA II), nr. 548, 550. De Oranjegezinde regenten en regentessen waren benoemd in 1788, na het herstel van de stadhouderlijke macht, toen de patriotsgezinde regenten en regentessen werden afgezet.
- 5 Bibliotheek Leiden en Omgeving (BLO), nr. 15119-15120.
- 6 Het gaat voor de periode 1788-1795 alleen om de nieuwe, Oranjegezinde weeshuisregenten: de oude bestuurders die voor 1788 in functie waren en bij de machtswisseling in dat jaar werden gecontinueerd zijn buiten beschouwing gelaten.
- 7 D.J. Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden, 1574-1795' in: J. Moes ed., *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) 73 en A. Versprille, 'Het Leidsche Poorterschap', *Leidsch Jaarboekje* 36 (1944) 76-97.
- 8 BLO, nr. 15120-15123.
- 9 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad, eene Hollandsche stad in den nieuweren tijd IV* (Den Haag 1918) 45.
- 10 SA II, nr. 550 en Heilige Geest Weeshuis (HGW), nr. 37.
- 11 SA II, nr. 550.
- 12 Notarieel Archief (NA), 2719, 1808, akte nr. 58 en R. de Bruin, 'De opbouw van een nieuwe staat. Bestuurlijk-politieke veranderingen tussen 1780 en 1815' in: W. Fritschy en J. Toebes ed., *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen z.j.) 132. De spotnaam Kezen werd door de patriotten opgevat als geuzennaam.
- 13 J.J. Dankers, *Wezenzorg en liefdadigheid. Van Utrechts Gereformeerd Burgerweeshuis tot Stichting Het Evert Zoudenbalch Huis, 1813-1991* (Utrecht 1991) 30.
- 14 BLO, nr. 1196-1199, 15126 en Blok, *Hollandsche stad*, IV, 69-70.
- 15 Zie voor literatuur politieke ontwikkelingen in de periode 1806-1816: H. Amptmeijer en C. Smit, 'Onzalige partijschappen: Bestuur en politiek' in: B. de Vries ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad III: 1795-1896* (Leiden 2004) 110-134.
- 16 Noordam, *Nieuwkomers in Leiden*, 73.
- 17 Noordam, *Geringde buffels*, 11-12, Prak,

- Burgers*, 38 en R.E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuursamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813* (Zutphen 1986) 213.
- 18 Diederik van Leyden Gael is op 1-9-1775 gedoopt in de Pieterskerk te Leiden. Met Kerstmis 1793 is hij als lidmaat van de Waalse kerk te Leiden aangenomen. Zie: Archief Waalse Kerk, inv. nr. 17 en M.C. Sigal, 'Diderik van Leyden Gael 1775-1846', *Leidsch Jaarboekje* 39 (1947) 132. Binnen de Waalse kerk bekleedde hij diverse functies, zoals diaken, ouderling en regent van het Waalse Wees- en Oude Mannen en Vrouwenhuis.
- 19 Noordam, *Geringde buffels*, 11 en Prak, *Burgers*, 39.
- 20 BLO, nr. 15119- 15123; Amptmeijer en Smit, *Partijenschappen*, 115 en Blok, *Hollandsche stad* IV, 52, 70, 108, 113.
- 21 Noordam, *Nieuwkomers in Leiden*, 73-75.
- 22 *Nederland's Adelboek* 79 (1988) A-Bt, 597 en *Genealogische en heraldische bladen. Maandblad voor geslacht-, wapen- en zegelkunde* 1 (1906) 303-305.
- 23 F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816* I: *Predikanten* (Dordrecht 1996) 267 en P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit* VII ('s Gravenhage 1924) 121 en 226.
- 24 Prak, *Burgers*, 210.
- 25 Gildenarchieven, nr. 74, 77 en 850.
- 26 Prak, *Burgers*, 210 en HGW, nr.197.
- 27 Het beroep van de man van regentes Bosch is niet meegerekend, omdat zij al weduwe was bij haar benoeming tot regentes. Samuel Hubert, de echtgenoot van regentes Thijssen, was in dezelfde periode ook regent en is onder de mannen meegerekend.
- 28 Het beroep van de man van Elisabeth Adriana Wijckerheld Bisdom is niet meegerekend, omdat zij al weduwe was bij haar benoeming tot regentes.
- 29 *Nederland's Patriciaat* 46 (1960) 368. Kalmoeck is een aan beide zijden geruwde dekenstof van wol of katoen.
- 30 D.J. Noordam, *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw* (Hilversum 1986) bijlage.
- 31 De gegevens zijn gebaseerd op de huwelijken die voor 1806 zijn gesloten. In genoemd jaar werd de gaardersbelasting (de impost op het trouwen en begraven) afgeschaft en andere welstandscriteria zijn er niet.
- 32 NA, nr. 25741, 1805, akte nr. 105 en NA, nr. 197, 1812, akte nr. 66.
- 33 Dankers, *Wezenzorg en liefdadigheid*, 35.
- 34 J. Moes, 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg' in: B. de Vries ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* III: 1795-1896 (Leiden 2004) 99.
- 35 SA III, nr. 2041. Zij komt uiteraard niet voor als kiesgerechtigd bij Moes, 'Sociale verhoudingen', 99, waar wel Van Kaathoven wordt vermeld. Diens aanslag van f 268,42 is overigens niet in overeenstemming met het in SA III, nr. 2041 vermelde bedrag van f 223,68 (wijk 1 en 2 sub nr. 99). Ook andere bedragen bij deze auteur, zoals bij graaf Van Limburg Stirum, Hartevelt, Bucaille en Cock genoemd, zijn niet overeenkomstig de in deze bron vermelde sommen. Verder ontbreken zelfs de hoogstaangeslagenen, Krantz, Van Hoorn en Van Wensen.
- 36 Prak, *Burgers*, 150.
- 37 Kronieken 6 (1997) 266 en Den Haan, *Inventaris*, 354, 357 en 359.
- 38 Prak, *Burgers*, 400-401, 413 en Den Haan, *Inventaris*, 354 en 357.
- 39 Blok, *Hollandsche stad*, IV, 63.
- 40 Den Haan, *Inventaris*, 354 en 357.

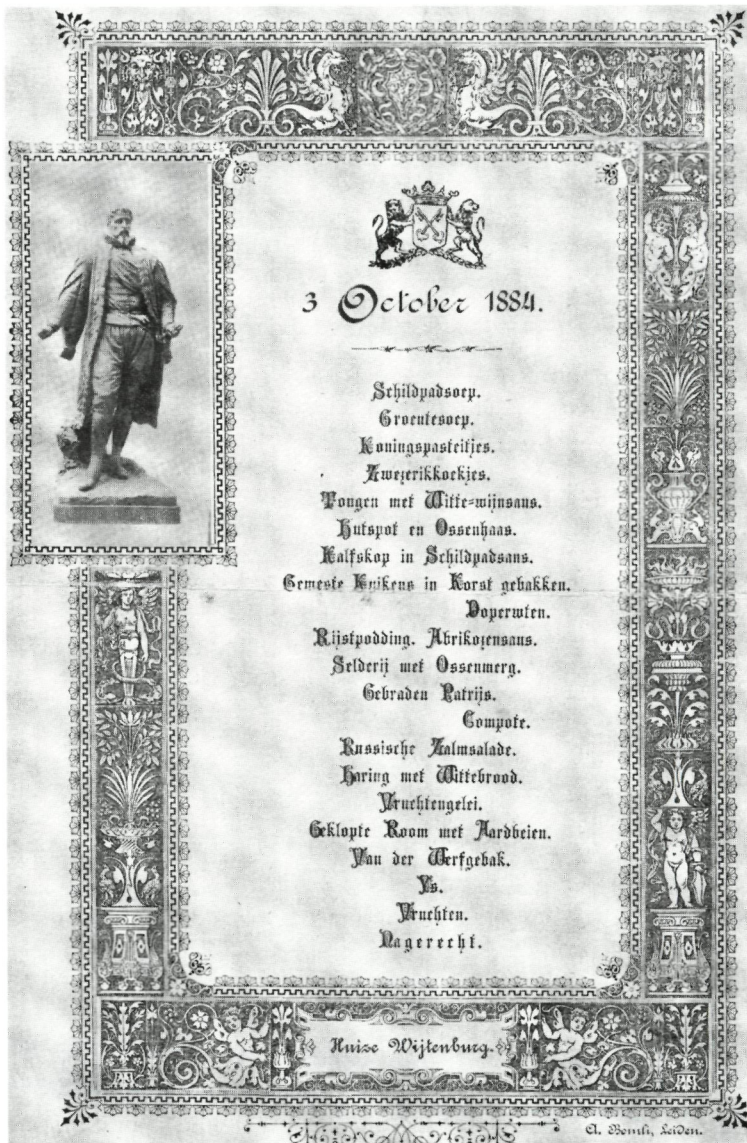
- 41 Zie voor uitgebreide literatuur D.J. Noordam, 'Volmaakt geluk? Vier eeuwen huwelijk en gezin in Nederland' in: H.M. Dupuis e.a., *Een kind onder het hart. Verloskunde, volksgeloof, gezin, seksualiteit en moraal vroeger en nu* (Amsterdam 1987) en D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven* (Assen 1982).
- 42 D.J. Noordam, 'Demografische ontwikkelingen' in: S. Groenveld ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad II: 1574-1795* (Leiden 2003) 42-53, 224-226.
- 43 HGW, nr. 318.
- 44 P.J. Buijnsters, *Hieronymus van Alphen (1746-1803)* (Assen 1973) 74 en 153.
- 45 Het betreft de volgende personen: Crommelin, Van Hoogstraten en Van Kaathoven. Roskes trouwde drie keer.
- 46 Het betreft de volgende personen: Bovie en Hoogvliet.
- 47 Bij de kinderen van de Leidse regenten in de 18de eeuw was ca. 14% permanent celibatair. Noordam, 'Demografische ontwikkelingen', 50.
- 48 Prak, *Burgers*, 185.
- 49 NA, nr. 209, 1819, akte nr. 9 en SA II, nr. 587. De gaarder verdiende in 1803 f 415, de boekhouder f 215 en de assistent f 100 per jaar.
- 50 D.J. Noordam, 'Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. I: 1811-1889', *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 150-182.
- 51 Th. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J.M. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht Va: 's Gravensteyn* (Leiden 1990) 326.
- 52 Prak, *Burgers*, 151, 154.
- 53 Vanwege het geringe aantal en geen afwijkende huwelijksleeftijd zijn de drie regenten die na 1799 trouwden, gerekend tot de groep die tussen 1775 en 1799 trouwden.
- 54 D.J. Noordam, 'Marriage patterns of patricians in Leiden, sixteenth to nineteenth century', *Economic and social history in the Netherlands* 5 (1993) 30-32 en Haks, *Huwelijk en gezin*, 129. In het relatief kleine bestand van regentessen lag de gemiddelde huwelijksleeftijd op 22,7 jaar, wat 3-4 jaar lager is dan de literatuur voor die periode aangeeft.
- 55 Ook de regentessen uit de periode 1806-1830 die voor 1799 trouwden zijn hier meegerekend.
- 56 Prak, *Burgers*, 176.
- 57 Henrietta Cornelia Christina Bovie trouwde toen ze 32 jaar was.
- 58 Het betreft de volgende personen: Van Ameyden, Doornik, Luymes, Van Kaathoven en Roskes. Het betreft hier telkens eerste huwelijken.
- 59 Prak, *Burgers*, 186 en Noordam, 'Volmaakt geluk', 108.
- 60 Prak, *Burgers*, 187 en De Bruin, *Burgers*, 244. Het gemiddelde kinderaantal in beide onderzoeken is op een aanzienlijk groter aantal huwelijken gebaseerd. In mijn onderzoek zijn doodgeboren kinderen niet meegeteld.
- 61 Buynsters, *Hieronymus van Alphen*, 340.
- 62 Prak, *Burgers*, 182-183.
- 63 Noordam, 'Demografische ontwikkelingen', 51.
- 64 Zie voor literatuur: Haks, *Huwelijk en gezin*, 105, 177-178, 204, 227-228 en Prak, *Burgers*, 184.
- 65 Rechterlijk Archief (RA), nr. 78, 1803.
- 66 Prak, *Burgers*, 199 en D. Sturkenboom, "Want ware ziele-smart is niet woordenrijk". Veranderde gevoelscodes voor nabestaanden 1750-1988' in: A. van der Zeijden ed., *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. De cultuur-*

- geschiedenis van de dood* (Amsterdam 1990) 90-97.
- 67 H. Franke, *De dood in het leven van alledag. Twee eeuwen rouwadvertenties en openbare strafvoltrekking in Nederland* (z.pl. en z.j.) 22, 27-29, 33-34, 58-60.
- 68 *Leydsche Courant*, nr. 150, 14-12-1798.
- 69 Franke, *De dood in het leven van alledag*, 34.
- 70 *Leydsche Courant*, nr. 116, 28-9-1846.
- 71 NA, nr. 67, 1821, akte nr. 15.
- 72 Zie voor literatuur: P. Bitter, *Graven en begraven. Archeologie en geschiedenis van de Grote Kerk van Alkmaar* (Hilversum 2002) 251-252, 283-285, 289; I.W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen ed., *Groenesteeg. Geschiedenis van een Leidse begraafplaats* (Utrecht 1994) 17 en Prak, *Burgers*, 204.
- 73 NH Kerkvoogdij, nr. 769.
- 74 BLO, 7000/01, J. de Jong, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van Regenten in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht z.j.) 108-109. In de boedelinventarissen van Pieter Marcus, weduwnaar van regentes Beatrix Maria Snoeck, NA, nr. 2718, 1808, akte nr. 58; van regent Drabbe, NA, nr. 74-II, 1828, akte nr. 106 en Pieter Gerard Mess, weduwnaar van regentes Johanna Busch, NA, Obreen, 1847 II, akte nr. 145 zijn dergelijke zwarte theeserviesjes aangetroffen. Zie voor literatuur Bitter, *Graven en begraven*, 268 en 279.
- 75 Prak, *Burgers*, 225, L. Kooymans, M.R. Prak en J.J. de Jong, 'Wonen op stand. De woningen van vooraanstaande families te Gouda, Hoorn en Leiden in de 18e eeuw' in: P.M.M. Klep e.a., *Wonen in het verleden 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie* (Amsterdam 1987) 207-208.
- 76 NA, nr. 2718, 1808, akte nr. 94.
- 77 NA, nr. 74-I, 1828, akte nr. 34.
- 78 Prak, *Burgers*, 207 en De Jong, *Een deftig bestaan*, 157-158.
- 79 NA, Obreen, 1862 II, akte nr. 203.
- 80 NA, nr. 2718, 1808, akte nr. 58 en Th.F. Wijzenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987) 100. Plezier- en koetspaarden waren een kostbaar bezit en zullen derhalve nooit zijn weggelaten bij een boedelbeschrijving. In de boedelinventaris van Marcus zijn geen koetspaarden aangetroffen.
- 81 Zie voor literatuur: De Bruin, *Burgers*; De Jong, *Een deftig bestaan*; D.J. Noordam, 'Bevolking, huishouden en gezin in Leiden, in 1749' in: H.A. Diederiks e.a., *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Leiden 1985) en Prak, *Burgers*.
- 82 NA, nr. 2719, 1809, akte nr. 49.
- 83 NA, Hofstede, 1856, akte nr. 13 en NA, Obreen, 1862 II, akte nr. 203.
- 84 NA, nr. 2719, 1809, akte nr. 49; nr. 74, 1828, akte nr. 34 en NA, Obreen, 1862 II, akte nr. 203.
- 85 NA, Obreen, 1862 II, akte nr. 203; De Jong, *Een deftig bestaan*, 137 en Moes, *Sociale verhoudingen*, 91.
- 86 NA, Van Leeuwen, 1879, akte nr. 57.
- 87 NA, Obreen, 1862 II, akte nr. 203 en NA, Van Leeuwen, 1879, akte nr. 57.
- 88 Prak, *Burgers*, 219.
- 89 Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg IIIa: Meyenburch* (Leiden 1988) 116, 145; Driessen, *De geslachten Van Leyden en Gael*, 30-32 en Sigal, 'Diderik van Leyden Gael', 139.
- 90 Zie voor literatuur: J. Goinga-van Driel, *Alom bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (Amsterdam 1999) en W.W. Mijnhardt, *Tot heil van het Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*

- (Amsterdam 1987).
- 91 Het betreft de volgende personen: de regenten Dermout jr., Frederik Wolphert Doornik, Abr. Hartevelt Jz., Van Kaathoven, Lette, Prins en Roskes. De twee echtgenoten waren Veltman en Van de Wijnpersse. Zie: Archief Leesgezelschap van Tienen, inv. nr. 4.
 - 92 Goinga-van Driel, *Alom bekomen*, 276 en B. de Vries, 'Het sociaal-culturele leven: Nut en Vermaak' in: B. de Vries ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad III: 1795-1896* (Leiden 2004) 188.
 - 93 M. van Baarle, *Een onderzoek naar de organisatie, het ledenbestand en de boekaanschaf van het leesgezelschap 'Miscens Utile Dulci' te Leiden in de periode 1800-1840* (doctoraalscriptie Leiden 1984) 39-47. Lid van 'Miscens Utile Dulci' waren: Van Bergen, Cunaeus, Van Dam, De Fremery, Abr. Hartevelt Jz., Adr. Hartevelt, Van Kaathoven, Van Leyden Gael, Mess, Du Mortier jr., Proper, Riemersma, Schacht, Van Senden, Schouwenburg, Van Voorst en Wijckerheld Bisdom. BLO, nr. G.6 E23.
 - 94 Lid van Amicitia waren: Costerus, Van Dam, Jan Doornik, De Fremery, Abr. Hartevelt Jz., Mess, Riemersma, Van Santen, Scheltus, Wijckerheld Bisdom en Wormer. Anders dan De Vries, *Sociaal-culturele leven*, 183 vermeldt, bevindt zich in SA II, nr. 633, bijlage d.d. 28-3-1798 een ledenlijst van de Sociëteit Amicitia van het einde van de 18de eeuw.
 - 95 H.A.C. Branderhorst, *200 Jaar Sociëteit Amicitia Leiden* (Leiden z.j.); De Vries, *Sociaal-culturele leven*, 183.
 - 96 BLO, nr. 51455.
 - 97 Volgens Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft*, 278, werden kippen zowel als sierkip en/of voor de consumptie gehouden. Zie ook De Jong, *Een deftig bestaan*, 141.
 - 98 NA, Van Leeuwen, 1879, akte nr. 57 en NA, Obreen, 1862 II, akte nr. 203.
 - 99 NA, nr. 2718, 1808, akte nr. 58; NA, Van Leeuwen, 1879, akte nr. 57 en NA, Obreen, 1862 II, akte nr. 203.
 - 100 D.J. Noordam, 'Leidenaren en hun buitenverblijven in de vroegmoderne tijd' in: J. de Jongste e.a. ed., *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1999) 15-19.
 - 101 Familiearchief Du Pui, nr. 479.
 - 102 Archief Zoeterwoude, nr. 105 en Noordam, 'Leidenaren', 32.
 - 103 De Jong, *Een deftig bestaan*, 170; Sigal, 'Diderik van Leyden Gael', 39 (1947) 132, 145 en E. Pelinck, 'Abspoel', *Leids Jaarboekje* 55 (1963) 138-139.
 - 104 Noordam, 'Leidenaren', 34.
 - 105 NA, Obreen, 1846, akte nr. 115.
 - 106 Th. Wijsenbeek-Olthuis, 'Stedelijk verval en cultuurpatronen' in: A. Schuurman ed., *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850* (Amsterdam 1997) 217.
 - 107 NA, nr. 156, 1812, akte nr. 76.
 - 108 NA, nr. 2718, 1808, akte nr. 49.
 - 109 Prak, *Burgers*, 222-223.
 - 110 NA, nr. 156, 1812, akte nr. 76. De Leidse geschiedschrijver Blok noemt hem een 'onverdachte patriot', Blok, *Hollandsche stad IV*, 39 en R.C.J. van Maanen, 'Leidse Patriotten 1787-1795', *Holland* 19 (1987) 247 noemt hem een 'overtuigd patriot'.
 - 111 Diderik van Leyden Gael was van 1803-1813 lid van de raad, in 1806 werd hij wethouder, in 1811 adjunct-maire, van 1813-1824 bekleedde hij geen politieke functie en van 1824-1844 was hij weer lid van de raad. In het artikel van Amptmeyer en Smit, *Partijschappen*, aldaar 114 is vermeld dat 'opeens ook op de borst van Van Leyden Gael een oranjekocarde verscheen' [dit is Johan Gael, de vader van Diderik van Leyden Gael, die in 1795 wegens Oranjegezindheid was afgezet] 'en dat na de terug-

- keer van Oranje vervanging van bestuurders beperkt bleef, een enkele patriot ruimde het veld, meestal tijdelijk (Van Leyden Gael)'. Op grond van zijn aftreden uit de raad in 1813 en het bezit van onder andere verlichte (= patriotse) literatuur kan nog niet worden gezegd dat Diderik van Leyden Gael een patriot was. Zie ook Blok, *Hollandsche stad* IV, 90-98 en Familiearchief Du Pui, inv. nr. 446 aldaar: waar in een Notificatie d.d. 2-1-1816 de naam van Johan Gael als lid van de nieuwe raad en als burgemeester is vermeld.
- 112 NA, Obreen, 1862 II, akte nr. 203.
- 113 Het betreft de volgende personen: Costerus, Jan Doornik, Drabbe, Du Mortier jr., Van der Reyden, Van Santen, Scheltus en Wormer. Zie namenlijst van de loge.
- 114 Prak, *Burgers*, 223-224, idem, 'Schrandere Republikeinen. De Leidse regenten in de achttiende eeuw' in: J. Moes en D.J. Noordam ed., *Macht, aanzien en welzijn. Nieuwelingen in het Leids stadsbestuur, 1200-1795* (Leiden 2003) 65. Zie ook Mijnhardt, *Tot heil van 't Menschdom*, 255-258 en De Jong, *Een deftig bestaan*, 139.
- 115 Zie voor literatuur over de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, *Om het Algemeen Volks-geluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984* (Edam 1984) en voor de Maatschappij van Weldadigheid: C.A. Kloosterhuis, *De bevolking van de vrije koloniën der Maatschappij van Weldadigheid* (Zutphen 1981) en R. Berends ed., *Arbeid ter disciplineren en bestraffing. Veenhuizen als onvrije kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid* (Zutphen 1984).
- 116 Het betreft de volgende personen: Van Ameyden, Cunaeus, Jan Doornik, Abr. Hartevelt Jz., Van Kaathoven, Luymes, Du Mortier jr., Muller Massis, Van der Reyden en Roskes. Archief MSG, inv. nrs. 4b, 21-22, 49 en BLO, nr. 51455.
- 117 Het betreft de volgende personen: Van Alphen, Boers, Van Dam, Van Doeveren, Van Leyden Gael, Soetbrood en Veltman. Archief MSG, inv. nrs. 21-24. Zie ook: L.A. Peepkorn-van Donselaar, *Twee eeuwen technisch onderwijs. Twee eeuwen bij de tijd. De geschiedenis van M.S.G. Leiden 1785-1985* (Leiden 1985) 10-18.
- 118 Het betreft de volgende personen: Crommelin, Cunaeus, Drabbe, Abr. Hartevelt Jz., Adr. Hartevelt, Van Hoogstraten, Van Kaathoven, Lisman, Du Mortier jr., Muller Massis, Van der Reyden, Roskes en Van der Stengh jr. Archief Maatschappij van Weldadigheid. Subcommissie Leiden, inv. nrs. 73 en 17a.
- 119 Het betreft de volgende personen: Van Leyden Gael, Mess, Proper, Roldanus, Schacht, Voorst en Van de Wijnpersse. Archief Maatschappij van Weldadigheid, inv. nrs. 73 en 17a.
- 120 A. Frijns, "'Wie wel en wie niet?'" Leidse wezen naar de koloniën Frederiksoord en Veenhuizen, 1821-1869', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1995* (Leiden 1995) 51.
- 121 C. Smit, *Ondernemers en geleerden. Leiden 1778-2003* (Leiden 2003) 203, 206, 208-209 en 214.
- 122 Het betreft de volgende personen: Van Bergen, Hubert, Du Mortier jr., Prins en Van der Stengh jr.
- 123 Het betreft de volgende personen: Van Leyden Gael, Riemersma, Van Santen en Wormer.
- 124 BLO, nr. 76131 en J. van der Starrescherder, 'Kunst wordt door arbeid verkregen. Een Leids dichtgenootschap in de 18de eeuw' in: D.E.H. de Boer ed., *Leidse Facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Zwolle 1982) 103-112.
- 125 Het betreft de volgende personen: Crom-

- melin, Cunaeus en Van Kaathoven. *Register op de levensberichten van leden der Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1766-1945*.
- 126 Het betreft de volgende personen: Van Alphen, De Fremery, Leyden Gael, Mess, Proper, Schacht, Voorst, Wijckerheld Bisdome en Van de Wijnpersse. *Register op de levensberichten*.
- 127 De Vries, *Sociaal-culturele leven*, 177-178.

Menukaart van het feestmaal voor de leden van de Commissie voor de oprichting van het gedenkteken voor van der Werf op 3 oktober 1884. Coll. Regionaal Archief Leiden.

De eerste leden van de 3 October-Vereeniging te Leiden (1886-1900)

Dirk Jaap Noordam

Inleiding: het rijke vaderlandse verleden

De voorstelling van het schilderij van Mattheus Ignatius van Bree 'Burgemeester Van der Werf biedt zijn degen aan de hongerende bevolking van Leiden aan' dat koning Willem I in 1818 aan de stad schonk,¹ was een van de eerste uitingen van lokaal patriottisme in de Leidse geschiedenis. De afbeelding van een (fictieve) gebeurtenis tijdens het Beleg van 1574 heeft een mooie compositie, maar de esthetische waarde ervan is beperkt.

Deze uiting van lokaal patriottisme bleef niet tot Leiden beperkt, maar was ook een onderdeel van een verheerlijking van het nationale verleden in verschillende gemeenten van Nederland. Voor de Sleutelstad betekende de onthulling van een standbeeld voor Van der Werf in 1884 een hoogtepunt in deze ontwikkeling van verheerlijking van het verleden. Nog belangrijker was hier de oprichting in 1886 van de 3 October-Vereeniging. In dit artikel wordt allereerst ingegaan op de achtergronden van de stichting van deze vereniging, die de meest succesvolle uit de Leidse geschiedenis was en nog is.

In het tweede deel van deze bijdrage komen de leden van de 3 October-Vereeniging in de periode 1887-1900 ter sprake. Gegevens uit het rijke archief, aangevuld met vele andere archiefbestanden, maken een analyse mogelijk van mensen die lid of donateur waren van deze toen al zo succesvolle vereniging.

Cultureel nationalisme

Het schilderij van Van Bree is een voorbeeld van wat ook wel genoemd wordt: 'cultureel nationalisme'.² Kunst moest een opvoedende waarde bezitten, waarbij men sinds de Verlichting benadrukte dat het 'historiëel' het best daarvoor geschikt was.³ Bovendien moesten de voorstellingen een voorbeeldig gedrag in

Dirk Jaap Noordam is historicus.

beeld brengen. De historische afbeelding van Van der Werf die zijn lichaam ter spijziging aan de Leidse bevolking aanbood, past uitstekend in deze toen nog jonge traditie.

Hoewel schilderijen het middel bij uitstek waren om cultureel nationalisme in beeld te brengen, gaven standbeelden een veel zichtbaarder teken van grote mensen en gebeurtenissen uit het verleden. Het gedenkteken dat men in Heiligerlee in 1826 oprichtte voor graaf Adolf van Nassau, die daar in het begin van de Tachtigjarige Oorlog in 1568 was gesneuveld, was er een goed voorbeeld van. Daarna volgden vele standbeelden van voortreffelijke Nederlanders, zoals dat van Jacob Cats (Brouwershaven 1829) en Rembrandt (Amsterdam 1852).⁴ Haarlem ging in 1856 zo ver Laurens Jansz. Coster te eren, in wie men – ten onrechte – de vader van de boekdrukkunst zag. De nu vergeten schilder Ary Scheffer kreeg in zijn geboorteplaats Dordrecht in 1862 een gedenkteken. Voor de dichter en toneelschrijver Vondel werd eveneens een standbeeld opgericht, dat in 1867 een plaats kreeg in het naar hem genoemde park in Amsterdam. Ook kleine gemeenten bezaten soms grote zonen die men kon eren: zo werd in Delfshaven in 1870 een gedenkteken opgericht voor Piet Heyn.

Dit laatste is een voorbeeld van de verschuiving binnen het cultureel nationalisme naar het in herinnering brengen van grote figuren uit de Tachtigjarige Oorlog. Een goed voorbeeld was ook het vernieuwen van het onwaardig geachte gedenkteken bij Heiligerlee tot een indrukwekkend monument, waarvoor de plannen in 1868 waren gemaakt en dat in 1873 werd onthuld, in aanwezigheid van koning Willem III.⁵

Leiden en de verheerlijking van het nationalisme

De ontwikkeling in Leiden week, door het bezit van een universiteit, hoogleraren en studenten, af van wat elders gebeurde.

De afbeelding van het verleden was in goede handen door de optochten die studenten in de 19de eeuw hielden bij elk lustrum van de stichting van de universiteit.⁶ Vanaf 1825 organiseerden zij elke vijf jaar hun maskerades, waarvan de voorstelling in 1840 werd beperkt tot een onderwerp 'uit onze eigene geschiedenis'. Bij andere gelegenheden vierden studenten 3 October, waar uitdeling van haring en wittebrood aan behoeftige Leidenaren en vuurwerk een vast onderdeel van uitmaakten.⁷ In verschillende opzichten was deze 3 oktoberviering dus een voorloper van festiviteiten georganiseerd door de 3 October-Vereeniging.

Een gebeurtenis die de studie van het nationaal verleden sterk bevorderde, was

*Het standbeeld van
Boerhaave op de
Steenstraat.
Coll. Regionaal Archief
Leiden.*

de benoeming in 1860 van dr. Robert Fruin tot eerste hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis.⁸ Deze leerstoel kwam tot stand door een splitsing van het gecombineerde vak 'vaderlandse letterkunde en vaderlandse geschiedenis'. Ongetwijfeld mogen we hier een uiting van de vorming van nationalisme in zien. Het kan echter geen cultureel nationalisme worden genoemd, omdat het niet een vorm van verheerlijking tot doel had, maar de bestudering van belangrijke figuren en gebeurtenissen uit het Nederlandse verleden.⁹ Het is eerder een vorm van wetenschappelijk nationalisme, omdat daarin het romantische (of culturele) element afwezig was. Dat men Fruin op de nieuwe post benoemde, werd ongetwijfeld in de hand gewerkt door zijn boeken *Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog* uit 1857 en *Het voorspel van den Tachtigjarigen Oorlog* (1858).

Tot de belangrijke zonen van de Leidse universiteit behoorde ook de medicus Boerhaave. De roem van deze geleerde was zo groot dat in 1867 het plan werd gelanceerd voor hem een standbeeld in Leiden op te richten. Het was geen Leids initiatief, want het werd voorgesteld in de kringen van de (nieuwe) groep van medici,¹⁰ die op deze manier misschien een mooie vorm van *public relations* bedreven. In de Algemene Vergadering van de *Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst* besloot men in 1867, op initiatief van de afdeling Tilburg, dit plan te steunen. Het standbeeld voor Boerhaave, naar een ontwerp van J.Th. Stracké, werd op de Steenstraat in 1872 onthuld met een gloedvolle

*Ontwerp voor het standbeeld van Van der Werf.
Coll. Regionaal Archief Leiden.*

toespraak van hoogleraar geneeskunde J.A. Boogaard.¹¹ De gemeente Leiden eerde de 18de-eeuwse medicus in 1879 door een wat onaanzienlijk straatje de naam te geven van Boerhaavestraat.

Leiden en de verheerlijking van zijn eigen verleden

Toen in 1872 de Lakenhal werd opengesteld voor het publiek, was het schilderij van Van Bree ongetwijfeld een voorstelling die vele Leidenaren in bewondering zullen hebben bekeken. De stichtende voorstelling van de burgemeester die zijn leven wilde geven om de nood van de Leidse bevolking te verlichten zal zeker zijn effect niet hebben gemist.

Een jaar later ontstond het idee een standbeeld voor Van der Werf op te richten dat tijdens de viering op 3 oktober van het Ontzet, driehonderd jaar na dato, zou worden onthuld.¹² In niet minder dan drie comités namen de gemeente-archivaris, verscheidene fabrikanten en enkele hoogleraren plaats. Bij de laatste groep ontbrak Fruin, die kritiek had uitgeoefend op de figuur van de burgemeester.¹³ Hij vond dat de rol van Jan van der Does (Janus Dousa) en de stadssecretaris Jan van Hout bij het op de been houden van de Leidse bevolking tijdens het Beleg belangrijker was geweest. Ook in een recent verleden werd de rol van Van der Werf in 1574 kritisch bekeken.¹⁴

Het ontwerp van de hand van J.Ph. Koelman en H.P. Vogel had een voetstuk

dat de herinnering aan 3 oktober en het stichtende voorbeeld daarvan passend verbeeldde.¹⁵ Daarop zouden voorstellingen komen van de pest (die in de zomer van 1574 zoveel slachtoffers had gemaakt), het Ontzet, de belofte van trouw en de dankzegging.

De herdenking van de gebeurtenissen die driehonderd jaar eerder hadden plaatsgevonden strekte zich uit over verschillende dagen, die als het ware een langgerekte 3 oktoberviering betekenden. Geen plaats daarin was weggelegd voor de onthulling van het standbeeld van Van der Werf, omdat het benodigde bedrag van *f* 25.000 nog lang niet was ingezameld. Wel kon men toen een model van het standbeeld bewonderen. Eind april 1873 was, ondanks de giften van koning Willem III, koningin Sophie en prins Alexander, die student in Leiden was, niet meer dan *f* 5.300 voor het monument opgehaald.¹⁶ Pas in 1884 had men de hele som bij elkaar, nadat de gemeenteraad had besloten in de kosten van de fundering bij te dragen. Op 3 oktober van dat jaar werd het indrukwekkende standbeeld van burgemeester Van der Werf onthuld. Naast de enigszins opzienbare rede van prof. dr. M. de Vries, hoogleraar in bespiegelende wijsbegeerte en letteren, die het Ontzet niet alleen van belang achtte voor Leiden maar ook voor de mensheid als geheel, volgde een feestmaal voor de leden van de Commissie voor de oprichting van het gedenkteken en voor andere genodigden.¹⁷ De 22 gangen die cuisinier B.H. Wijtenburg in zijn lokaal aan het Steenschuur serveerde, waren voor het grootste deel klassiek. Zwezerikkoekjes werden gevolgd door kalfskop in schildpadsaus en selderij met ossenmerg. Slechts enkele gerechten lieten zien voor welke gelegenheid men zich te goed kon doen. Het Van der Werfgebak werd zo voorafgegaan door haring met wittebrood en hutspot met ossenhaas, waardoor aan de traditie van 3 oktober sober recht werd gedaan. Het nieuwe monument voor de grote zoon van Leiden kreeg een plaats op de Ruïne, zo genoemd omdat het terrein er, na de ramp met het kruitschip van 1807, verlaten uitzag. Men doopte het gebied al snel om in het Van der Werfpark.

De oorzaak van deze trage gang van zaken, die ruim elf jaar duurde, lag zeker in de geringe bereidheid onder de bevolking een belangrijk bedrag op te brengen. Daarnaast waren ook de comités niet erg actief. De verklaring ligt niet in de geringe bereidheid om te werven voor het benodigde kapitaal, maar eerder in de samenstelling van de commissies in wier handen de verantwoordelijkheid lag. Vrijwel zonder uitzondering zaten liberalen in de comités, zoals de voorzitter dr. M. de Vries, zijn collega prof. dr. A. Kuenen, die godgeleerdheid doceerde, de rooms-katholieke notaris mr. C.H.P. Klaverwijden en de directeur van de HBS,

dr. D. de Loos, en verschillende fabrikanten.¹⁸ Zij waren bijna allen vertegenwoordigers van het klassieke liberalisme, dat toen in een crisis en pessimisme verkeerde.¹⁹ Tegenover hen stond het medecommissielid burgemeester L.M. de Laat de Kanter, die een pragmatisch-conservatieve aanpak van het liberalisme voorstond, met een veel actievere rol van de overheid dan tot dan toe het geval was.²⁰ Een ander aspect dat een belangrijke rol zou spelen in de laatste jaren van de 19de eeuw was het ontbreken bij de liberalen van gevoel voor de emotionele kanten uit het vaderlands verleden. Dat zou langzamerhand duidelijk worden door het stichten en de groei van een vereniging die wilde opkomen voor een jaarlijkse herdenking van 3 oktober.²¹

De stichting van de 3 October-Vereeniging

Twee andere historische verenigingen waren er eerder bij om een roemruchte gebeurtenis uit de lokale geschiedenis te herdenken. Zo was die van Alkmaar, dat in zich 1573 succesvol had verzet tegen de Spanjaarden, waar de leus 'Van Alkmaar begint de victorie' nog van spreekt, ouder. Hetzelfde gold voor Groningen, dat in 1672 niet week voor 'Bommen Berend', de bisschop van Münster, die de stad tevergeefs bestookte.

Het initiatief om tot een Leidse vereniging te komen die het Ontzet zou herdenken, kwam van de hoofdonderwijzer N. Brouwer. Hij was afkomstig uit de Commissie voor de Volksbijeenkomsten, die in 1854 was gesticht door het Leidse Departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Deze landelijke vereniging stelde zich ten doel het volk te ontwikkelen en beschaven. De 'voorzittingen' in Leiden behandelden onderwerpen uit de vaderlandse geschiedenis, de beschrijving van het zonnestelsel en staathuishoudkunde.²² Geen wonder dat de belangstelling van de mensen die men wilde opvoeden minimaal was. Alleen minder saai activiteiten als scheikundeproeven kregen een ruime belangstelling, maar veel meer spectaculairs bood de Leidse afdeling niet. Ook het rookverbod maakte een gezellig samenzijn praktisch onmogelijk. Door deze factoren verkeerde de afdeling voortdurend op het randje van ontbinding.

Brouwer richtte zich op 10 maart 1886 tot zijn medebestuurders met het plan een nieuwe vereniging op te richten om 3 oktober te vieren.²³ Hij moet hebben beseft dat de Commissie voor Volksbijeenkomsten te saai en te weinig doortastend was om zo'n initiatief met succes op te zetten. De elite van Leiden was beter in staat deze kar te trekken.²⁴ Het was daarom handig om eerst de steun van

Burgemeester L.M. de Laat de Kanter, erevoorzitter van de 3 October-Vereeniging. Foto J. Goedeljee. Coll. Regionaal Archief Leiden.

B en W te verwerven voordat men tot het stichten van de nieuwe vereniging wilde overgaan.

Op 13 mei 1886 was het zover en werd de '3 October-Vereeniging' opgericht in de Stadsgehoorzaal.²⁵ Het doel was: *de jaarlijksche viering van den gedenkdag van Leidens Ontzet te waarborgen*. Voorzitter werd Brouwer, die men als initiatiefnemer beschouwde. Wijnkoper J.J. van Masijk Huizer van Reenen nam als tweede voorzitter ook een belangrijke plaats in. Andere functies werden vervuld door de gemeentearchitect D.E.C. Knuttel en de fotograaf J. Goedeljee sr. Ook de directeur van de Leidsche Katoenmaatschappij, F.H.A. Driessen, was in het bestuur vertegenwoordigd.²⁶ De band met het Studentencorps werd benadrukt door de laatste zetel te laten bekleden door de praeses van Minerva, J. van Wijngaarden.²⁷ Een goede zet was het om – twee maanden later – burgemeester De Laat de Kanter tot erevoorzitter te benoemen.

Daarmee was het tienkoppige bestuur van de 3 October-Vereeniging in verschillende opzichten een tamelijk gemengd gezelschap. De meesten waren poli-

tiek liberaal, zelfs Driessen, die overigens van rooms-katholieke huize was. Deze behoorde wat zijn godsdienst betreft, evenals de israëliet S.B. Vos, tot een minderheid, want de meeste van de tien mannen waren Nederlands hervormd. Alle bestuursleden hadden een inkomen van boven f 1.500 per jaar, terwijl De Laet de Kanter, Driessen en Vos zelfs tot de elite van de stad behoorden met hun jaarlijkse verdiensten van respectievelijk f 11.000, f 11.500 en f 12.500.²⁸ Sociaal gezien was de groep ook enigszins heterogeen, want de meeste bestuursleden maakten deel uit van de elitesociëteit Amicitia.²⁹

De leden van de vereniging hadden een inkomen van beneden f 1.500. Hun aantal steeg snel: twee maanden na de oprichting waren er al 1.060 mannen en vrouwen lid, begin oktober 1885 zelfs 1.500.

De beschaving van de 3 October-leden

In zijn brief van 10 maart 1886 aan zijn medecommissieleden schreef Brouwer dat de nieuwe vereniging moest openstaan voor alle rangen en standen, *except de totaal onbeschaafden*.³⁰ Wat hij daarmee bedoelde is niet zonder meer duidelijk. Onbeschaafd betekende volgens het WNT: slecht opgevoed of ontwikkeld, en ruw van manieren. Als we het begrip beschaafd vertalen met 'deugdzaam', dan kan dit inhouden dat men zich op zedelijk en seksueel gebied netjes gedroeg.

Kwesties van moraal en zedelijkheid doken regelmatig op in de Leidse gemeenteraad in de tweede helft van de 19de eeuw. Omdat liberalen toen de meerderheid bezaten in het politieke bedrijf, kenmerkte het beleid zich door terughoudendheid op zedelijk gebied. Zij verklaarden zich bijvoorbeeld tegen een bordeelverbod of strafbaarstelling van koppelarij, ook bij de herziening van het Wetboek van strafrecht in 1886.³¹ De acties van mensen tegen urinoirs en kermissen wendten de liberalen in de politieverordeningen van Leiden niet te honoreren. Het vieren van de kermis had hier nooit een verbod tot resultaat, wat overigens elders aan het einde van de 19de eeuw in toenemende mate wel het geval was.³² Als het algemeen belang niet ter discussie stond en het slechts ging om eisen gesteld aan het lidmaatschap van particuliere organisaties, konden de liberalen hun persoonlijke ideeën natuurlijk wel laten gelden. Wanneer zij 'onbeschaafd' uitlegden als 'in bezit van een vrije seksuele moraal', was het mogelijk dergelijke mensen uit de 3 October-Vereeniging te weren. Als het bestand uit 1887 wordt geanalyseerd, voldeden verschillende leden niet aan de eisen van een nette huwelijksmoraal.

Een maatstaf hiervoor is de omstandigheid of men bij de huwelijkssluiting een kind wettigde of met een zwangere bruid trouwde. Onder de eerste leden van de

Ontvangst van het bestuur van de 3 October-Vereeniging op het bordes van het Stadhuis in 1886. Foto J. Goedeljee. Coll. Regionaal Archief Leiden.

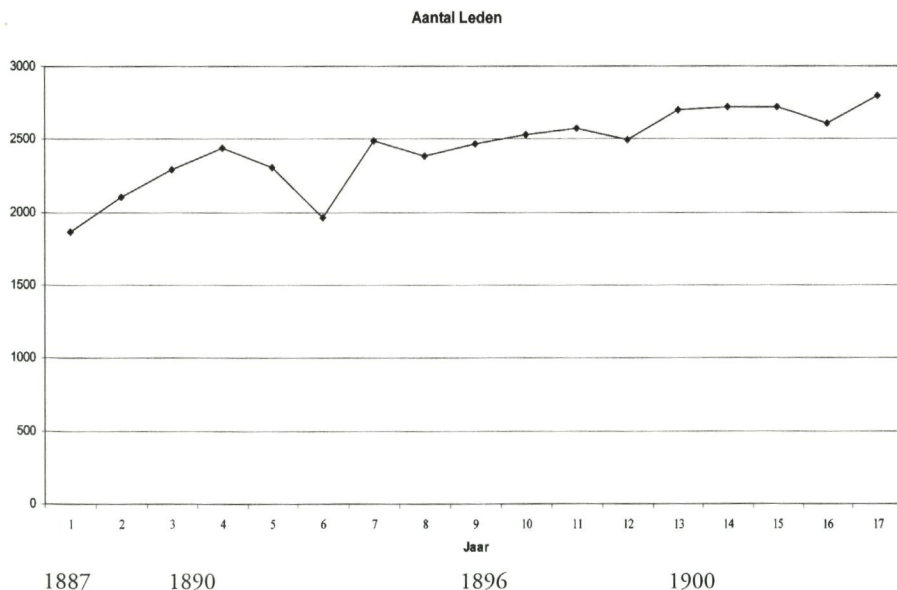
3 October-Vereeniging kwamen verschillende van dit soort verbintenissen voor: zo wettigde broodbakker Gerard Dirk Jan Beulink toen hij trouwde een kind dat al 8½ jaar oud was. Veel vaker gebeurde het dat hoogzwangere vrouwen in het huwelijksbootje stapten. Zo moest de vrouw van spekslager Theodorus Petrus Alofs zich haasten om op tijd het stadhuis te bereiken, want enkele uren na de sluiting van het huwelijk werd een kind in haar jonge gezin geboren. Ook de machinespinner Antonie Hollebeek had rekening te houden met een komende geboorte: twee maanden na de trouwdag bevatte zijn huis op de Oranjegracht al drie personen.³³ Vaak, maar niet altijd, ging het om minder welgestelde echtparen. Waarschijnlijk heerste bij hen een vrijere seksuele cultuur dan bij andere Leidse groepen. Onder de werknemers in de fabriek van wollen dekens van de familie Zaalberg kwam dit gedrag voor 1890 meer dan eens voor.³⁴ Met de komst van een nieuwe seksuele en huwelijksmoraal na 1890, onder invloed van een 'beschavingsoffensief', verminderde het echter bij de arbeiders in dit textielbedrijf. Toch zag de 3 October-Vereeniging ervan af mannen met een huwe-

lijksgedrag dat bij de bestuursleden zeker niet voorkwam, te weigeren. Kennelijk beschouwden de liberale bestuursleden een wat vrije moraal als een privé-aangelegenheid. De zinsnede 'totaal onbeschaafden' kan dus niet slaan op zedelijke normen. Het ging, zoals de liberalen langzamerhand in hun banier schreven, om een samenleving waarin men het eens was over fundamentele waarden die een natie tot een eenheid konden smeden.³⁵ Dat was van groot belang in een samenleving die zich in een proces van modernisering bevond. Daarbij vielen mensen die geen eerbied voor het algemeen belang hadden buiten de samenleving. Zij waren dus de 'totaal onbeschaafden' waar Brouwer op doelde en waarin hij door andere bestuursleden en deelnemers aan de algemene vergaderingen niet werd tegengesproken.

Het succes van de 3 October-Vereeniging

De toename van het aantal leden van de 3 October-Vereeniging was spectaculair: eind 1886 waren er 1.865 leden en donateurs, eind 1893 2.380 (op 44.339), dus 5,4% (totale bevolking).³⁶ De ontwikkeling valt goed te traceren uit grafiek 1.

Grafiek 1. Groei van het aantal leden en donateurs

Geen rol van betekenis bij de groei van het aantal leden lijkt de annexatie van 1896 te hebben gespeeld.³⁷ In 1897 telde de vereniging 2.527 mensen (op een totaal inwonertal van 53.368), dus 4,7% van de bevolking, drie jaar later steeg dit tot 5,0%. De 3 October-Vereeniging was dus veel groter dan de in 1902 opgerichte Vereeniging Oud Leiden. Daar waren slechts enkele tientallen lid van, veelal afkomstig uit de elite en de wetenschap.

Het succes werd door verschillende factoren bepaald, waarbij de relatief geringe kosten van het lidmaatschap een belangrijke rol moeten hebben gespeeld. Men betaalde jaarlijks een bedrag van *f* 1, donateurs (met overigens dezelfde rechten) echter *f* 2,50. Toch zal dit voor verschillende mensen uit het proletariaat, de groep met een inkomen van minder dan *f* 400 per jaar, te hoog zijn geweest. Zelfs arbeiders en werklieden die het hoogst geschoold waren, verdienden in Leiden in 1890 minder dan *f* 9 per week.³⁸

Het donateurschap was populair bij de mensen met de hoogste inkomens en de leden uit de Verenigde Staten. Ook studenten met hun haantjesgedrag lieten met een bijdrage van *f* 2,50 zien dat de plaats van de corpsleden in de samenleving verschilde van die van de doorsnee Leidenaar.

Behalve de 'totaal onbeschaafden' kon iedereen van 18 jaar of ouder lid worden van de vereniging, ook mensen die niet in Leiden woonden. Zo'n ruimhartig openstellingsbeleid zal de populariteit hebben bevorderd. De verzuiling die aan het einde van de jaren '80 ook in Leiden zichtbaar werd, was dus afwezig in de 3 October-Vereeniging. In 1896 geeft de secretaris zelfs aan: *de 3e October moet zijn een feestdag voor elken Leidenaar*.³⁹

Uit de samenstelling van het ledenbestand blijkt dat een standskarakter ontbrak. Het bestuur van de vereniging behoorde weliswaar tot de goeude burgerij en de elite, maar dat was (zoals later nog zal blijken) voor het doorsneelid zeker niet het geval. Bij deze gewone leden kan de wens toe te treden ook bevorderd zijn door integratie in de Leidse samenleving. Uiteraard speelden sociale contacten eveneens een belangrijke rol.

Naast de lage jaarlijkse kosten en het deelnemen aan iets typisch Leids met andere Leidenaren lijkt vooral het feestprogramma een belangrijk motief te hebben gevormd om lid te worden van de vereniging.⁴⁰ Daarvan geeft de viering op maandag 4 oktober 1886 een goed voorbeeld. Deze begon met een uitdeling aan de behoeftigen uit de bevolking.⁴¹ 's Morgens vroeg konden 1.700 vrouwen in de Waag elk twee grote haringen en twee wittebroden afhalen. Welkom moet ook de bijdrage zijn geweest van de Leidsche Broodfabriek die daar nog twee grote

krentenbollen aan toevoegde. Maar het wat sobere beleg werd gecompenseerd door de uitdeling aan de mannen, verzameld in het gebouw 'Nut en Genoegen' op de Pieterskerkgracht. De gift aan hen was al eerder op de Algemene Vergadering een punt van bespreking geweest. Dat men de mannelijke behoeftigen bonnen moest geven voor het afhalen van bier stond buiten kijf. Maar het verenigingslid G.H. Blanken had op de vergadering niet alleen de belangen op het oog gehad van de mannen die mochten profiteren van de rookwaar. Als fabrikant van sigaren en handelaar in tabak was hij zelf ook partij, wat bleek toen het plan ter sprake kwam om duizend arme stadgenoten ieder vier sigaren van 2½ cent het stuk aan te bieden.⁴² Blanken gaf in overweging *sigaren van eene mindere kwaliteit te gebruiken om arme behoeftige menschen aan te bieden die nooit een duurdere sigaar roken dan van acht à tien cent*. Hij stelde voor duizend zakjes te maken, inhoudende elk tien sigaren van dezelfde soort als waarvan hij hierbij een monster toevoegde. Wat men uiteindelijk hierover besloot is onduidelijk, maar dat de 1.500 opgekomen mannen zich te goed konden doen aan veel rookwaar is zeker. Een optocht van 23 Leidse verenigingen benadrukte nog eens dat deze herdenking van 3 oktober gedragen werd door de gehele bevolking. Kransleggingen bij het pas onthulde standbeeld van Van der Werf mochten uiteraard niet ontbreken. Niet alleen de burgemeester, erevoorzitter De Laat de Kanter, nam daar actief aan deel, ook de hoop van Leidens toekomst – leerlingen van het Gymnasium en de HBS – plaatste een krans. Veel muziek omlijste deze feestelijke dag; van de Koraalmuziek klinkend van de stadhuistoren, het *Io Vivat* bij het gebouw van de sociëteit Minerva, tot de fanfare uitgebracht door het 4de regiment infanterie en de Leidse schutterij. Daarbij zal het glas wijn dat elke deelnemer aan de optochten kreeg aangeboden door de sociëteiten Minerva en Amicitia de feestvreugde zeker hebben aangewakkerd. Een groot succes was de 'pyrotechnische hutspot' op het Schuttersveld, het vuurwerk dat overigens niet door een Leidse vuurwerkmaker was vervaardigd, zoals men enigszins teleurgesteld in het verslag van de bijeenkomsten vermeldde. Bij deze feestdag vormde een onverwacht en niet te plannen omstandigheid het uiterst gunstig weer.⁴³

In 1887 kwam er een nieuw element door de viering van een historische optocht.⁴⁴ Deze vond eveneens in het daaropvolgende jaar plaats. Daarna verdween deze activiteit tijdelijk tot 1906. Ook de uitdeling veranderde in 1887: vrouwen kregen nu twee broden, twee haringen en een halve kilo rijst, de mannen moesten het doen met twee bonnen voor bier, tabak en een pijp, zodat *tevredenheid en feestvreugde blonk op ieders gelaat*.⁴⁵ In de volgende jaren kregen de

vrouwen slechts haring en wittebrood, maar de mannen ontvingen vanaf 1891 behalve tabak en de '3 Octoberpijp', nu een hele kruik gevuld met Cambriusvocht, een opgefokte benaming voor bier.

Onveranderd bleef echter de optocht van Leidse verenigingen van de verschillende Leidse beroepen of beroepsgroepen. Daarmee was de solidariteit van de bevolking – symbolisch – aangegeven. Een dergelijke gemeenschapszin was een typisch liberaal idee geworden.⁴⁶ Hieruit wordt ook verklaard dat men overging tot het uitdelen van drank aan behoeftige mannen, wat in een tijd met nieuwe verenigingen tegen drankmisbruik op het eerste gezicht niet voor de hand lag.⁴⁷

De Holland Society

Een financiële bijdrage van f 315 voor de viering van het eerste 3 oktoberfeest, geschonken door de 'Holland Society', had voor een batig saldo gezorgd. Het bedrag dat werd geschonken kwam neer op 10% van de totale uitgaven.

In 1885 werd in de VS de *Holland Society of New York* opgericht, voor mensen wier uit Holland afkomstige voorvader (in mannelijke lijn) zich voor of in 1675 in Nieuw Nederland had gevestigd. Al snel kwam contact tot stand tussen de jonge Amerikaanse vereniging en de in oprichting zijnde 3 October-Vereeniging. Een raakvlak waren enkele echt Oudnederlandse liederen. De Holland Society ontving al snel het 'Vlaggelied' en 'De Kabels los', evenals een boekje waarin de woorden en de muziek stonden van liederen die op 3 October werden gezongen.⁴⁸ In bijzonder goede aarde viel niet alleen het 'Vlaggelied' maar ook 'De Zilvervloot', waarvan teksten werden uitgedeeld op het eerstvolgende diner van de Society. Men studeerde voor die gelegenheid zelfs de muziek in, zodat de liederen uit volle borst konden worden gezongen. Bij de eerste 3 oktoberviering namen verschillende leden van de Holland Society deel aan de *feestelijke herdenking van den glorieijken uitslag van den heldhaftige verdediging der stad, wier praktisch voorbeeld den grondslag gelegd heeft tot de vrije ontwikkeling in dat groote land* [de VS dus]. Bovendien stuurde men op 4 oktober 1886 een telegram met de korte maar zeer passende tekst *Vivent les Gueux*.

De Holland Society gaf niet alleen financiële steun aan de 3 October-Vereeniging, maar bracht ook een groot aantal leden en donateurs op de been. Het aantal Amerikaanse leden bedroeg in 1887 niet minder dan negentig (4% van het totaal). Het bliksembezoek aan Leiden van leden met hun dames in augustus 1888 toonde dat zij *niet als vreemdelingen maar als broeders en zusters* kwamen.

Maison Wijtenburg verzorgde een eenvoudig ontbijt, waarop hutspot, haring en wittebrood niet mochten ontbreken. Daarna verslapte de belangstelling van de Amerikaanse broeders, tot de donateurs van de Holland Society in 1894 hun bijdrage zelfs opzegden. Maar na enige jaren stilte kwam in 1898 weer een aanwas van 87 leden uit de VS.⁴⁹ Zo staat in het jaarverslag over 1898: *Wij meenen deze op nieuw bevestigde sympathie te moeten toeschrijven aan het feit, dat onze stamverwanten in Transvaal eindelijk het lang getorste juk van Engeland voor goed trachten af te schudden.*

Niet alleen met de afstammelingen van Hollandse kolonisten aan de andere kant van de Atlantische Oceaan voelde men zich in Leiden verwant, het gold in toenemende mate voor anderen die zelfs nog steeds een soort Nederlands praatten.⁵⁰ Dit stamverwante werd zichtbaar in de sympathie voor Zuid-Afrika, welke gevoelens vooral tijdens de Boerenoorlog (1899-1902) overgingen in een sterke emotionele betrokkenheid.⁵¹ De 3 October-Vereeniging was door de strijd ook persoonlijk getroffen, zoals hetzelfde jaarverslag aangaf: *Helaas moeten we hierbij met diepen weemoed herdenken ons voormalig bestuurslid den zoo sympathieken Coster, die in dien strijd tegen Engeland zijn jeugdig leven moest laten.* Deze Herman Coster was als praeses van het Leidsch Studenten Corps in 1890 lid van het bestuur geweest en daarna staatsprocureur in de Zuidafrikaanse Republiek geworden.⁵²

Uit deze gevoelens van verwantschap en verbondenheid blijkt dat emotionele gevoelens langzamerhand een belangrijke plaats waren gaan innemen. Dat blijkt ook uit de aanduiding van straten zoals de Prinses Wilhelminastraat, en kort na 1900 in het Noorderkwartier andere leden van het koningshuis en hun voorouders. Op een andere manier voelde men zich evenzeer verbonden met de monarchie: door het vieren van de pas ingestelde Prinsesse- of Koninginnedag. Dit was een vorm van *invention of tradition* die ook elders in West-Europa in de tweede helft van de 19de eeuw plaatsvond. Beide ontwikkelingen waren een initiatief van liberalen die in de jaren '90 nog steeds de dienst uitmaakten op lokaal (en nationaal) politiek gebied.⁵³

Leden en donateurs

Verschillende bronnen leveren een bijdrage voor het analyseren van het ledenbestand, zoals de adresboeken. Maar het tijdstip van het jaar waarin deze werden samengesteld is vaak niet hetzelfde.⁵⁴ De 3 Octoberadministratie was weinig precies met data.

Tabel 1. Hoofden van huishouden van de 3 Octoberleden in 1887 en 1900, naar inkomen in guldens.⁵⁵

soort welstandsgroep	jaarlijks inkomen	1887		1900	
		aantal	%	aantal	%
proletariaat	< 400	516	23,1	206	9,8
ambachtslieden	400-499	74	3,3	182	8,6
kleine burgerij	500-999	342	15,3	617	29,2
middenstand	1.000-1.999	447	20,0	531	25,1
gegoede burgerij	2.000-3.999	318	14,2	326	15,4
elite	4.000 en hoger	233	10,4	250	11,8
elders wonend		255	11,4		
onbekend		53	2,4		
totaal		2.238	100,1	2.112	99,9

Tussen het gereconstrueerde aantal leden en het werkelijke totaal bestaan enkele verschillen. Meerderjarige kinderen die in het ouderlijk woonden zijn soms ook zonder eigen kapitaal opgegeven, mogelijk omdat zij hun verdiensten als kostgeld moesten afdragen. Ook van talrijke studenten is geen inkomen opgegeven. Daarbij komt voor 1900 nog als factor dat het verschil tussen het totaal van 2.722 leden en het gereconstrueerde aantal van 2.112 is te wijten aan het niet registreren van de periode van lidmaatschap: zowel de intreedatum als het tijdstip van bedanken voor het lidmaatschap of het overlijden is onbekend.⁵⁶ Dat is van belang voor verschillende groepen waarvan de woonplaats niet Leiden was.

Uit tabel 1 valt te lezen dat de gezinnen van de 3 Octoberleden in 1887 een lager inkomen hadden dan in 1900: kort na de oprichting verdiende 23,1% minder dan *f* 400, dertien jaar later was dat nog maar 9,8%. Het proletariaat – bestaande uit arbeiders, losse werklieden en knechten – in de vereniging nam dus af. Het aandeel van de ambachtslieden, mensen die jaarlijks tussen *f* 400 en *f* 500 ontvingen, steeg. Hetzelfde gold voor alle andere groepen die meer dan *f* 500 per jaar verdienden: kleine burgers, middenstand, goegede burgerij en elite. Toch waren de verschillen tussen de leden van de 3 October-Vereeniging in 1887 en die van de totale bevolking in 1888 (zie daarvoor de bijlage) aanzienlijk.

De Leidse hoogleraar R. T.H.P.L.A. van Boneval Faure (1826-1909), lid van de 3 October-Vereeniging. Foto J. Goedeljee. Coll. Regionaal Archief Leiden.

Slechts 12,3% was aangeslagen in de inkomstenbelasting, terwijl dat percentage bij de leden-donateurs meer dan vijf maal zo hoog was (63,2%).

De gegevens van de 3 October-Vereeniging kunnen voor het jaar 1900 ook goed worden vergeleken met die uit de gehele Leidse bevolking uit dat jaar (waarvan de gegevens in de bijlage staan). Het proletariaat in Leiden maakte aan de vooravond van de 20ste eeuw 52,0% van de totale bevolking uit, meer dan vijf maal het aandeel van die groep onder de 3 Octoberleden. Vanaf de groep met een inkomen van *f* 500 tot *f* 999, de kleine burgerij, was het verschil aanzienlijk. Met andere woorden: de helft van de middenstand, aangeslagen voor *f* 1.000 tot *f* 1.999, was lid van de vereniging (531 op een totaal van 1059). Het aandeel van de gegoede burgerij (met een inkomen van *f* 2.000 tot *f* 3.999) bedroeg met 57% nog meer (326 op 571). Bij de elite, die meer dan *f* 4.000 verdiende, was dit zelfs gestegen tot 74% (250 op 336). De leden en donateurs hadden dus een inkomen dat boven dat van de gemiddelde Leidenaar lag. Hieruit blijkt dat de vereniging in toenemende mate nieuwe leden rekruteerde onder de welgestelde inwoners. Deze conclusie kan staande worden gehouden als men bedenkt dat de

meeste groepen die geen woonplaats of huishouden in Leiden hadden, ook niet bepaald slecht bedeed waren, zoals verder nog aan de orde zal komen.

Toch waren de meeste leden en donateurs die in 1887 en in 1900 deel uitmaakten van de 3 October-Vereeniging in het eerste jaar minder welgesteld geweest. Toen woedde namelijk de industriële crisis. De verschillen in inkomen bij dezelfde mensen direct na de oprichting en in 1900 waren soms aanzienlijk.⁵⁷ Zoals meestal in een periode van economische groei het geval was, nam de top sterk toe (zowel absoluut als relatief) en de basis in veel mindere mate of juist niet. Enkele voorbeelden van 3 Octoberleden maken dit duidelijk: het lid van de elite notaris J.A.F. Coebergh ging in inkomen vooruit van *f* 22.500 (in 1887) naar *f* 34.500 (in 1900). Ook de bekende hoogleraar oud-vaderlands recht mr. S.J. Fockema Andreae, die tot dezelfde groep behoorde, verdiende met *f* 18.500 in het eeuwjaar *f* 3.500 meer dan dertien jaar eerder.

Eenzelfde ontwikkeling is zichtbaar bij de ambachtslieden, met mensen als de kapper (en winkelier) Willem Frederik Tegelaar, die in 1887 *f* 800 verdiende en in 1900 *f* 950. Dat laatste bedrag ontving ook de pianomaker Hendrik de Nie Jz., die echter toen hij in 1887 lid was van de vereniging *f* 775 aan inkomen bezat. Minder snel ging de ontwikkeling bij koopman Meijer Perez (van *f* 425 naar *f* 475), terwijl kleermaker Johannes Mens uit dezelfde groep van ambachtslieden gelijk bleef op een bedrag van *f* 475.

Toch kunnen deze veranderingen, die met vele andere zijn aan te vullen, de toename van gegoeden onder de 3 Octoberleden slechts in beperkte mate verklaren. Het ging vooral om de toename van nieuwe gegoede leden van de middenstand, de burgerij en de elite.

Amerikaanse en andere niet Leidse leden

De negentig leden van de Holland Society behoorden tot de elite van de VS en waren belangrijker en aanzienlijker dan de andere donateurs-leden van de 3 October-Vereeniging.⁵⁸ Bovenaan de top, die bestond uit advocaten, rechters en bankiers, bevond zich Thomas Francis Bayard, de aristocratische, elegante minister van Buitenlandse Zaken (in de periode 1885-1893). Ook de bankier George Washington Schuyler had deze functie vervuld, in de laatste jaren van de Burgeroorlog. De gezant van de VS in Nederland (in 1880 en volgende jaren), Robert Barnwell Roosevelt, maakte eveneens deel uit van de Amerikaanse donateurs van de vereniging. Hij was de oom van de latere president Theodore Roosevelt. Allen waren mannen met wie de 3 October-Vereeniging eer kon behalen!

*Burgemeester mr. F. Was, lid en later erevoorzitter
van de 3 October-Vereeniging.
Coll. Regionaal Archief Leiden.*

De Hollandse leden die niet in Leiden woonden, hadden deels vroeger deelgenomen aan het verenigingsleven. Onder deze 165 mannen bevonden zich verschillende prominenten, zoals de burgemeester en de secretaris van Katwijk, en notarissen.

Politiek

Vrijwel alle leden van de gemeenteraad werden lid van de 3 October-Vereeniging. Dat gold al in 1887, toen alleen mr. J. Bredius niet toetrad tot de nieuwe vereniging. In 1900 was het absenteïsme wat groter: J. de Lange en de toekomstige minister van Sociale Zaken mr. P.J.M. Aalberse waren geen lid, net als hun collega dertien jaar eerder. Alle drie waren confessioneel en misschien ligt daarin de verklaring. In het eeuwjaar waren nog twee andere absentes, zodat ook toen de overgrote meerderheid van de gemeenteraad in de gelederen van de vereniging was te vinden.⁵⁹ Onder hen bevond zich burgemeester Was, die in 1894 De Laat de Kanter was opgevolgd.

*Prof. dr. J.J. Cornelissen (1839-1891), lid van de
3 October-Vereeniging.
Coll. Regionaal Archief Leiden.*

Wetenschap

De meeste hoogleraren in de periode 1887-1900 waren lid of donateur van de 3 October-Vereeniging, of het nu ging om de docenten in de Maleise taal en letterkunde, het mohammedaans recht of de sterrenkunde. Dat prof. dr. R.J. Fruin, met zijn grote belangstelling voor het nationale verleden, tot de vereniging behoorde, behoeft na wat over hem is gezegd geen verbazing te wekken. Ook zijn beide vrienden, de theoloog prof. dr. J.G.R. d'Acquoy en dr. L.D. Petit, conservator van de universiteitsbibliotheek, werden lid.⁶⁰ Alle drie waren ongehuwd en liggen begraven op de Groenesteeg, de hoogleraren in hetzelfde graf, de bibliothecaris niet ver daarvandaan.⁶¹ Fruins opvolger (sinds 1894) dr. P.J. Blok, die zowel een geschiedenis van Leiden als van het Nederlandse volk schreef en zich daarmee een voorbeeld toonde van het wetenschappelijke nationalisme, was eveneens lid van de 3 October-Vereeniging. De latere Nobelprijswinnaars Lorentz en Kamerlingh Onnes maakten ook deel uit van dit gezelschap. Zelfs een theoloog als dr. J.J. Prins, die oud-christelijke letterkunde onderwees, was niet

wars van het lidmaatschap en mogelijk tevens van de daaraan verbonden feesten. Een andere hoogleraar, de strafrechtjurist mr. H. van der Hoeven, die ondanks een bars uiterlijk overvloedig van vriendelijkheid en hartelijkheid, moet niet alleen in de collegezalen maar ook op 3 oktober vele van zijn studenten hebben ontmoet.⁶²

Studenten

Omdat de 335 studenten meestal geen eigen inkomen bezaten (slechts bij 56 was dit wel het geval), zijn velen in 1887 ten onrechte in de categorie < f 400 aangeslagen. Op grond van het inkomen van hun ouders hoorden zij daar beslist niet in thuis. Men oefende een sterke aandrang op hen uit lid te worden van de 3 October-Vereeniging.⁶³ Met succes overigens, want in 1887 had meer dan de helft aan deze oproep gehoor gegeven.⁶⁴ Dat bijna 60% van de juridische studenten toen lid was geworden, en daarmee de meest actieve groep van de universitaire bevolking, behoeft geen verwondering te wekken. Een van de toekomstige juristen was jhr. N.C. de Gijselaar, die na zijn studie een populaire burgemeester van Leiden zou worden. De eerste plaats van de studenten in de rechten behaalden zij met een miniem verschil op de toekomstige medici. Andere groepen scoorden soms ver beneden de helft: zo was van de theologen slechts 2% lid.

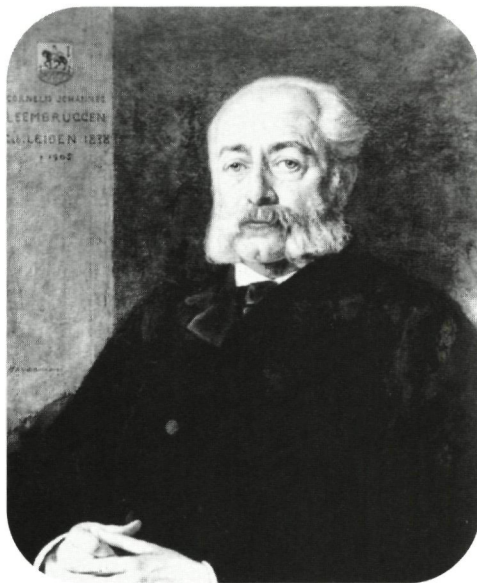
Andere beroepsvertegenwoordigers

Hoewel de beroepsbevolking in de nijverheid en industrie in Leiden in 1887 bijna achtduizend vertegenwoordigers telde, waren toen slechts elf fabrieksarbeiders lid van de 3 October-Vereeniging.⁶⁵ De fabrikanten waren echter goed vertegenwoordigd. Onder hen bevonden zich de textielabrikanten C.J. Leembruggen, W.F. van Wijk en W.C. Zuurdeeg, de producent van zeep N.J. Sanders en C.C. Tieleman, die 'verduurzaamde levensmiddelen' liet vervaardigen.⁶⁶ Daarmee waren de directeuren van bijna alle Leidse fabrieken lid van de 3 October-Vereeniging. De situatie bij fabrieksarbeiders en fabrikanten was in 1900 weinig veranderd.⁶⁷

Een grote concentratie bestond er onder mensen die in de dienstverlening werkten. Vele tappers, koffiehuishouders en restauranthouders waren lid, ongetwijfeld omdat dit ook een vorm van klantenbinding was. Dit gold eveneens voor winkeliers in de meest verschillende artikelen, van boter en kaas, piano- of paraplu makers tot handelaren in rijwielen toe.

Van verschillende mensen werd geen beroep opgegeven. Dit betekent dat zij

C. J. Leembruggen (1838-1905), textielfabrikant en baron, lid van de 3 October-Vereeniging. Foto Iconografisch Bureau/RKD, Den Haag.

tot de groep van 'particulieren' (renteniers) behoorden. Het ging bij hen niet alleen om leden van de burgerij, middenstand en de elite, maar ook om mensen met een laag of geen inkomen. Dit was niet alleen bij mannen het geval, het kwam eveneens veel voor bij vrouwen.

Vrouwen

Hoewel in het bestuur van de 3 October-Vereeniging geen vrouwen werden opgenomen, was het lidmaatschap zeker geen zaak van mannen alleen. In 1887 waren 92 weduwen lid, dertien jaar later bedroeg dit aantal 76 vrouwen. Onder hen bevonden zich toen de oude getrouwen de dames Simon Thomas geboren Ballot en Steenhauer-Stokhuijzen. Heel actief was de weduwe van bankier Librecht Lezwijn (geb. Nierstrasz), die het voorzitterschap bekleedde van de Vereeniging voor de verzorging van kleine kinderen en van het Doorgangshuis voor ongehuwde moeders; tevens vervulde zij een functie in het bestuur van de Leidsche Breischool. Verscheidene vrouwen, zoals mevrouw Alsche-la Lau, zetten het lidmaatschap van de 3 October-Vereeniging voort na de dood van hun man.⁶⁸ Misschien wilden zij het sociale verkeer en de sfeer van de Leidse feesten niet missen.

Het aantal ongehuwde vrouwen bedroeg in 1887 44. Hieronder bevonden zich vrouwen uit de belangrijkste groepen in Leiden, maar ook de minder welgestelde modiste M.M. Schaaap. Zelfs de beide zusters Maria en Hendrika Broekhuizen, twee arme wasvrouwen, waren lid van de vereniging. Het aantal mejuffrouwen was in 1900 gestegen tot 78, onder wie een enkele particulier als de rooms-katholieke freule jkv. A.C.M.A. van Bommel. Ook toen waren er voorbeelden van vertegenwoordigsters van het nieuwe vrouwenberoep costumière. Vaker ging het om vrouwen in de dienstverlenende sector, zoals de hoofdverpleegster van het Academisch ziekenhuis, A.C. Brandenburgh. De groep met de meeste vertegenwoordigsters was het onderwijs. Zo waren de directrice van de HBS voor meisjes, J.M. Engelman, en verschillende leraressen aan die school lid van de 3 October-Vereeniging. De stijging van het aantal ongehuwde vrouwen is een voorbeeld van emancipatie die juist in deze tijd veel aanhang trok en met de term van 'Eerste feministische golf' wordt aangeduid.

Levensbeschouwing

De al meer dan eens gedane uitspraak van bestuursleden van de 3 October-Vereeniging dat alle Leidenaars deel hoorden te nemen aan de activiteiten lijkt ook op te gaan als men daar aan toevoegt 'van elke levensbeschouwing'. Voorbeelden van joden en rooms-katholieken werden al genoemd, maar ook doopsgezinden, zoals de volksoepvoeder prof. dr. W. van der Vlugt, waren lid. Hetzelfde was het geval bij de fabrikanten S.J. en S. le Poole, kerkgangers van de apostolische gemeente, en het christelijke gereformeerde gemeenteraadslid Wiebrant Pera. Buitenkerkelijken behoorden eveneens tot de vereniging, bijvoorbeeld Rutgerus Hotz, conservator van het Museum voor Natuurlijke Historie en een fervent aanhanger van de jonge vereniging voor lijkverbranding.

Op het terrein van de politiek waren naast de dominante liberalen in 1900 de drie voorzitters van de confessionele kiesverenigingen 3 oktoberlid. Het betrof de vroegere fabrikant van de 'zilverfabriek' A.E. van Kempen (anti-revolutionair), de sajefabrikant A.G. Kloots jr. (christelijk historisch) en de fabrikant W.H. Schmier (rooms-katholiek).

Families

Hoewel de behandelde periode van 1887-1900 te kort is om een goed antwoord te geven op de vraag of de 3 October-Vereeniging toen al het kenmerk droeg van een familievereniging, zijn daar toch vele voorbeelden van te geven, uit verschil-

lende kerkgenootschappen, beroepen en welstandsgroepen. De broers Wijn-nobel, van wie er één (A.A.) warmoezier was en de beide anderen (C. en S.H.) vleeshouwer waren, behoorden ertoe.⁶⁹ De drie zusters Stokhuizen (M., M.J.C. en W.), elk met een inkomen van f 425, waren lid, evenals de welgestelde rooms-katholieke commissionair in effecten H.P.Th. van Wensen met zijn zuster Bertha.⁷⁰ Vaders als de hervormde smid F.F. Duyverman, de koopman J.W. van Wingen en de miljonair J. Zaalberg, lid van de Waalse of remonstrantse kerk, hadden kinderen die met hen in de 3 October-Vereeniging zaten. Ten slotte dient de vrijzinnig hervormde predikant dr. H.G. Hagen te worden genoemd: deze man, die in Leiden een recordaantal bestuursfuncties bekleedde, kwam daarin op voor het bevorderen van geregeld schoolbezoek en het opbeuren van boetvaardige gevallen vrouwen (prostituees). Deze moreel bewogen man vond in de 3 October-Vereeniging zijn zuster en zoon aan zijn zijde.⁷¹

Bijlage

Gezinsleden en hoofden van huishouden van de Leidse bevolking in 1888 en 1900, naar inkomen in guldens⁷²

<i>soort welstandsgroep</i>	<i>jaarlijks inkomen</i>	<i>gezinsleden 1888</i>		<i>hoofden van huishoudens 1900</i>	
		<i>aantal</i>	<i>%</i>	<i>aantal</i>	<i>%</i>
proletariaat	< 400	39.917	87,7	6.564	52,0
ambachtslieden	400-499	1.788	3,9	1.743	13,8
kleine burgerij	500-999	1.893	4,2	2.351	18,6
middenstand	1.000-1.999	1.117	2,5	1.059	8,4
gegoede burgerij	2.000-3.999	487	1,1	571	4,5
elite	4.000 en hoger	310	0,7	336	2,7
totaal		45.512	100,1	2.624	100,0

Noten

- 1 Christiaan Vogelaar, 'Tussen Amsterdam en Den Haag: Schilderkunst in Leiden' in: B. de Vries ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad III: 1795-1896* (Leiden 2004) 164-165.
- 2 J.Th.M. Bank, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Den Haag 1990).
- 3 Jan Jaap Heij, 'Beeldende kunst en geschiedenis in Nederland, 1840-1990', *Holland* 22 (1990) 194-195.
- 4 I.L. Uijterschout, *Onze gedenktreenen, een nationaal bezit* (Den Haag 1941) geeft daar een uitgebreid maar zeker niet uitputtend overzicht van.
- 5 Jan Bank en Maarten van Buuren, *Nederlandse cultuur in Europese context. 1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000) 60-62.
- 6 W. Otterspeer, 'De Leidse studentenmaskeerade, 1825-1910', *Holland* 22 (1990) 234-258, aldaar 240-242.
- 7 W. Otterspeer en M.F. le Coultre, 'Studenten en 3 oktober' in: I.W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen ed., *Leiden, eeuwige feest* (Leiden 1986) 27-33, aldaar 27-30.
- 8 W. Otterspeer, 'De Leidsche School. De leerstoel vaderlandse geschiedenis, 1860-1925' in: idem ed., *Een universiteit herleeft. Wetenschapsbeoefening aan de Leidse Universiteit vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw* (Leiden 1984) 38-54.
- 9 Voorbeelden van cultureel nationalisme in Leiden geeft O.C.W. Westers, *Welsprekende burgers. Rederijkers in de negentiende eeuw* (z.p. 2003) 462.
- 10 J.A. Boogaard, *Toespraak bij de plechtige onthulling van het standbeeld van Boerhaave* (Leiden 1872?).
- 11 Boogaard, *Toespraak*, 12.
- 12 J.P. Zwanenburg, *P.A. van der Werf en zijn standbeeld* (Leiden 1984).
- 13 Ingrid W.L. Moerman, 'Vieringen in 1874, 1884 en 1886' in: Moerman en Van Maanen ed., *Leiden*, 55-62, aldaar 56 (zonder bewijfsplaats).
- 14 Louis Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden* (Den Haag 2003) 23-24. M. Meijer-Drees, 'Burgemeester van der Werf als vaderlandse toneelheld. Een politieke autoriteit in belegeringsdrama's', *De zeventiende eeuw* 8 (1992) 167-176.
- 15 Peter van der Horst, 'Van der Werf, Leiden', *Shell-journaal van Nederlandse standbeelden* (z.p. 1983) 79-81.
- 16 Zwanenburg, *Van der Werf*.
- 17 Archief 3 October-Vereeniging nr. 285. Later aangeduid met ADV.
- 18 Zie voor De Loos: Cor Smit, *Ondernemers en geleerden, Leiden 1778-2003* (Leiden 2003) 128-149.
- 19 H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbeseft. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Groningen 1992) 15, 33.
- 20 Herman Amptmeijer en Cor Smit, 'Onzalige partijenschappen: bestuur en politiek' in: De Vries ed., *Leiden III*, 110-135, aldaar 129.
- 21 Te Velde, *Gemeenschapszin*, 16, 121 plaatst deze ontwikkelingen in een nationaal kader.
- 22 *Vijf-en-zeventig jarig bestaan van de commissie voor de volksbijeenkomsten van het departement Leiden der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Verslag over 1854-1929* (z.p. z.j.).
- 23 ADV nr. 1.
- 24 Brouwer noemde twee, weinig hout snijdende maar volgens hem principiële redenen om tot een aparte, nieuwe vereniging te komen.

- 25 *Verslag van den toestand der 3 October-Vereeniging te Leiden over het eerste vereenigingsjaar. Uitgebracht door het bestuur in de Algemeene Vergadering van 8 December 1886.* Later aangeduid met *Verslag* gevolgd door een jaartal.
- 26 Zijn biografie staat in het *Leidsch Jaarboekje* 29 (1936-1937) lxxii-lxxxix.
- 27 De andere leden waren dr. E.A. Was, leraar aan de HBS (en broer van het gemeenteraadslid en latere burgemeester mr. François Was), de aannemer W.A. van Lith, S.B. Vos, commissionair in wol.
- 28 Goedeljee verdiende f 1.900, Brouwer f 2.900, Knuttel f 3.250, Was f 3.750, Van Masijk Huizer van Reenen en Van Lith beiden f 4.100. Van Van Wijngaarden is het inkomen niet bekend.
- 29 Brouwer, Goedeljee en Van Lith waren geen lid van Amicitia, mogelijk ook omdat zij in de ballotage geen kans maakten.
- 30 ADV nr. 1.
- 31 D.J. Noordam, 'Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. I. 1811-1889', *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 149-168, 'II. 1889-1912', *Leids Jaarboekje* 86 (1994) 150-181 voor deze ontwikkelingen op zedelijk gebied in Leiden en elders.
- 32 G.H. Jansen, *Een roes van vrijheid. Kermis in Nederland* (Meppel-Amsterdam 1987) 5-91. Te Velde, *Gemeenschapszin*, 124-125.
- 33 Een kleine selectie uit vele andere gevallen: vleeshouwer Cornelis Christiaanse en koffiehuishouder Pieter Abraham Kropff (na drie maanden), kapper Dirk Hendrik Peyster (na vier maanden).
- 34 Dirk Jaap Noordam, 'De werknemers bij de Leidse textiel fabriek Zaalberg in 1931-1932', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (1997) 116-133, aldaar 130-131.
- 35 Te Velde, *Gemeenschapszin*, 121, 126, 213.
- 36 Helaas is het aantal mensen van 18 jaar (de minimumleeftijdsgrens) niet bekend. Het 'echte' percentage zou hierdoor dus kunnen veranderen.
- 37 H.D. Tjalsma, 'De bevolking', in: De Vries ed., *Leiden* III, 40-51, aldaar 42-43.
- 38 H. Dessens en W. Ruigrok, *Industrialisatie en loonontwikkeling van mannen, vrouwen, geschoolden en ongeschoolden in de Leidse nijverheid. De loononderzoeken van De Jonge en Brugmans getoetst* (z.p. 1980) 79a.
- 39 *Verslag* 1896, 3.
- 40 Dirk Jaap Noordam, 'Het laatste grote Nederlandse volksfeest: 3 oktober in Leiden', *Leidschrift* 16/2 (2001) 89-99.
- 41 *Verslag* 1886, 3-11.
- 42 ADV nr. 85.
- 43 *Leidsch Dagblad*, 6 oktober 1886.
- 44 Dirk Jaap Noordam, *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging* (Den Haag 1999).
- 45 *Verslag* 1887.
- 46 Te Velde, *Gemeenschapszin*, 187-213.
- 47 Pas in 1919 begon men koffie in plaats van drank te geven, zie Noordam, 'Volksfeest', 91.
- 48 Brief van 3-1-1886, in ADV nr. 85.
- 49 *Verslag* 1898, 9.
- 50 *Nederland-Zuid-Afrika. Gedenkboek uitgegeven door de Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging, bij gelegenheid van haar vijftig-jarig bestaan 1881-1931* (Amsterdam 1931). W. Otterspeer, 'Boeren en academici. De Leidse universiteit en het enthousiasme voor de Zuidafrikaanse Boeren rond de eeuwwisseling', *De negentiende eeuw* 15 (1991) 203-221.
- 51 *Verslag* 1898, 9.
- 52 Martin Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996) 81. Zie voor zijn gedenksteen aan het Academieggebouw te Leiden: Otter-

- speer, 'Boeren en academici', 217.
- 53 Te Velde, *Gemeenschapzinn*, 122, 129-132.
- 54 Het kiezersregister 1900-1901 is eerder vastgesteld dan het adresboek 1900, waardoor het beter spoort met het kiezersregister van 1901-1902; de inkomstenbelasting 1900 werd pas in de loop van dat jaar vastgesteld.
- 55 BLO 19168 d.
- 56 Uit 1887 dateert de enige – hier ook gebruikte ledenlijst, die enkele tientallen namen meer geeft dan de totalen die voor dat jaar werden opgegeven (zie grafiek 1). Soms zijn de inschrijvingen in de administratie notoïr slecht: zie ADV nr. 234, 95: acht herenstudenten lid en veel dubbelstellingen, in ADV nr. 234, 95.
- 57 Cor Smit, 'Leiden op stoom, veranderingen in de economische structuur', in: De Vries ed., *Leiden III*, 52-81, aldaar 57, 67, 71.
- 58 De gegevens over de Amerikanen zijn ontleend aan de *Dictionary of American Biography* (1946 e.v.j.).
- 59 De twee andere niet-leden waren de liberalen D.E. Siegenbeek van Heukelom en J. Korevaar P.Az., die lid was van de afdeling Leiden van den Volksbond tegen Drankmisbruik en misschien op deze manier getuigde van een zekere afkeer voor volksgebruiken (zie BLO 77265 p).
- 60 Dat zij hecht bevriend waren, blijkt uit zijn testament, zie J. van Heijst, 'Robert Fruin in brieven en andere stukken', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 77 (1963) 239-392, aldaar 366.
- 61 Ingrid W.L. Moerman, *Groenesteeg. Een historische begraafplaats in Leiden* (Leiden 2000) 28, 57.
- 62 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag-Haarlem 1992) 260-261 voor deze typering.
- 63 Otterspeer-Le Coultre, 'Studenten', 32.
- 64 Zie voor de totalen van de verschillende groepen studenten *Jaarboek der Rijks-universiteit te Leiden 1877-1878* (Leiden 1878) 86.
- 65 Dessens-Ruigrok, *Industrialisatie*, 32 voor de cijfers van de beroepsbevolking.
- 66 Zie voor Sanders, Smit, *Ondernemers*, 110-124.
- 67 Vijftien fabrieksarbeiders op een totaal van 580 en 38 fabrikanten van de 59.
- 68 Een kleine selectie geeft de volgende namen: de weduwen Eigeman, Van Hees, Leemans, Van Mannekus, Nicola, Oudshoorn, Du Rieu en Tiele.
- 69 De hervormde Wijnnobels hadden inkomens van f 650, f 3.700 en f 3.150 (in 1900).
- 70 Hij kon jaarlijks f 13.500 beuren, zijn zuster f 4.900.
- 71 Voorbeelden zijn ook burgemeester De Laat de Kanter en zijn drie rechten studerende zonen, prof. Fockema Andreae en jhr. Josias Cornelis Röell, beiden met een zoon.
- 72 *Statistiek van Leiden 1888* (Leiden 1888) 78. *Het kohier der inkomsten-belasting te Leiden 1900* (Leiden 1900), BLO 19168 d.

Hamer 1 of hamer 2?

Maarten L. Kulk

Aan het slot van haar bijdrage aan het *Leids Jaarboekje* 2002 vraagt schrijfster Ingrid W.L. Moerman om aanvulling van de geschiedenis van het Eerste Leidsche Klucht- en Revue Gezelschap ofwel de Klucht. Iets kan ik aanvullen, niet vanuit de Klucht zelf, maar wel omdat ik een jaar of drie aanrakingspunten met het gezelschap heb gehad.

Ergens in 1928 – bij de stadhuisbrand van 1929 zijn de precieze data verloren gegaan – had mijn vader, Maarten Kulk, Zomerlust voor tien jaar verhuurd aan de heer Keereweer van café Spoorzicht. In die tijd is ook de ‘grote’ toneelzaal gebouwd die herhaaldelijk wordt genoemd in de bijdrage van mevrouw Moerman. In verband met de crisis werd de huurovereenkomst voortijdig beëindigd. Dientengevolge keerden mijn ouders op 23 april 1935 terug naar Stationsweg 55. Ik was toen dertien jaar en werd sterk geboeid door de toneelvoorstellingen die elke zaterdag, van de herfst tot het voorjaar, werden gegeven; onder andere die van de Klucht.

De rol van onze toneelmeester Nard Boer herinner ik mij uiteraard, en de grimeur Piet van der Pijl kwam niet alleen voor de Klucht; er was een flink aantal toneelgezelschappen in die tijd. Om te kunnen deelnemen aan het ‘bal-na’ moest het publiek de hele toneelvoorstelling hebben bijgewoond. Wel werden er pogingen gedaan pas bij het begin van het bal binnen te komen.

Bij het vijftienjarige jubileum van de Klucht op 17 april 1937 was ik achter de coulissen te vinden. De aanbieding van de voorzittershamer door mijn moeder Louisa Kulk-Spaanderman, die na de dood van mijn vader de zaak leidde, heb ik dus meegemaakt.

Naar mijn mening is de bij het artikel afgebeelde voorzittershamer niet de hamer die mijn moeder heeft aangeboden. Over de herkomst van die hamer kan ik het volgende melden. Onze ‘buffetjuffrouw’ was mevrouw L. van der Heijden-Massaar. Zij was getrouwd met een uiterst kundige en kunstzinnige instrumentmaker, A.B. van der Heijden, die zijn woning en werkplaats had aan de Lange

Maarten L. Kulk is oud-Leidenaar.

Mare 33. Hij was tevens een uitstekende houtbewerker, die ook enkele mooie ivoren 'bavelaars' heeft gemaakt. Aan hem heeft mijn moeder gevraagd de voorzittershamer te maken. Dat werd niet het stereotiepe model als afgebeeld, maar een modern gemodelleerd exemplaar. Ik weet niet of er een zilveren plaatje op zat. Ook zonder dat zou ik die hamer vermoedelijk herkennen als van de hand van Van der Heijden, ook al heb ik geen fotografisch geheugen. Hopelijk komt deze hamer nog eens in De Lakenhal terecht.

Voor mijn kortstondige periode achter de coulissen, en soms in het souffleurs-hok, viel het doek op 8 juli 1938, toen mijn moeder het bedrijf moest opgeven. Men zal begrijpen dat ik zeer ingenomen was met de bijdrage van mevrouw Moerman over de Klucht.

Foto H.D. Jacobs, Alphen aan den Rijn.

Uit de brand met potlood en pen(ning)

H. Lodder

De vuurzee in de vrieskou in de nanacht van 11 op 12 februari 1929 is met geen pen te beschrijven. Veel meer spreken de foto's van de ijspegels aan de Breestraatgevel van het Leidse stadhuis en aan de snorren van de brandweerlieden die het oude monument, de daarin aanwezige kunstschaten¹ en de hele administratie niet konden redden. Ook de panden tussen de Torensteeg en de Vismarkt werden door de brand verwoest, waardoor er een open ruimte ontstond.

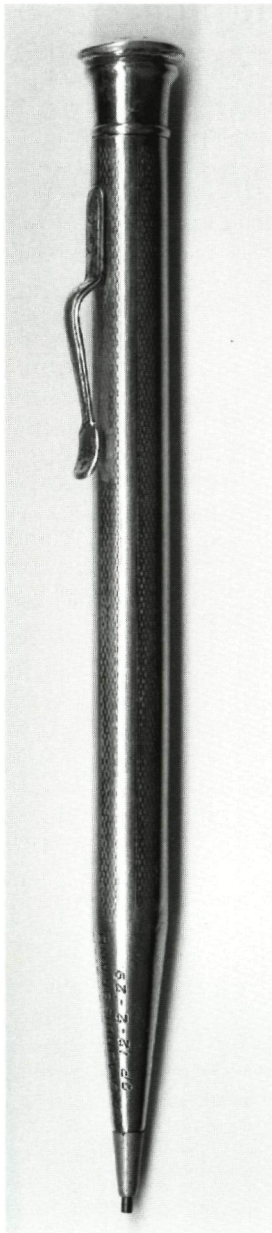
Of daar een nieuw groter stadhuis zou komen was de vraag die velen jaren bezighield. Zowel herstel van gevel en toren als een eigentijds gebouw ter plekke of elders in de stad stond ter discussie. Het tekenpotlood, de maquettebouwer en tal van deskundigen kwamen er aan te pas.

Na de brand was de eerste zorg het bergen van wat er nog restte, het vinden van plaatsen waar bestuur en ambtenaren hun werk konden voortzetten en het herstel van schade. Op medeleven, ook in de vorm van kleine bijdragen (een postzegel van 30 cent!), aanbod van hulp en al verleende steun is maar summier en soms wat laat geantwoord. Leden van de Onderafdeling Leiden van de Nederlandse Bond van Gemeente Ambtenaren klaagden dat zij negen maanden na de ramp nog nimmer enige waardering voor extra werk hadden gekregen.

Eind 1929 tekende de burgemeester een brief² ten geleide van een herinneringsmedaille. Die penning kreeg volgens het idee van burgemeester Patijn van Den Haag³ een afbeelding van het oude stadhuis. Er zijn er toen meer geslagen dan de zestig die Begeer de gemeente had aangeboden,⁴ voor de blushulp van elders, in brons voor de manschappen, in zilver voor de officieren.⁵

Verschil werd ook gemaakt tussen Leidse ambtenaren. Politiebeambten, voor wie optreden bij brand tot de gewone, natuurlijke taak behoort, kregen nul op hun rekest om f 25 gratificatie.⁶ Personeel van secretarie en gemeentewerken ontving tot ten hoogste een maand salaris voor overwerk bij het herstel van de gemeentelijke werkzaamheden.⁷

H. Lodder is lid van de Werkgroep B. en W.-notulen van na de stadhuisbrand.

Daaraan is ook meegewerkt door ambtenaren uit de vier grootste gemeenten, tezamen met een inspecteur van het bevolkingsregister te Den Haag. Die kreeg een gouden horloge met ketting aangeboden, de twintig ambtenaren uit Amsterdam, Rotterdam en Den Haag ontvingen elk *f* 30. Vier Utrechtse ambtenaren was een verguld potlood met inscriptie toegedacht.⁸

Die inspecteur was vast verguld met zijn horloge met inscriptie; in de B. en W.-notulen is tussen de vele besluiten over de stadhuisbrand⁹ en de nasleep ervan niets daarover te vinden. Over de vier Utrechtse ambtenaren bevat het archief een heel verhaal. In de missive ter aanbieding van het vulpotlood was abusievelijk sprake van een gouden potlood!¹⁰ Een van de Utrechtse ambtenaren wilde wel eens de waarde weten van zijn gouden geschenk. De juwelier die hij raadpleegde hielp hem uit de droom: het was verguld; evenals bij zijn collegae reden om bij de burgemeester aan te kloppen. Dat leidde niet terstond tot herstel, begrijpelijk bij een besluit dat alleen voor de inspecteur van het bevolkingsregister een gouden geschenk bepaalde en de Utrechtse ambtenaren zelfs met minder bedacht dan de andere ambtenaren die hulp kwamen verlenen. Maar toen verscheen in een aantal dagbladen¹¹ het hele verhaal onder koppen als 'Wie is in de val gelopen?' en 'Gold Rush, een nieuwe Gouden Eeuw wordt in Nederland ingeluid'.¹²

Mogelijk was toen het voorstel al gereed om alsnog gouden potloden te verstrekken, maar de Utrechtse ambtenaren hebben zich toch gehaast te verklaren dat zij part noch deel hadden aan die verhalen. En zo konden zij alsnog in plaats van het geschonken vergulde een gouden vulpotlood in ontvangst nemen.¹³ De ambtenaren uit de andere grote gemeenten die *f* 30 ontvingen en die het verhaal uit de kranten zullen hebben vernomen, hebben zich groot gehouden en geen evenredige verhoging van hun vergoeding gevraagd.

Noten

- 1 Evenals in Haarlem, Maastricht en Nijmegen was het Leidse stadhuis rijk aan schilderstukken, wandtapijten en stadszilver.
- 2 Brief van 30 december 1929 die begint met: 'Het is mij aangenaam u mede te delen het genomen besluit [...].'
- 3 Patijn schreef op 16 april 1929 dat een passende beloning voor verleende hulp en blijvende herinnering in de vorm van een medaille of afbeelding van het stadhuis met onderschrift het meest geschikt voorkomt.
- 4 Directeur jhr. ir. Von Weiler adviseerde zijn mede-rotarian burgemeester Van de Sande Bakhuyzen in de pers maar niet te melden dat de penningen werden aangeboden. Zij werden bezorgd bij het 'Hôpital Wallon', dat deels als stadhuis fungeerde.
- 5 Naar Den Haag gingen er 26+2, naar Voorschoten 8+2, naar Oegstgeest 7+2 en naar Delft 6+1; in 1979 is een heruitgave gemaakt met de jaartallen 1929-1979.
- 6 Raadsvoorstel nr. 78, d.d. 23 maart 1931.
- 7 Raadsvoorstel nr. 62, d.d. 4 april 1930.
- 8 B. en W.-besluit nr. 19, d.d. 22 juli 1929, waarbij de prijzen van horloge (f 120) en potloden (f 18 per stuk) zijn vermeld en voor zeven Delftse politiemannen gezamenlijk f 100 is bestemd.
- 9 In 1929 waren dat er ruim honderdtwintig en in 1930 nog bijna vijftig.
- 10 B. en W.-besluit nr. 3, d.d. 24 oktober 1929.
- 11 *Dordrechtse Courant en Dagblad van Rotterdam*, 21 oktober 1929, en *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad en Oprechte Haarlemsche Courant*, 22 oktober 1929.
- 12 Dat is een gedicht van Wouter Loeb in de *Haarlemsche Courant*, eindigend met vergulde centen die als gouden tientjes belastingbetaling zouden verlichten.
- 13 Hun dankbrief is in de B. en W.-vergadering van 21 november 1929 voor kennisgeving aangenomen.

Leiden 23 Oct. 1941

Hooggeachte Heer Swensma,

Ik behoef
u wel niet te zeggen hoe zeer het mij
spijt, dat ik de bibliotheek niet meer
kan bezoeken en daardoor het werk,
dat u zoo vriendelijk waart mij te geven,
niet meer kan voortzetten. Het was
zoo'n goede afleiding in deze tijd!

Intusschen zeg ik u hartelijk dank
voor uw vriendelijke bereidwilligheid
jegens mij.

Na behefde groeten
met de meeste hoopzuchtig
uw
D. van Loen.

Joodse vrouwen in Leiden tijdens de Tweede Wereldoorlog¹

Dirk Jaap Noordam en Jos Damen

De redevoering van prof. Cleveringa op 26 november 1940, gehouden als protest tegen het ontslag van de joodse hoogleraar mr. J.M. Meijers, is betrekkelijk bekend geworden. Maar ook hoogleraren uit anderen faculteiten dan de juridische hielden op die dag een college tegen de maatregelen van de Duitse bezetter.²

Minder bekend is het feit dat in november 1940 vele joodse mannen en vrouwen, die in overheidsdienst waren, ontslag kregen. Aan drie van hen, een lerares en twee medewerksters van de universiteit, wordt hier aandacht besteed.

Mejuffrouw Van Raalte

In oktober 1940 troffen de Duitsers maatregelen om ieder van *joodschen bloede* ontslag te geven uit overheidsdienst. Dat begrip werd ruim omschreven want eronder vielen allen die één of meer grootouders hadden die lid of tijdelijk lid was (geweest) van de joodse gemeente. Op 5 oktober 1940 stuurde de gemeente aan de scholen van openbaar en bijzonder onderwijs in Leiden een verklaring toe die door het onderwijzend personeel moest worden ondertekend.³ Drie leerkrachten aan de gemeentelijke H.B.S. voor meisjes tekenden deze *Ariërverklaring* niet. Het ging om de leraren M.V. Polak en B.M. Noach en de lerares mej. D.L. van Raalte. Zij kregen, zoals de Duitse maatregel beoogde, enkele weken later ontslag. Een protest van het schoolbestuur was uiterst gematigd. Op 30 november stuurde het een brief aan B en W met de mededeling dat de school zeer pijnlijk was getroffen door de maatregelen en dat dit *een gevoel van ernstig onrecht en onvrede* gaf. Tegelijkertijd klaagde het schoolbestuur over het wegnemen van, waarschijnlijk onnationale, boeken die het zeer moeilijk maakten de leerlingen de vereiste kennis bij te brengen.

Dirk Jaap Noordam is historicus.

Jos Damen is medewerker van de Leidse universiteitsbibliotheek.

Leontien (officieel: mej. dr. Dora Leonie) van Raalte was al in 1922 lerares Frans aan de H.B.S. voor meisjes en bleef dat tot haar ontslag in november 1940.⁴ Zij werd in in Amsterdam geboren op 20 juni 1895 en was in het eerste oorlogsjaar in de Roodenburgerstraat 22 gevestigd. Daar woonde toen ook haar collega dr. Susanna Hofker, die Nederlands aan dezelfde middelbare school doceerde. Deze ongetrouwde vrouw was ook in Amsterdam geboren, namelijk op 3 juli 1880. Omdat Hofker lid was van de Waalse gemeente, behoorde zij niet tot de bedreigde groep onderwijzend personeel. Op hetzelfde adres woonde ook Hendrik van Schouwen, een sigarenmaker uit Geertruidenberg.

Hoe het mej. Van Raalte tijdens de Tweede Wereldoorlog verging, weten we niet. Op school werd zij vervangen door mej. Oosterlee, die gouvernante was geweest van prinses Juliana. Zij had, volgens mevrouw Zandvliet die haar als lerares op de H.B.S. meemaakte, in de oorlogsjaren niet minder dan negen joodse onderduikers in huis.

In mei 1945 werd de Franse les van mej. Oosterlee overgenomen door mej. Van Raalte die 4½ jaar eerder was ontslagen. Over het wat en het hoe kreeg mw.

Personeel van de HBS voor meisjes: in het midden (in de zwarte jurk) Suze Hofker; rechts daarvan (in de bloemetsjurk) Leontien van Raalte. Coll. Regionaal Archief Leiden.

Zandvliet geen uitsluitel: daar werd niet over gepraat. *We pakten gewoon de draad weer op.*

Toch kunnen we wel vermoeden dat mej. Van Raalte door haar twee huisgenoten voorzien was van alles dat haar de oorlog heen kon helpen. Het blijft wel verbazingwekkend dat zij in haar huis kon blijven wonen en dat zij nooit is opgepakt door de Duitsers. Vele mensen moeten op de hoogte zijn geweest van deze onderduikster maar hebben dit kennelijk nooit aan de bezettende macht doorgegeven.

Veel minder gelukkig was het lot van twee medewerksters van de Universiteitsbibliotheek.

Een overlijdensadvertentie uit 1941

Op 23 november 1940 kregen de 31 joodse medewerkers van de Leidse universiteit ontslag *ingevole opdracht van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied*. Drie dagen later hield de decaan van de Leidse rechtenfaculteit, prof. mr. R.P. Cleveringa, een stevige rede, gericht tegen dat ontslag. De Leidse universiteit werd direct daarna, op 27 november 1940, door de Duitse bezetter gesloten. Diverse medewerkers en studenten werden gevangengezet of gedeporteerd. Anderen doken onder of gingen in het verzet. Maar liefst 663 leden van de Leidse *civitas* overleefden de oorlog niet, onder wie Elsa Oppenheim en Caroline van Loen.

Elsa Oppenheim

Het *Leidsch Dagblad* van 9 april 1941 bevatte een stuk of drie overlijdensadvertenties. In de eerste meldde 'uit aller naam' P.C. Molhuysen: *Heden overleed tot onze diepe droefheid onze lieve Moeder, Zuster en Tante, Elsa R. Molhuysen-Oppenheim. [...] Geen bezoek. De begrafenis zal geschieden op de Israëlitische begraafplaats aan den Ouden Scheveningscheweg te 's-Gravenhage [...]*. Een dag later meldde de Burgerlijke Stand in dezelfde krant drie overledenen, onder wie 'E.R. Oppenheim, gesch. vr. 55 jr.' Dat haar dood het gevolg was van zelfmoord werd – zoals gebruikelijk – niet vermeld.

Elsa Rachel Oppenheim werd op 16 oktober 1885 geboren in Groningen, als dochter van de bekende juridische hoogleraar Jacques Oppenheim (1849-1924). Vanaf oktober 1893 woonde Elsa met haar familie op het adres Breestraat 42 in Leiden, de stad waar ze ook rechten ging studeren. Op vrijdag 2 juni 1911 promoveerde ze, amper 25 jaar oud, op het boek *Arbitrage en rechtspraak*. Daarin

ging ze onder andere in op het verschil tussen nationale en internationale rechtspraak. Stelling 5 bij het proefschrift luidde: 'Betaling aan den schuldeischer van den schuldeischer bevrijdt den schuldenaar niet altijd.' Na haar promotie stelde Elsa Oppenheim samen met P.C. Molhuysen een belangrijke catalogus van het Vredespaleis samen. Dat boek, *Catalogue de la Bibliotheque du Palais de la Paix* (1916), was niet alleen een monnikenwerk, het was ook een standaardwerk waar vele supplementen op volgden.

Philipp Christiaan Molhuysen (1870-1944) was een van de belangrijkste Nederlandse bibliothecarissen in de vorige eeuw. Hij was achtereenvolgens handschriftenconservator in Leiden, bibliothecaris van het Vredespaleis in Den Haag en van de Koninklijke Bibliotheek. Als bestuurder bracht hij samenwerking en vernieuwing in de openbare bibliotheken in Nederland. Hij was een machtig man, vijftien jaar ouder dan Elsa Oppenheim en getrouwd met Johanna Valken.

Toen zijn vrouw in 1919 overleed, duurde het niet lang voor hij – op 5 augustus 1920 – trouwde met juffrouw Oppenheim. Na de geboorte van hun zoon, ook Philip C. Molhuysen, op 18 mei 1921, scheidde ze echter al spoedig, op 8 februari 1923. Molhuysen trouwde in hetzelfde jaar met zijn derde vrouw, Julia de Vries. Elsa Oppenheim, tot dan conservatrice bij het Vredespaleis, ging in februari 1924 in Leiden bij de Universiteitsbibliotheek werken als wetenschappelijk assistent.

Een van de weinige nog levende ooggetuigen uit die periode is Cor van Hoven, die tussen 1940 en 1989 in de Leidse bibliotheek werkte. Toen hij Elsa Oppenheim in 1940 als collega leerde kennen, zat er tussen hen een wereld van verschil. Hij was een eenvoudig Leids jong broekie van 16 jaar, letterlijk en figuurlijk jongste bediende; zij was een oude rot in het vak, 55 jaar en in zijn woorden 'grijs als een duif'. Hij vond haar 'aardig en gezellig', maar in zijn woorden is te horen dat joodse collega's in Nederland voor de oorlog niet altijd enorm geliefd waren. Van Hoven heeft Oppenheim niet lang als collega meegemaakt: al op 23 november 1940 kreeg ze met dertig joodse universitaire collega's te horen dat ze uit haar functie werd ontheven. Het salaris werd nog enkele maanden doorbetaald, maar op 26 februari 1941 volgde het echte ontslag. Elsa Oppenheim zat als 55-jarige zonder werk, zonder middelen van bestaan, vrijwel zonder steun van collega's en vrienden, met als enig dichtbij familielid haar 19-jarige zoon, die van de Duitse bezetter ook niets goeds te verwachten had. Op 8 april 1941 pleegde ze zelfmoord door voor een trein te springen, na eerst diverse malen de Leidse Stationsweg heen en weer afgelopen te hebben. Ze werd op vrijdag 11 april 1941 begra-

ven op de Israëlitische begraafplaats in Den Haag, pal tegenover het Vredespaleis. De steen op haar graf (schap 19, graf 34, dichtbij de muur) is nu nog mooi intact. De tekst luidt: *Hier rust mijn lieve moeder Elsa R. Molhuysen-Oppenheim, geboren te Groningen 16 oktober 1885/5646, gestorven te Leiden 8 april 1941/5701*. Zoon Philip overleefde de oorlog en emigreerde naar Australië.

Caroline van Loen

In 1995 gaf de SdU het boek *In Memoriam* uit. Dat was een dik boek, met daarin een afzichtelijke hoeveelheid namen van Nederlandse joodse slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog. Caroline van Loen stond tussen de namen. Kaal staat daar vermeld: geboren 29-7-1886; gestorven 6-3-1944 te Auschwitz.

Over Caroline van Loen, de tweede joodse vrouw die bij de Leidse bibliotheek werd ontslagen, is niet veel informatie te vinden. Volgens een genealogische website over Nederlandse joden (<http://shum.huji.ac.il/~dutchjew>) werd ze geboren

De medewerkers van de Leidse universiteitsbibliotheek in 1924. Staande vierde van links: Caroline van Loen; staande derde van links: Elsa R. Molhuysen-Oppenheim. Foto Academisch Historisch Museum Leiden.

op 21 (sic) juli 1886 in Amsterdam, als zesde kind van rabbi Abraham van Loen en Cato Hirsch. Caroline studeerde vanaf oktober 1905 aan de Faculteit wis- en natuurkunde in Leiden. In 1919 verhuisde ze van Den Haag naar Leiden, Oude Singel 186. Sinds mei 1918 was ze in dienst bij de Leidse Universiteitsbibliotheek. Van 1925 tot 1928 zat ze naast haar baan in het bestuur van het Joods Weeshuis in Leiden. Uit die functie is een notitie van haar hand bewaard gebleven, die afgelopen jaar te zien was op de tentoonstelling *Vervolging en bescherming, Joden in Leiden 1933-1945* in museum De Lakenhal. Vanaf 1929 was ze in de bibliotheek samen met Elsa Oppenheim belast met 'het toezicht en de voorlichting aan den bezoekers op de leeszaal'. In 1940 werkte ze met Elsa Oppenheim aan één tafeltje bij het uitleenbureau. Caroline was vrijgezel. Ze woonde op het adres Witte Singel 75 in Leiden.

Ook Caroline kreeg op 23 november 1940 de volgende brief: *Ingevolge opdracht van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied ter zake van niet-arisch overheidsperoneel en met dat personeel gelijkgestelden breng ik te Uwer kennis, dat gij met ingang van heden van de waarneming van Uw functie zijt ontheven. [...] De wnd. Secr.-Generaal, w.g. H.J. Reinink.*

Volgens ooggetuige Van Hoven had Caroline 'mooi zwart haar, een echte jodin'. Vanwege dat jood-zijn werd Caroline afgevoerd naar Auschwitz, waar ze – waarschijnlijk in maart 1944 – werd vermoord.

Brieven van Caroline van Loen en Elsa Oppenheim zijn in het bibliotheekarchief in Leiden aanwezig. Het zijn geen diepzinnige brieven: een verzoek tot toestemming voor het bijwonen van een bijeenkomst en brieven over ziekte en werkzaamheden. In het archief van het Leids Academisch Historisch Museum ligt in het oorlogsarchief een brief uit 1947 aan mw. C.L. van Loen in de Laing Neckstraat in Amsterdam. Aan dat familielid werd gevraagd of iets bekend was over het lot van Caroline. Antwoord werd – niet onverwacht – nooit ontvangen.

Eind november 2003 werd in de Leidse universiteitsbibliotheek een herdenkingssteen onthuld voor beide in de oorlog omgekomen vrouwen. De eenvoudige plaque, gemaakt op initiatief van enkele (oud) bibliotheekmedewerkers, wil de herinnering aan Caroline van Loen en Elsa Oppenheim levend houden.⁵

Noten

- 1 Het eerste deel van dit artikel is geschreven door D.J. Noordam op basis van materiaal van mevrouw C.A. Zandvliet, het tweede deel (over de Universiteitsbibliotheek) is van de hand van J. Damen.
- 2 Jolanda Hendriksen en W. Hijmans, 'De "rassencolleges" van Barge. Een leemte in de geschiedenis van de Leidse universiteit', *Leids Jaarboekje* 78 (1995) 194-213.
- 3 Ton van der Wolf, *Louise. Een beeld van een meid* (Leiden 1994) 52-53.
- 4 Zie voor de docenten aan de H.B.S. voor meisjes: *Gemeenteverslag 1938*, Bijlage XXV, 3-4.
- 5 Een kleine tentoonstelling over Oppenheim en Van Loen uit 2003 is digitaal nog te bezoeken onder <http://ub.leidenuniv.nl> (kies Bezoekersgids/Tentoonstellingen).

Bevrijdingsoptocht op de Kaasmarkt, met personeel van de NZHTM en van de Nederlandse Spoorwegen, 17 mei 1945. Deze groep geeft een eerbetoon aan de spoorwegstaking van 17 september 1944. Coll. Regionaal Archief Leiden.

Een enveloppe met inhoud

Het Nationaal Steunfonds in en rond Leiden

Alphons Siebelt

Het Nationaal Steunfonds (NSF) wordt doorgaans omschreven als de 'bankier van het verzet'. Deze omschrijving geldt vooral voor de laatste fase van de bezetting, toen met grote bedragen tal van illegale activiteiten werden gefinancierd. Oorspronkelijk is het fonds echter opgezet om individuele gevallen te ondersteunen. Over deze vorm van persoonlijke hulp is nauwelijks iets geschreven. In deze studie wordt getracht een beeld te geven van de activiteiten van het NSF in Leiden en directe omgeving vanaf januari 1943 tot net na de bevrijding. De benaming (Nationaal) Steunfonds is pas na enige tijd in zwang gekomen, maar voor alle duidelijkheid wordt de naam meestal vanaf het begin gebruikt.

Ontstaan van het Leidse NSF: de groep 'Van Berkel'

Het NSF is in Noord- en Zuid-Holland opgebouwd door Walraven van Hall, een bankier uit Zaandam.¹ Van Hall raakte op de hoogte van het bestaan van de zogenaamde groep 'Van Berkel'. Het *Leidsch Jaarboekje* van 1946 meldt slechts dat deze groep in september 1941 werd opgericht en dat het werkterrein de provincies Utrecht en Noord- en Zuid-Holland omvatte.² 'Van Berkel' was de schuilnaam van de uit Den Haag afkomstige R.J.H. Keij. Zijn familie bezat een Rotterdamse machinefabriek, maar hijzelf was werkzaam als adjunct-inspecteur van het Centraal Distributiekantoor te Den Haag. In een summier verslag over het werk van het NSF in dit deel van Zuid-Holland, dat zeer waarschijnlijk door Keij is opgesteld, wordt de Rotterdammer Frits Ruys als een van de eerste medewerkers vermeld.³ Ruys was afkomstig uit de Haagse tak van de Rotterdamse redersfamilie (Rotterdamse Lloyd) en studeerde economie in Rotterdam.⁴ Het is bekend dat Ruys al vrij vroeg en gedurende lange tijd een eigen verzorgingsgroep heeft gehad voor zeemanskinderen.

A.S.M. Siebelt studeerde middeleeuwse geschiedenis en Nederlands recht.

Hij verricht onderzoek naar de connecties tussen legaliteit en illegaliteit.

De groep 'Van Berkel' zorgde aanvankelijk voor de families van gefusilleerden en politieke gevangenen. Daarmee werden in het algemeen de mensen bedoeld die door de politiek (toedoen) van de bezetter in de problemen waren geraakt. Politieke gevangenen waren er in 1941 al in ruime mate. Men bezocht eenvoudigweg de familie aan huis en bood aan te helpen met geld of distributiebonnen. Keij legde daarvoor contacten met de plaatselijke ambtenaren van de distributiekantoren.⁵ Al snel werd ook hulp verleend aan ondergedoken joden. Zo ontstond automatisch de behoefte aan valse papieren.

Geld werd bijeengebracht door de verkoop van foto's van het koninklijk huis en door bij vrienden en familie aan te kloppen. Soms konden gezinnen een bijdrage krijgen van het 'Fonds voor Bijzondere Nooden' (een sociaal fonds dat al sinds 1936 bestond), totdat dit op last van de bezetter werd opgeheven.⁶ Hierdoor kwam men in ernstige financiële problemen. Op dat moment bracht jhr. J.J.F. Sandberg, een hoge ambtenaar van het Departement van Sociale Zaken, hen in contact met 'Van Tuyl' (schuilnaam van Van Hall).

Het begin van het NSF in Leiden

De groep van Keij ontmoette Van Hall voor het eerst op het Leidse stadhuis, 'in de nabijheid van de NSB-burgemeester'. Behalve Van Hall en Keij waren daarbij ook nog Sandberg en de penningmeester van Keij's groep, de gemeenteburgemeester Gerard Everstijn, aanwezig. Everstijn werkte bij de gemeenteontvanger en was onder meer verantwoordelijk voor het jaarlijks opstellen van de gemeentebegroting.⁷ Hoe Keij en Everstijn met elkaar in contact zijn gekomen, is onbekend gebleven. Wanneer die eerste ontmoeting heeft plaatsgevonden, is evenmin geheel duidelijk: Keij spreekt zowel over oktober 1942 als over februari 1943, Everstijn houdt het op februari 1943.⁸ Het *Leidsch Jaarboekje* uit 1946 vermeldt januari 1943. Het gesprek op het stadhuis duurde 'niet langer dan een half uur', want Van Hall kwam als geroepen (er was dringend geld nodig) en zijn optreden maakte ogenblikkelijk een sterke indruk.⁹ Enigszins met tegenzin werd besloten het werkterrein te beperken tot een deel van Zuid-Holland (boven de spoorlijn Den Haag-Gouda-Woerden) en dat men de gevallen buiten dit gebied (90% van het totaal) aan andere groepen zou overdragen. Bij die eerste ontmoeting was er nog geen sprake van het Steunfonds; het was meer een verzameling groepjes met de persoon Van Hall als bezielend middelpunt.

De werkwijze bleef in de nieuwe situatie gehandhaafd. Kort gezegd kon worden gezorgd voor geld, distributiebescheiden en eventueel persoonsbewijzen. Keij

werd hoofd van het district Zuid-Holland Noord en Everstijn hoofd van de afdeling Leiden met daarbij ook de zorg voor onder meer de Bollenstreek, Boskoop, Voorschoten en Oegstgeest. Tevens zou Everstijn fungeren als penningmeester voor het hele district. Het Leidse NSF (zoals we het maar zullen noemen) werd vanaf die tijd vanuit Amsterdam voorzien van de benodigde hoeveelheid contant geld. De zorg voor distributiebescheiden (bonnen en dergelijke) bleef vermoedelijk toevertrouwd aan Keij. In maart 1944 volgde Everstijn Keij op als districts-hoofd. Keij zelf werd 'provinciaal inspecteur' en ging zich toeleggen op de eigen organisatie en de contacten met andere organisaties.¹⁰ Everstijn ging voortaan iedere maandag naar Amsterdam voor overleg met Van Hall. Het district Zuid-Holland Noord is later uitgegroeid tot een wijdvertakte organisatie.

Er kwamen uiteindelijk drie onderdistricten, met in zestien plaatsen een plaatselijk hoofd.¹¹ Keij is altijd een voorzichtig man gebleven. Gedurende de gehele bezettingstijd (en ook daarna) heeft niemand geweten bij welke illegale activiteiten hij allemaal betrokken was. Men mag aannemen dat hij overal goede connecties heeft gekregen tot op het hoogste niveau, zowel bij Nederlandse als Duitse instanties.

Werkwijze van het Leidse NSF

Wie was aangesloten bij het NSF moest ook de door Van Hall geïntroduceerde systematische werkwijze gebruiken. In iedere plaats kwam een afdeling voor onderzoek en een afdeling voor uitbetaling. Contact tussen beide afdelingen moest uit veiligheidsoverwegingen zoveel mogelijk worden vermeden. De Leidse organisatie kende uiteindelijk vier afdelingen:

- afdeling onderzoek: onderzoek naar personen die voor ondersteuning in aanmerking konden komen
- afdeling uitbetaling: de daadwerkelijke financiële ondersteuning
- 'Vakgroep J': hulp aan ondergedoken joden (1944)
- afdeling falsificatie: de 'Arbeidscentrale' (maart 1943)

Overigens heeft het NSF ook ontslagen medewerkers van de Leidse universiteit ondersteund, maar dat is via een apart kanaal verlopen. Om de ontslagen joodse docenten die in financiële moeilijkheden waren gekomen, te helpen, zamelde de ontslagen oud-burgemeester Van de Sande Bakhuyzen geld in, samen met de Warmondse bankier E.E. Menten. Volgens een latere medewerker nam het NSF deze taak vanaf 1 januari 1943 over.¹² Zoals we hebben gezien bestond het NSF

toen nog niet onder die naam, zodat het waarschijnlijk een directe relatie met Van Hall betreft. Het latere NSF kende nog meer van dergelijke vakgroepen.

Onderzoek en uitbetaling

Van Hall had, om na de bevrijding financiële verantwoording te kunnen afleggen, een slimme en redelijk veilige werkmethode bedacht. Van ieder geval dat de lokale vertegenwoordiger van het NSF ter ore kwam, werd onderzocht of het voor ondersteuning in aanmerking kwam. Uit onderzoek moest blijken dat de positie waarin de kostwinner was komen te verkeren een rechtstreeks gevolg was van zijn vaderlandslievende houding.¹³ Wanneer een geval door een onderzoeker werd geaccepteerd, werd een formulier ingevuld, het 'Schadeformulier Ongeval-lenverzekering', waarop summier de reden voor acceptatie was vermeld. Met deze naamgeving hoopte men de werkelijke bedoelingen te camoufleren en vergaand onderzoek te voorkomen voor het geval het document in verkeerde handen zou vallen. Voor het bepalen van de hoogte van de ondersteuning kregen de districten een redelijke vrijheid, maar er golden wel richtlijnen. Het formulier werd naar Amsterdam gezonden, alwaar het in de administratie werd opgenomen. Ieder geval werd met een bepaalde code genoteerd in de lokale administratie.

De uitbetaling geschiedde volgens een vastgestelde instructie.¹⁴ De ontvangster tekende het enveloppe als kwitantie, dat daarna naar Amsterdam werd teruggezonden. Het kwitantiesysteem met daaraan gekoppeld het gebruik van de persoonlijke code heeft na de bevrijding de basis gevormd voor de uiteindelijke financiële verantwoording.

In de tweede helft van 1943 kwam de praktische organisatie in handen van Jan Bergsma, een collega van Everstijn.¹⁵ Hij werkte eveneens op de afdeling financiën, maar was ondergedoken nadat hij zich als remplaçant voor een gehuwde collega had aangemeld voor verplicht werk in Duitsland. Naarmate het werk zich uitbreidde, werden er meer onderzoekers/uitbetalers gezocht. Dat waren veelal jonge vrouwen, afkomstig uit verschillende lagen van de bevolking. Bij hun huisbezoek werden regelmatig ook bonkaarten bezorgd en incidenteel noodzakelijke levensbehoeften zoals babypullen.

Aard en omvang van de financiële steun in 1943

Een deel van Everstijns financiële administratie is bewaard gebleven en die bevat heel wat interessante informatie. Zo is er uit augustus en september 1943 een overzicht van steunbetalingen, dat echter niet door Everstijn zelf is geschreven.

Uit het totaal van de gegevens blijkt dat het lijstjes alle steungevallen uit Leiden en omstreken betreft.

<i>Categorie</i>	<i>aug. 1943</i>	<i>sept. 1943</i>
A nabestaanden van niet-veroordeelde gefusilleerden	5	5
B gezinnen van gijzelaars	ontbreekt	
C gezinnen van niet-veroordeelde gevangenen	11	10
D nabestaanden van veroordeelde gefusilleerden	7	6
E gezinnen van veroordeelde gevangenen	5	5
F ambtenaren, ontslagen wegens vaderlandse houding	1	1
G gezinnen van ondergedoken militairen	6	6
H gezinnen van andere onderduikers	ontbreekt	
I joden	ontbreekt	

Het NSF hanteerde deze strakke indeling in categorieën, welke ook voor de codering werd gebruikt. 'C3' was dus het derde geval in categorie C. De totaal uitbetaalde steun bedroeg in deze maanden ruim f 2000.

Een onderscheid werd gemaakt tussen veroordeelde en niet veroordeelde gefusilleerden en gevangenen. Uiteraard kon men bij de veroordeelden duidelijk uit de processen opmaken of het om vaderlandslievende activiteiten ging en niet om gewone misdrijven. Wanneer er geen proces was geweest, moest de aard van de activiteiten die tot arrestatie hadden geleid worden onderzocht. Bij ambtenaren moest worden vastgesteld dat het geen ontslag wegens gewone fraude of incompetentie of iets dergelijks betrof, maar wegens houding of activiteiten tegen de bezetter.

Nadat in 1942 reeds het beroepsleger wederom in krijgsgevangenschap was afgevoerd, werden in april 1943 alle militairen die in mei 1940 hadden gediend door de bevelhebber van de *Wehrmacht*, generaal Christiansen, opgeroepen zich te melden om opnieuw in krijgsgevangenschap te worden afgevoerd. Deze maatregel leidde tot de april-mei-stakingen. Categorie G betreft de militairen die geen gehoor hadden gegeven aan dit bevel. In het bovenstaande lijstje is niet zozeer het ontbreken van categorie B opmerkelijk als wel het geheel ontbreken van de categorieën H en J.

Gedenkpenning voor de medewerkers van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers: 'Uit duisternis opziend naar het licht der vrijheid vervuldet gij uw zware taak'. Coll. Regionaal Archief Leiden.

Hulp aan overige onderduikers vanaf het najaar van 1943

De categorie H, overige onderduikers, heeft betrekking op de gezinnen van degenen die onderdoken om aan de arbeidsinzet te ontkomen en vanaf september 1944 op hen die onderdoken voor de *razzia's*. Deze groep onderduikers kreeg pas tegen het einde van 1943 enige omvang, toen de effecten van de verscherpte arbeidsinzet doordrongen tot een brede laag van de bevolking. Ze werden opgevangen door verschillende groepjes en organisaties, waarvan de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO) de bekendste en de grootste is geweest. In Leiden waren er daarnaast nog enkele zelfstandige groepen actief. Eind '43 werd in het landelijk topperleg tussen de LO en het NSF afgesproken dat de LO zou gaan zorgen voor de onderduikers en het NSF voor de achtergebleven gezinnen.¹⁶ Zo ontstond plaatselijk een samenwerkingsverband.

'Vakgroep J'

Bij de categorieën A t/m H ging het om nabestaanden en/of gezinnen die zelf van de Duitsers niet direct iets te vrezen hadden. Bij joden lag dat heel anders. Deze mensen werden – in tegenstelling tot de anderen – actief door de Duitsers en hun Nederlandse trawanten gezocht en het verlenen van onderdak en steun aan hen was buitengewoon gevaarlijk. Uit veiligheidsoverwegingen wilde men daarom zo min mogelijk op papier vastleggen. Een ingevuld schadeformulier betekende een veel te groot risico. Om deze problematiek te omzeilen werd na enige tijd een aparte groep opgericht, de 'Vakgroep J'.¹⁷ De 'vakgroep J' als zodanig is pas in de tweede helft van 1943 totstandgekomen en had een eigen bestuur en een eigen kasstroom. De steun aan joden was om veiligheidsredenen volledig gescheiden van de overige activiteiten.

De 'vakgroep J' stond in Leiden volgens verschillende bronnen in 1944 onder leiding van 'Schiller'. Dat was de schuilnaam van zeker twee mannen, een onderwijzer en een winkelier. De eerste werd zo genoemd omdat hij altijd 'Schiller'-hemden droeg ('met het boordje los'). In de financiële administratie komt de codering I regelmatig voor. Om de een of andere reden werden deze mensen dus toch niet via de 'vakgroep J' ondersteund. In tegenstelling tot de andere categorieën werd ook steun aan individuen of hele gezinnen verleend. De uitbetaalde bedragen waren doorgaans hoger, omdat de kosten ook hoger waren. Over de vroegste periode van deze vakgroep zijn geen gegevens voorhanden. Wel is er een naoorlogs overzicht bewaard gebleven voor de periode vanaf september 1944.¹⁸ De bedragen zijn dus apart verantwoord via het district. Vermoedelijk heeft dit

te maken met het feit dat de kwitanties en afrekeningen (ook die van de spoor- en tramwegstakers) in deze periode in verband met de spoorwegstaking niet meer naar Amsterdam werden gebracht.

Afdeling Leiden	f 28.040
Afdeling Bollenstreek	f 24.040,08
Afdeling Gouda	f 16.030,75
Afdeling Oegstgeest	f 16.090

De afdeling 'Bollenstreek' omvatte Hillegom, Lisse, Sassenheim, Voorhout, Warmond, Valkenburg, Rijnsburg, Katwijk, Noordwijk en Noordwijkerhout. Hier waren relatief veel joden ondergedoken, waarbij met name de LO een grote rol heeft gespeeld. De NSF-afdeling stond vanaf de oprichting in 1943 onder leiding van Jaap Versèlewel de Witt Hamer, zoon van de geneesheer-directeur van de Bavo-kliniek. Versèlewel onderhield ook contacten met de illegaliteit in de Haarlemmermeer.¹⁹

In Oegstgeest heeft Leny Visser een bedrag van f 16.090 ontvangen voor haar hulp aan ondergedoken joden. Na de bevrijding heeft zij f 1.700 die over was aan Everstijn terugbetaald. Uit een eindafrekening van eind november 1945 blijkt dat zij niet alleen rechtstreeks geld van het NSF kreeg, maar ook via 'Schiller'.²⁰

In Oegstgeest had ook Reinier van Kampenhout contact met het NSF. Na zijn arrestatie op 19 januari 1945 (tegelijkertijd met Theo en Jeanne Talboo en anderen) wilde de ondergedoken joodse Lies Bos zijn taak overnemen, maar zij moest eerst alle adressen zelf opsporen.²¹ Na enkele weken nam 'Schiller' contact met haar op en daarna kreeg zij van hem op basis van een door haar telkens weer opgestelde lijst maandelijks f 5.000. De maandelijksse lijst werd ieder keer na controle door 'Schiller' vernietigd.²² Uit de afrekeningen van Everstijn blijkt verder nog dat er ook een bijdrage werd betaald voor joodse kinderen in Rijnsburg.

Steunverlening door het NSF augustus 1942 - september 1944

De door Everstijn gemaakte algemene financiële overzichten zijn niet per periode, maar per *pakket*. Everstijn verwerkte alle kwitanties van het hele district tot een totaaloverzicht en stuurde dit geheel naar Amsterdam. Een pakket bevatte kwitanties over verschillende maanden. Over de periode vóór september 1944 zijn vrij weinig gegevens bewaard gebleven. Uit een specificatie kan alleen wor-

den opgemaakt dat de uitbetaalde bedragen na september 1944 fors zijn gestegen.²³ In totaal is van augustus 1942²⁴ tot september 1944 *f* 231.500 uitgekeerd voor het hele district, zonder de 'vakgroep J'. Uit een andere afrekening is op te maken welke bedragen er voor de stad Leiden vanaf augustus 1944 maandelijks zijn uitbetaald:²⁵

1944	augustus	<i>f</i> 6.836
	september	<i>f</i> 14.223
	oktober	<i>f</i> 36.202,50
	november	<i>f</i> 44.144,10
	december	<i>f</i> 53.664,04
1945	januari	<i>f</i> 55.072,67
	februari	<i>f</i> 64.176,63
	maart	<i>f</i> 63.969,11
	april	<i>f</i> 40.806,76
	mei t/m juli	<i>f</i> 80.320,37
	aug. en september	<i>f</i> 5.454,78

We hebben hiervoor gezien dat de steunverlening in augustus 1943 voor ongeveer 33 gevallen een bedrag van *f* 2.000 nauwelijks te boven ging. Wanneer we er van uitgaan, dat de situatie in augustus niet wezenlijk was veranderd, zou dat betekenen dat het NSF in de zomer van 1944 misschien al meer dan honderd gevallen in Leiden ondersteunde. We weten echter niet wat het aandeel van de onderduikers (categorie H) is geweest. Uit de stijging van de uitbetalingen valt goed af te lezen dat het aantal steungevallen vanaf september 1944 drastisch opliep. Op de betekenis van deze cijfers komen we hieronder terug.

Men zou misschien een groter aantal steungevallen in het voorjaar van 1944 verwachten. Er zijn echter enkele factoren die mede kunnen verklaren waarom het NSF medio 1944 toch relatief weinig gezinnen van onderduikers hoefde te ondersteunen. De arbeidsinzet was vanaf het begin mei 1943 vooral gericht op jonge mannen van de geboortejaren 1922, 1923 en 1924. Hier zaten naar men mag aannemen vrij weinig kostwinners bij. Daarnaast waren er verschillende mogelijkheden om met vervalste papieren of met hulp van GAB-ambtenaren buiten schot te blijven.²⁶

Falsificaties: De Arbeidscentrale²⁷

De Leidse Schouwburg aan de Oude Vest bood vanaf de zomer van 1943 onderdak aan een kleine falsificatiecentrale, die zowel voor Leiden als voor een groter gebied van betekenis is geweest. In maart 1943 raakte NSF-medewerker Jan van Ulden,²⁸ in het dagelijkse leven eigenaar van de koekfabriek 'De Blauwe Arend' aan de Oude Vest, in gesprek met Joh. Siebelt, werkzaam op de afdeling Statistiek. Siebelt was afkomstig uit Lisse en had daar vanaf eind 1939 op de gemeentelijke Arbeidsbeurs en later op het arbeidsbureau gewerkt. Op initiatief van Gerard Everstijn begon hij allerlei papieren te vervalsen voor de arbeidsinzet. Hij kreeg contact met een ambtenaar van de Raad van Arbeid, Jean la Rivière, die de specialist voor handtekeningen werd.²⁹ Verder raakte nog een vriend van Siebelt uit Lisse, Piet van Beek, bij het werk betrokken. Hij werkte bij de Provinciale Voedselcommissaris maar had – net zoals Siebelt – goede connecties in de bollenwereld. La Rivière ('Jan Wiersma'), Van Beek ('Piet van Overkamp') en Siebelt ('Joop van Obrecht' of 'Joop van AC') vormden de kern van de Arbeidscentrale (AC); na enige tijd werd ook collega Jaap de Groot, werkzaam op de afdeling Land- en Tuinbouw, bereid gevonden mee te werken. Hij werd de belangrijkste medewerker op het GAB. De AC bouwde in en rond Leiden een netwerk op van contacten binnen en buiten het arbeidsbureau. Het kantoor was gevestigd in een zolderkamer van de Leidse Schouwburg. De familie van beheerder Van Nieuwkerk, die min of meer in de Schouwburg woonde, bewaakte nauwgezet de toegang. Nagenoeg alle medewerkers van de AC waren katholiek. De invloed van de katholieke geestelijkheid is aantoonbaar.

Formulieren en stempels

De Arbeidscentrale kon pas echt op grote schaal gaan opereren toen de Warmondse drukker George van Elburg ging meewerken. Van Elburg vervaardigde vóór de oorlog veel katholiek drukwerk. Volgens Van Elburg werd hij door prof. Janssen van het Warmondse Seminarie – een huisvriend – gepolst of hij valse *Ausweise* wilde drukken. Toen hij daar positief op reageerde, nam Siebelt al snel contact met hem op en zo ontstond een vruchtbare samenwerking.³⁰ Bij Van Elburg zijn zeer veel valse papieren gedrukt van verschillende aard.

Volgens het verslag van de Leidse illegaliteit, verschenen in het *Leidsch Jaarboekje* van 1946, functioneerde de AC als illegaal arbeidsbureau en kon men zich bij hen vervoegen voor alle papieren die voor de arbeidsinzet nodig waren. Om dit doel te bereiken werden alle noodzakelijke formulieren gemaakt. Op kleine

schaal konden verder nog valse persoonsbewijzen (PB's) worden geleverd, onder andere aan de LO via 'Dolf' Kranenburg.³¹ PB's werden onder andere geleverd door 'S 102'. Achter dat nummer ging F.I.M. Schneiders schuil, een katholieke journalist, die vóór de oorlog secretaris was van de RK Journalistenvereniging en tot november 1943 schrijver van de rubriek 'Momentjes' in de *Leidsche Courant*. Hij was betrokken bij andere illegale groeperingen en schreef in de illegale pers. Volgens een na de bevrijding door het 'Department Joop van AC' verstrekte verklaring was hij contactman voor het Stadhuis.³² Van Elburg heeft valse legeszegels³³ gedrukt en ook de zogenaamde 'TD-zegels'.³⁴ De grootste inspanning heeft de AC geleverd bij een landelijke actie om de 'Z-kaarten'-actie te ontregelen.³⁵ Aangenomen kan worden dat er materialen zijn uitgewisseld met de Persoonsbewijzencentrale van Gerrit Jan van der Veen.³⁶ Vermoedelijk zijn door Van Elburg vervaardigde papieren, waaronder de leges- en TD-zegels, in die richting gegaan.

Het NSF na Dolle Dinsdag

Dolle Dinsdag, 5 september 1944, gevolgd door de aanval bij Arnhem en de spoorwegstaking, veroorzaakte een radicale verandering in het Duitse bestuur. De noodtoestand was uitgeroepen en het gezag werd voortaan uitgeoefend door de *Wehrmacht*. Het was afgelopen met de georganiseerde arbeidsinzet. De bevolking werd geconfronteerd met grote razzia's. Reeds op woensdag 20 september was er een razzia in de wijk De Kooi en op de 26ste verscheen er een oproep voor graafwerkzaamheden voor de *Wehrmacht*.³⁷ In januari 1945 werden er in Leiden nog verschillende razzia's gehouden.

Vele mensen probeerden de razzia's te ontlopen en doken onder. Dat zien we weerspiegeld in de hierboven reeds genoemde stijging van de uitgaven van het NSF in de stad Leiden, zonder de 'vakgroep J' en zonder de spoor- en tramwegstakers. Voor het hele district valt deze stijging eveneens te constateren. Van september 1944 tot en met begin mei 1945 werd in totaal bijna f 680.000 uitgegeven, dus drie keer zoveel als in de hele periode vóór september 1944. Hierbij moet steeds worden bedacht, dat het om *gezinnen* van onderduikers ging.

De onderstaande tabel betreft de betalingen in de maanden oktober en december 1944.

Wanneer ondersteuning aan bepaalde personen niet meer nodig was werden de betalingen uiteraard stopgezet. Het nummer werd niet opnieuw gebruikt, dit zou immers gemakkelijk kunnen leiden tot administratieve verwarring. De eerste

en tweede kolom bevatten het aantal daadwerkelijk ondersteunde gevallen, in oktober 1944 betaald door minstens drie uitbetalers. De derde en vierde kolom bevatten het hoogste codenummer in die maand.³⁸

<i>Categorie</i>	<i>tal</i>	<i>hoogste nr.</i>	
		<i>dec.</i>	<i>okt. dec.</i>
A nabestaanden van niet-veroordeelde gefusilleerden	2	–	2
B gezinnen van gijzelaars	–	–	–
C gezinnen van niet-veroordeelde gevangenen	17	20	22
D nabestaanden van veroordeelde gefusilleerden	3	9	6
E gezinnen van veroordeelde gevangenen	21	9	24
F ambtenaren, ontslagen wegens vaderlandse houding	25	9	25
G gezinnen van ondergedoken militairen	20	40	26
H gezinnen van andere onderduikers	470	353	?
I joden	?	20	?

De betalingen in oktober hebben deels betrekking op de maanden ervoor. Voor deze 341 gevallen werden 451 betalingen genoteerd en werd een bedrag van f 6.202,50 uitbetaald. De betaling was iets meer dan f 80 gemiddeld, maar er zijn relatief veel kleinere bedragen van f 20 en f 40 opgenomen. Dat doet vermoeden dat de standaarduitkering f 80 bedroeg met een toeslag van f 10 voor kinderen. December is niet compleet voor de categorieën H en J. Het aantal onderduikers werd daarom berekend. Voor december komen we op een totaal van bijna 560 gevallen. Het aantal ondergedoken militairen is licht gedaald. Wellicht dat zij een functie bij de Binnenlandse Strijdkrachten hadden aanvaard. Wanneer we even vasthouden aan een gemiddeld steunbedrag van f 80 tot f 100 per gezin, dan komen we voor Leiden voor de maand maart 1945 uit op een aantal van 640 tot 800 gezinnen die steun ontvingen. Mocht de steun lager zijn geweest, dan waren het er nog veel meer. In april 1945 was er een opvallende daling, maar dat wordt door de maand mei ruimschoots gecompenseerd. De gevolgen van de repressie zijn duidelijk waarneembaar.

De staking bij de Nederlandse Spoorwegen en de NZHTM

Op 17 september 1944, de eerste dag van operatie Market Garden, gaf de regering in Londen de opdracht tot de spoorwegstaking.³⁹ Na heel wat gesteggel werd

Dankbetuiging van de NZHTM aan de NSF, gemaakt door H. Ranselaar. Coll. AC.

op landelijk niveau beslist dat het NSF zorg zou dragen voor de gezinnen van de onderduikers, terwijl de LO voor de onderduikers zelf zou zorgen. De uitbetaling zou gaan lopen via plaatselijke comités met daarin een vertegenwoordiger van de LO, het NSF en de NS. Terwijl men nog over een akkoord aan het onderhandelen was, werden reeds door het NSF op veel plaatsen de lonen uitbetaald.

Direct na het uitroepen van de staking kregen de districtshoofden en de plaatselijke hoofden van het NSF de opdracht de helpende hand te bieden. In Leiden heeft het comité de uitbetaling vast in handen genomen en gehouden. In één klap kwamen er in het district Leiden honderden onderduikers bij. In totaal zou Everstijn f 483.524,75 verantwoorden voor Leiden en Voorschoten. Dit geld kwam niet meer uit Amsterdam, maar uit Den Haag.⁴⁰

Een kleine week later, op 23 september 1944, ging de Noord-Zuid-Hollandse Tramwegmaatschappij (NZH), ofwel de 'Blauwe tram', in staking. Deze staking

is in gang gezet door de leider van een Leidse illegale groep, Lex Bernard, zonder dat er ook maar iets was geregeld aangaande de betaling van salarissen. Dat heeft bij de overige illegale organisaties kwaad bloed gezet en zou de verhoudingen tot ver na de oorlog blijven bepalen.⁴¹ Het is nu ook duidelijk waarom slechts een deel van het trampersoneel (Leiden en omgeving) in staking is gegaan. In korte tijd werd de salarisbetaling door het NSF georganiseerd. Op 9 oktober kwam het reizigersvervoer geheel stil te liggen, omdat er geen elektriciteit meer was.

De spoorwegstaking in Leiden en omgeving zou nader moeten worden onderzocht; hoe het bij de NZH is toegegaan blijkt uit enkele verhalen. Nel Hagoort werkte sinds januari 1944 op het kantoor van de NZH te Leiden, waar ook haar vader werkzaam was. Zij was in maart 1943 gearresteerd wegens het verlenen van onderdak aan joden, werd naar Vught gebracht, maar kwam in december 1943 weer vrij. Toen de staking werd uitgeroepen, werd zij door Larrewijn gepolst of zij medewerking wilde verlenen. Van Lingsma⁴² van het NSF kreeg zij geld, van haar vader een lijst met namen en adressen. In totaal heeft zij ongeveer f 36.000 rondgebracht, niet alleen voor de NZH maar ook voor de NS. Na korte tijd ging zij ander werk doen voor het NSF.

Grietje van Leeuwen werd in september 1944 door het NSF benaderd. Haar vader werkte als hoofdboekhouder bij de gemeentewerken en was de chef van NSF-man Jan Bergsma geweest. Zij kon geld en een lijst met namen halen bij een zekere 'Zwart', een man van middelbare leeftijd. Dat geld werd via haar vader gewisseld in kleine coupures en thuis verdeeld over envelopjes.⁴³

Verder werden de mensen van de AC in de Schouwborg ingeschakeld voor de uitbetaling van de salarissen van NS en het NZH-personeel. Wies Maat haalde geld bij J. Tesselaar aan de Turfmarkt en bracht het naar de Schouwborg.⁴⁴ Daar werd het in enveloppen gestopt en gereedgemaakt voor uitbetaling. Door acht of negen 'lopers' werden de enveloppen uiteindelijk bij de mensen thuisgebracht.⁴⁵ De financiële administratie werd bijgehouden door Fien Schermer Voest, die speciaal daarvoor was aangetrokken. Siebelt was ook nog de contactman voor ondergedoken ambtenaren van het GAB. Enkelen van hen werden ingeschakeld bij het uitbetalen van spoor- en tramwegpersoneel.⁴⁶ Spoorwegmensen zijn ook met NSF-geld uitbetaald door medewerkers van de LO.⁴⁷

De ontvangers tekenden een kwitantie. Tot aan de spoorwegstaking werden de gewone NSF-kwitanties naar Amsterdam gestuurd, maar omdat de verbinding was weggefallen, werden ze bij Schermer Voest ondergebracht. Na de bevrijding zijn de salarissen nog tot begin juni 1945 doorbetaald. Voor de 'Blauwe tram'

heeft Everstijn in totaal een bedrag van f 363.478,64 verantwoord. Uiteindelijk is het voorgeschoten salaris op basis van de kwitanties verrekend met de NZH. Wanneer we het loon van de stakers uitrekenen (275 mensen gedurende 8½ maand) komen we op f 150. Dat is meer dan de 'gewone' NSF-gevallen kregen, maar het betrof hier dan ook een door de directie gegarandeerd voorschot op het salaris inclusief emolumenten (kerstgratificatie). Het trampersoneel kende eenzelfde salarisniveau als het personeel van de NS. Een rekensommetje laat zien dat het om ongeveer 380 NS-mensen in Leiden en Voorschoten zou kunnen gaan.

Uit een toelichting bij de eindafrekening blijkt dat Everstijn niet erg te spreken was over de houding van de NZH bij de eindafrekening; hij vond de houding 'zeer min', omdat de directie onder meer de juistheid van de ondersteuning van drie werknemers betwistte (in één geval was de kwitantie door de looper verloren) en het aan hen uitbetaalde salaris van in totaal f 1.621 niet wenste te vergoeden.

Everstijn merkte een beetje bitter op: *Dit is de dank der Mij. voor het vele werk door het N.S.F. verricht, met al het gevaar daaraan verbonden. [...] Enfin, zij [de NZH] heeft er de rente van f 363.478,64 gedurende 10 maanden mee verdiend.*⁴⁸ In een dankbetuiging van na de bevrijding, gericht aan het NSF, staan 275 handtekeningen van personeel van de NZH. Dat betekent dat ongeveer een kwart van het NZH-personeel aan de staking heeft meegedaan.⁴⁹ Uit de dankbetuiging en uit een verklaring van de directie in het jaarverslag mag men wel afleiden dat de uitbetaling snel, effectief en correct werd georganiseerd.

Ondanks de goede samenwerking tussen LO en NSF en ondanks het vlot lopen van de betalingen deden enkele leden van de LO mee aan de befaamde overval op een bank aan het Rapenburg op 1 februari 1945. *Het NSF is daar heel boos over geweest. Het was in wezen ook niet nodig*, aldus LO-man C. Kromhout in een interview uit 1982.⁵⁰ De ploeg was een gelegenheidscombinatie, waarin ook enkele prominente LO'ers participeerden. De leider zelf was niet bij een organisatie aangesloten. Volgens Lies Bos, die buiten stond te wachten, vertelde hij dat hij binnen onder meer had geroepen dat het geld nodig was voor de spoorwegstakers. Het geld is in ieder geval niet via het NSF bij spoorwegmensen terechtgekomen. Precies voor dit soort acties was men bij het NSF zeer beducht. Ze waren niet nodig en verhoogden het risico voor alle organisaties. Bovendien vonden er steeds vaker wilde overvallen plaats (ook door gewone criminelen) waardoor de illegaliteit zich in haar naam voelde aangetast. Overigens kreeg Lies Bos zowel contacten met de groep 'Lex' (nadat zij een vals 'rondgezet' PB had

gekregen), de leider van de genoemde KP (die weer contacten had met LO-mensen) en met 'Schiller' van het NSF.⁵¹

Binnen de top van het NSF werd met bezorgdheid gekeken naar de steeds driestere activiteiten van de 'nieuwe' en 'ongeorganiseerde' illegalen. Naar aanleiding van zo'n bespreking stuurde Siebelt medio januari '45 een briefje aan zijn medewerkers, waarin hij hen nog eens wees op de juiste houding ten aanzien van de illegaliteit.⁵² Kennelijk was er in de top gesproken over een dreigende ontsporing:

Ons doel is dus niet het beoefenen van een 'illegale' sport, wat zovelen kenmerkt en aantrekt, niet de zucht naar het doen van het verbodene, niet de geest van avontuur, doch w,l het bereidwillig inzetten van onze gehele persoon om in den ruimste zin zoveel mogelijk tegemoet te komen aan de sociale ellende van onze medemensen, hen te behoeden voor wegzinken in de diepte der materiële ellende, hen te binden aan en te behouden voor de toekomst van ons volk.

Steun aan verschillende organisaties:

NSF wordt financier van het verzet

De gebeurtenissen in september betekenden voor het NSF een acute verzwarende van zijn taak. In enkele weken moest men honderden gezinnen extra gaan betalen. Door ontwikkelingen op landelijk niveau ging het NSF steeds meer activiteiten en organisaties van financiële middelen voorzien. De benaming 'bankier van het verzet' is dan ook vooral op deze periode van toepassing. Uit de afrekening over de periode van 1 september 1944 tot 1 oktober 1945 blijkt dat het NSF steun heeft verleend aan verschillende organisaties. Het gaat hierbij in sommige gevallen om een lening/voorschot. We zullen ze hier noemen met een korte toelichting voor zover er gegevens bekend zijn. De bedragen zijn waarschijnlijk betaald aan contactpersonen. De noodzakelijke informatie werd nu ook verkregen via de 'illegale raad', waarin de plaatselijk werkende groeperingen elkaar troffen.⁵³

- Op 5 september – toevallig op Dolle Dinsdag – werden de Binnenlandse Strijdkrachten opgericht. Aangezien het een onderdeel van de Nederlandse krijgsmacht was kregen de leden soldij en een onkostenvergoeding.⁵⁴ Op hoog niveau werd besloten dat het NSF de betaling van de Binnenlandse Strijdkrachten op zich zou nemen. Het Leidse NSF heeft (in het district, dus ook voor de omgeving van Leiden) ruim f 350.000 aan de BS betaald, maar

had daar verder vrij weinig bemoeienis mee. De BS zorgde zelf voor de uitbetaling.

- Ondergedoken leden van het Residentieorkest uit Den Haag (*f* 20.000).
Na Dolle dinsdag doken veel leden van het Haagse Residentieorkest onder uit angst voor de razzia's. Volgens de toenmalige secretaresse heeft het NSF 'een garantie afgegeven', waarschijnlijk inhoudende dat het salaris zou worden doorbetaald. Het is onbekend waarom Leiden de Haagse kosten voor haar rekening heeft genomen. Een Haagse connectie zal hier wel voor hebben gezorgd.⁵⁵
- Ondergedoken personeel van Sociëteit Minerva (*f* 5.512,50).
- Ondergedoken personeel van het Rode Kruis (*f* 71.000).
Op zondag 19 november 1944 werd de oud-directeur van de Winterhulp C. Piek door de Rijkscommissaris benoemd tot secretaris-generaal van het Nederlandse Rode Kruis. Het dagelijks bestuur legde zijn taken neer. In de dagen daarvoor had men alle voorraden van het NRK uit de opslagplaatsen weggehaald, zowel in Den Haag als het centraal depot in Leiden. Het personeel was met drie maanden salaris heengezonden. Na die tijd werd de uitbetaling voortgezet met behulp van het Interkerkelijk Overleg, particulieren en het NSF.⁵⁶
- Voorgeschoten pensioenen oorlogsweduwen en -verminkten 1940 (*f* 25.000).
- Marinefonds (*f* 12.077).
- De 'Vakgroep Industrie' (*f* 50.000).
Directe steun aan stilliggende bedrijven om personeel in dienst te kunnen houden.
- Kindervoeding Leiden, Wassenaar, Gouda, Voorschoten (*f* 30.000).
In de hongerwinter werden er maaltijden bereid voor kinderen in kindertehuizen. Wellicht was dat een onderdeel van de hulpactiviteiten van het Interkerkelijk Bureau van de Noodvoedselvoorziening.⁵⁷ Uit de afrekeningen van Everstijn blijkt dat er kindervoeding werd verstrekt in Leiden, Gouda, Wassenaar en Voorschoten. Het voedsel voor Leiden was afkomstig van voedselschepen uit Drenthe en Den Helder. Overigens heeft het NSF geen steun verleend aan andere legale voedselorganisaties, zoals de legale, door particulieren opgerichte 'Verzorgingsraad'.
- Steun aan het voedselapparaat (voor Leiden *f* 5.000).
Het NSF verstrekke een lening aan de illegale Voedselorganisatie Leiden

ORTSKOMMANDANTUR LEIDEN.
 B.E.S.C.H.E.I.N.I.G.V.N.G.

_____ (Name)
 _____ (Beruf)

wohnhaft _____

wird bescheinigt, dass er sein Fahrrad in Aus-
 übung seines Dienstes dringend benötigt.
 Das Fahrrad ist deshalb von einer Beschlag-
 nahme freizustellen.

 LEIDEN
 Lt. und Kommandant.

C.T.Leiden.
 250 ex. 106/7.

Der Bürgermeister;

(Mr. R.N. de Ruyter van Steveniek).

 LEIDEN

Een vals 'fietsbriefje', met stempel van de Ortskommandantur. Op de achterzijde het Zegel der stad Leiden en de vervalste handtekening van de burgemeester. Coll. AC.

(VOL), die in juli 1944 tot stand was gekomen.⁵⁸ Deze organisatie regelde extra voedsel voor alle ondergrondse werkers. Het NSF weigerde echter mee te werken aan het aanleggen van voorraden voor de periode na de bevrijding.⁵⁹

Plan 248

Dolle Dinsdag betekende het einde van de georganiseerde arbeidsinzet en het begin van een periode van razzia's en vorderingen. Het aantal onderduikers steeg met sprongen. De Arbeidscentrale ging zich toeleggen op het vervaardigen van papieren die enige bescherming moesten bieden tegen de steeds grovere repressie. Vanaf de nazomer van '44 werden allerlei *Bescheinigungen* vervalst. Een *Bescheinigung* of *Bestätigung* is in feite niets anders dan een officiële verklaring. Het bekendst zijn de 'fietsbriefjes' geworden, die de eigenaar van een rijwiel moest beschermen tegen de vorderingen. Het zal duidelijk zijn dat de fiets een steeds kostbaarder bezit werd. Ook de illegaliteit moest zich steeds meer per fiets verplaatsen. Verder maakte men *SD-Scheine* voor illegale werkers. Dat waren allerlei verklaringen, die zogenaamd van de SD afkomstig waren. In zo'n papier kon staan dat de houder medewerker was van de SD en ongehinderd moest worden doorgelaten.

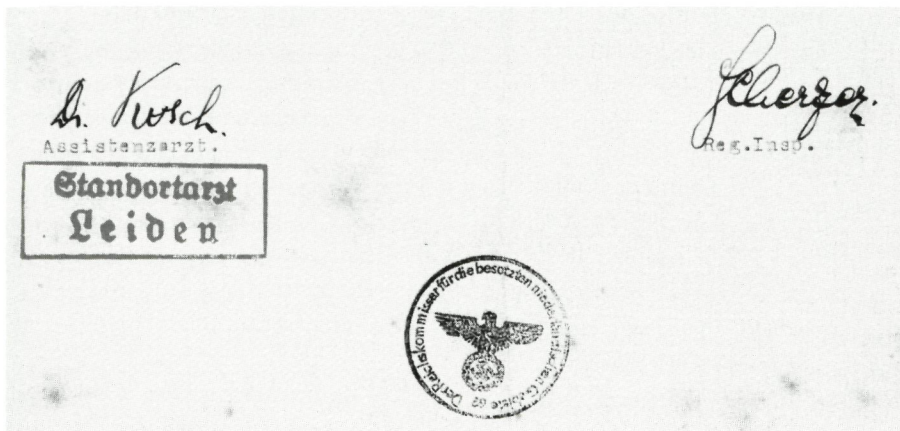
Steunverlening door het NSF dreigt onmogelijk te worden

Zoals vermeld, ondersteunde het NSF in beginsel zogenaamd 'princiële' gevallen. Door de gewijzigde omstandigheden in september was er echter een vloed van nieuwe gevallen gekomen: spoor- en tramwegstakers, de Binnenlandse Strijdkrachten en nog vele andere mensen met verschillende achtergronden. In januari dreigde het helemaal uit de hand te lopen toen vrijwel de gehele mannelijke bevolking van 16 tot 45 jaar werd opgeroepen voor de 'totale arbeidsinzet' (de 'Liese-actie'). Het NSF wilde en kon deze laatste groep onderduikers niet allemaal ondersteunen. Men dreigde 'de Nederlandse bevolking in haar geheel' te moeten gaan ondersteunen, maar de financiële spankracht en het apparaat waren daarvoor niet toereikend.

Er was echter nog een andere mogelijkheid de mensen te blijven voorzien van enige inkomsten. De provinciaal inspecteur Keij stuurde in februari 1945 instructies naar de districts- en plaatselijk hoofden omtrent deze problematiek.⁶⁰ Hij gaf aan dat het in sommige gemeenten was gelukt de betreffende mannen bij het GAB in te schrijven op een speciale lijst, die niet aan de directeur of de *Fachberater* van het GAB zou worden getoond. Met het inschrijvingsbewijs konden de mannen dan naar de gemeente om 'steun' te krijgen. Dat kon echter alleen wanneer men een betrouwbaar contact had met het GAB. In andere gevallen kon men via '500' (= Keij) blanco inschrijfformulieren krijgen van '248' (= de Arbeidscentrale). Het was volgens '500' niet moeilijk deze formulieren aan de hand van een voorbeeld zelf in te vullen. Men mag aannemen dat de formulieren reeds gestempeld waren.

Dat deze methode in Leiden is toegepast blijkt wel uit het verhaal van de Leidse NSF-medewerkster Nel Hagoort. Zij ging met de fiets langs onderduikers om het formulier van de Sociale Dienst af te stempelen. Zij beschikte over GAB-stempels plus de benodigde formulieren.⁶¹ Met dat formulier konden de mannen gewoon terecht bij de Sociale Dienst en het distributiekantoor. Deze oplossing van overheveling is ook in Gouda toegepast. De AC leverde voorts nog voorlopige *Rückstellungsscheine* (vrijstellingspapieren voor de arbeidsinzet); waarschijnlijk zijn deze alleen gebruikt ten behoeve van de illegaliteit.⁶²

In Heck's Lunchroom aan de Stationsweg werden in januari 1945, en wellicht ook al eerder, de mannen vastgehouden die bij *razzia's* waren opgepakt. Klaarblijkelijk werd men daar nog eerst gekeurd voordat men werd afgevoerd.⁶³ In de collectie van de AC bevinden zich nog enkele oningevulde valse *Bescheinigungen*, 'afkomstig' van het bureau van de *Beaufragte* voor de Provincie Zuid-Holland,

Bekrachtiging van een vals doktersattest (Bescheinigung) met stempel van de Standortarzt Leiden en handtekening van Scherzer, 16 januari 1945. Coll. AC.

compleet voorzien van handtekening en stempel van de *Standortarzt* en van de handtekening van *Regierungsinspektor* Scherzer.⁶⁴ De verklaring houdt in dat de houder *untauglich* is voor de arbeidsinzet en derhalve is vrijgesteld. Het stempel werd gezet met speciale bloedrode inkt. Dergelijke bewijzen moesten enige bescherming geven tegen de *razzia's*.

Samenwerking met de gemeentelijke steunverlening

In april 1945 dreigde de methode van overheveling problemen op te leveren, zoals blijkt uit een brief waarin Elly van Haarlem nadere instructies vraagt aan nummer '500' (Keij).⁶⁵ Begin april had het GAB aan slechts 200 werkloze mannen een oproep voor graafwerkzaamheden kunnen sturen, terwijl er 1.400 mensen in de steun waren opgenomen. Klaarblijkelijk hadden 1.200 mannen een gestempeld briefje van het GAB, zonder op het GAB als werkzoekende te zijn geregistreerd. Deze discrepantie leidde tot overleg tussen de directeur van het GAB,⁶⁶ de *Fachberater*, de directeur van de gemeentelijke Dienst Sociale Zaken en de betreffende wethouder. Daarbij was ook de chef van de afdeling Steunverlening aanwezig, die een medewerker van het NSF was. Uiteraard werd geprobeerd de namen van de niet bij het GAB geregistreerde mensen los te peuten, wat bij de gemeente geen gehoor vond. Daarop besloot men GAB-ambte-

naren te posteren bij de eerstvolgende steunuitreiking, zodat de GAB-stempelkaarten konden worden ingenomen. Dat nu werd een probleem. Een groot deel van de stempelkaarten was namelijk verstrekt door het NSF en valselijk afgestempeld of gewoon vals. Medewerkers van het NSF gingen razendsnel rond om zoveel mogelijk mensen te waarschuwen. Inderdaad ontdekten de GAB-ambtenaren bij controle dat er onjuiste stempelformulieren in omloop waren. Desondanks werden de steungelden uitbetaald, zij het met een week vertraging.

Op zaterdag 21 april 1945 werden alle wachtgelders en werkloze mannen van 18 tot 45 jaar uit bepaalde buurten opgeroepen zich te melden om verdedigingswerken te gaan graven. De illegale organisaties verspreidden de volgende dag huis-aan-huis een pamfletje waarin werd opgeroepen dit werk te weigeren. Er kwamen slechts enkele mannen opdagen.⁶⁷ Wederom probeerde het GAB bij de gemeente namen en adressen te achterhalen. De wethouder verklaarde dat iedereen met een stempelkaart steun zou ontvangen. Er meldde zich echter vrijwel niemand voor de steun. De betreffende ambtenaar (de NSF-man) consulteerde het Departement van Sociale Zaken en klopte uiteindelijk bij Elly van Haarlem aan. Wellicht dat het NSF wekelijks een bedrag van f 12.000 kon voorschieten? Het departement zou dat na de bevrijding terugbetalen. Het ging dan om ongeveer twee weken. Direct na de bevrijding kon de gemeente uiteraard weer probleemloos steungelden uitbetalen. Gaan we uit van 1.200 werklozen die steun kregen zonder op het GAB geregistreerd te staan, dan kregen zij een bedrag van f 10 steun per week. De forse stijging van het totaal door het Leidse NSF uitbetaalde steungeld in de maand mei is een indicatie dat deze betaling inderdaad heeft plaatsgevonden.

Inkomsten

Uit de afrekening over de periode 1 september 1944 tot 1 juli 1945 blijkt dat het NSF twee tot vier keer per maand door het hoofdkantoor van geld werd voorzien, in totaal bijna f 3,5 miljoen. Dat is tien keer zoveel als in de ruim anderhalf jaar daarvoor.⁶⁸

Op 6 april 1945 kwamen er drie pakken met geld binnen, waarvan het grootste f 370.000 bevatte, hoogstwaarschijnlijk in coupures van f 100.⁶⁹ Behalve deze enorme bedragen werd er ook nog voor de stad Leiden ruim f 18.000 aan giften ontvangen, waarvan f 8.470 van de rooms-katholieke kerk. Na ontvangst van het geld moest het uiteraard weer verder worden verdeeld.

Leiden, 22 April 1945.

Het uur der bevrijding is nabij. De geallieerde legers staan op ruim 50 Km. van onze stad. De Duitsers willen in een laatste wanhoopspoging de bevolking van onze stad meesleuren in hun ondergang. Ofschoon zij weten de oorlog verloren te hebben, zetten zij de zinloze strijd voort en gebruiken daarbij Nederlandse mannen voor het aanleggen van verdedigingswerken. De Canadezen hebben storm moeten lopen op de door Nederlanders aangelegde versterkingen der IJssel-linie, die de bevrijding van het Westen met weken, misschien met maanden vertraagd hebben.

Zaterdag zijn de Duitsers in LEIDEN begonnen met het oproepen van wachtgelders en steuntrekkers voor graafwerk.

Niemand melde zich aan!

Niemand levere lijsten in!

Dit zou gelijk staan met LANDVERRAAD. Welke verleidelijke beloften de Duitsers ook doen (en wat deze waard zijn weten we zo langzamerhand allemaal), weet dat gij door graafwerk te verrichten of medewerking hieraan te verlenen de bevrijding van onze stad en die van andere steden en dorpen vertraagt en de levens van vele geallieerde soldaten op Uw geweten zult laden. Uw eigen lot, indien ge door moet werken onder granaat- of spervuur, zoals op de Veluwe en elders geschiedde, behoeven wij U wel niet meer te beschrijven.

Staat nu pal tegen oproepen en dreigementen van den bezetter. Blijft van de straten, want bij een eensgezinde weigering kunnen er razzia's volgen, waarvan het resultaat geringer moet zijn dan de „opbrengst" van de slavenjachten van begin Januari.

Weigert allen Uw eigen graf te graven!!

De samenwerkende Leidse Illegale Organisaties.

Pamflet, huis-aan-huis verspreid door de Leidse illegaliteit op 23 april. Privé-coll. Leiden.

Organisatie en medewerkers van het NSF

Na de bevrijding gaf het NSF op in Leiden rond de zestig medewerkers te hebben gehad, de meesten fulltimers.⁷⁰ Dit aantal betreft naar alle waarschijnlijkheid alleen de mensen die in Leiden zelf actief zijn geweest. In de bronnen worden diverse mensen genoemd als medewerker(ster) van het NSF, maar het is meestal niet mogelijk aan te geven wanneer zij daarmee zijn begonnen en op welke wijze zij met het NSF in contact zijn gekomen. De meesten zijn pas na september 1944 bij het werk ingeschakeld als uitbetaler. Daarnaast waren er nog enkele postadressen waar het geld uit Amsterdam (vanaf half oktober '44 uit Den Haag) werd afgeleverd. Na september 1944 kon ook contant geld worden opgehaald bij verschillende banken in de stad.

Tot begin 1944 was het aantal te betalen gezinnen nog te overzien. Daarna is het werk in snel tempo toegenomen, waardoor steeds meer medewerkers moesten worden gevonden. De zaak werd nog gecompliceerder omdat Bergsma in augustus Leiden was ontvlucht in verband met arrestaties in Den Haag. In september nam hij – na overleg met pater 'Victor' van de LO – het illegale werk voor het NSF weer op, maar nu in Den Haag, waar het districtshoofd en enkele andere medewerkers waren gearresteerd. Zijn taken werden deels overgenomen door Bertha de Rijck van der Gracht,⁷¹ die vanaf najaar 1943 al uitbetaalster was geweest. Daarnaast kwamen er meerdere hoofden van een aantal uitbetalers, onder wie Tjeerd Lingsma. We kwamen hem al tegen bij de tramstaking. Hij was plaatsvervangend hoofd van de openbare lagere school aan de Havenstraat. Het waren gescheiden circuits, wat niet zo verwonderlijk is.

Vast staat wel dat Everstijn in zijn directe werkomgeving (de gemeente) meerdere medewerkers heeft gehad. Het is ook zeker dat er academici en studenten bij het NSF betrokken zijn geweest. Vanaf september 1944 kwamen er ook nog mensen uit communistische hoek bij, van het arbeidsbureau, van de NS en de tram. Het Leidse NSF was een organisatie waarin mensen van diverse sociale, religieuze en politieke achtergrond actief waren. Ook de leeftijd en de burgerlijke staat (gehuwd, gezin) waren gevarieerd. Slechts weinigen waren van de connectie met een grote organisatie op de hoogte. Het Leidse NSF was vóór alles een op de praktijk gerichte organisatie, waarin ideologie of geloof geen rol heeft gespeeld.

In het algemeen zijn de medewerkers van het Leidse NSF de oorlog ongeschonden doorgelopen. Twee medewerkers van de Arbeidscentrale, drukker Van Elburg en Siebelt, werden los van elkaar en in ander verband met illegaal werk gearresteerd; maar kwamen mede door ingrijpen van het NSF na korte tijd weer

vrij. Het gehele district Zuid-Holland Noord had vijf slachtoffers te betreuren, onder wie Frans, de jongere broer van Gerard Everstijn. Hij was plaatselijk hoofd van Voorschoten, werd in juli '44 verraden en overleed in Neuengamme.

Na de bevrijding

Op 8 mei 1945 trokken de Canadese troepen de stad binnen. Het burgerlijk gezag werd voorlopig uitgeoefend door het Militair Gezag. Alle mensen die zich voor de bezetter hadden schuilgehouden, konden tevoorschijn komen. Meestal kon men een beroep doen op de verantwoordelijke instanties of werkgevers. Er waren echter heel wat mensen die van inkomsten verstoken bleven omdat de ondergedoken kostwinner nog niet was teruggekeerd. Al ruim voor de bevrijding waren er maatregelen getroffen om deze situatie op te vangen totdat er een definitieve regeling zou zijn. Op 5 mei verscheen er een proclamatie van het Nederlands Volks Herstel (NVH).⁷² Het NVH richtte zich, aldus de proclamatie, op de opvang van al degenen die naar Leiden terugkwamen, zoals opduikers, evacués en werkzoekenden. Uit niets blijkt dat men weer terugkerende joden als bijzondere groep zou behandelen. In het kerncomité, waren verschillende representanten van de illegaliteit opgenomen. Uit NSF-kring kwam J. Tesselaar. Het NSF werd door de minister van Financiën gemachtigd nog enige tijd officieel door te gaan. Nog in juli 1945 werd voor Leiden aan 160 gevallen steun verleend, onder wie aan 42 joden. In totaal was hier een bedrag van ruim f 13.000 mee gemoeid. Uit de afrekening blijkt dat een aantal gevallen van andere illegale groepen is overgenomen. De steunverlening is uitgesplitst naar de oorspronkelijke verzorgingsgroep:

- Het NSF: 75 eigen gevallen, waarvan 25 joden.
- Het NVH: 24 gevallen, waarvan 10 joden. Het is verder niet bekend door wie deze mensen tijdens de bezetting werden ondersteund.
- Voor de Landelijke Organisatie werden 37 mensen ondersteund, waarvan 7 joden.
- De groep 'Lex': 16 gevallen.⁷³
- De groep 'Henk' nog 3 gevallen.⁷⁴
- In juli 1945 ondersteunde het NSF nog de familie van vijf mensen die in verband met hun activiteiten voor de Waarheid in 1944 waren gearresteerd.⁷⁵

Wanneer we de totale lijst bekijken, valt het meteen op dat de verschillende ex-

illegale organisaties nogal eens in dezelfde straat hebben geopereerd. In de wijk De Kooi werden nog vijftien adressen aangedaan. In de Lombokstraat bijvoorbeeld kwamen zowel het NSF, de groep 'Lex' en de Waarheid langs.

Slot

Op 7 juli hield het Leidse NSF een gezellige avond in 'In den Vergulden Turk'.⁷⁶ Zoals gezegd is het NSF steun blijven verlenen tot in september 1945. Toen konden alle resterende gevallen bij nieuw opgerichte of weer in werking zijnde organisaties worden ondergebracht en beëindigde het Leidse NSF zijn werk. Vanaf september '45 kon Everstijn zich in zijn vrije tijd gaan wijden aan het opstellen van een definitief financieel verslag, dat hij eind juni 1946 bij Stichting Nationaal Steunfonds te Amsterdam indiende. Er was ruim drie miljoen ontvangen en uitgegeven.

De laatste grote bijeenkomst van het NSF in Zuid-Holland vond plaats op 15 februari 1947 in de kleine zaal van 'De Burcht'. Op die feestavond werd aan de NSF-medewerkers uit Leiden, de Bollenstreek, de Rijnstreek, Gouda, Boskoop, Delft en het Westland een door de Amsterdamse kunstenaar Jan Rot speciaal voor het NSF vervaardigd herdenkingstegeltje uitgereikt.⁷⁷

Noten

Afkortingen:

AC: Arbeidscentrale.

Collectie AC: verschillende particulieren (onder wie de auteur) beschikken nog over bescheiden van de AC.

Collectie Stempels: de collectie stempels aanwezig in het Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum te Overloon.

Collectie Falsificaties: RAL LB 1378/02 bevat een zeer grote hoeveelheid vervalsingen, hoogstwaarschijnlijk afkomstig van verschillende falsificatiecentra, waaronder de AC.

RAL: Regionaal Archief Leiden.

LJB, *Leidsch Jaarboekje: Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*.

NIOD: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam.

Ook in Leiden: In 1982 hebben studenten van de Leidse universiteit vele oud-illegalen geïnterviewd. Een weerslag van deze interviews is geanonimiseerd te vinden in: M. Schwegman en I. Schöffner, *Ook in Leiden, over verzetswerk in en om de stad* (Leiden 1985). In het onderstaande is gebruikgemaakt van de uitgewerkte originele interviews, welke zich bevinden in RAL LB 1380/16.

De auteur dankt mw. W. Mutsaers-Maat, mw. B.E. Bergsma-de Rijck van der Gracht, R.J. van Elburg en H.H. Greter voor hun uitgebreide informatie. Voorts dank ik nog enkele personen die anoniem wensen te blijven.

- 1 Over het ontstaan van het NSF: L.J. van der Pauw, *Guerrilla in Rotterdam. De paramilitaire verzetsgroepen 1940-1945* (Den Haag 1995) 459-461. Dit boek bevat uitstekende overzichten van vrijwel alle grote verzetsorganisaties. Over de financiële kanten van het NSF blijft belangrijk: P. Sanders, *Het Nationaal Steunfonds. Bijdrage tot de geschiedenis van de financiering van het verzet, 1941-1945* (RIOD monografieën nr. 9, 's-Gravenhage 1960). Van Hall werd op 12 februari 1945 gefusilleerd. Hij was 39 jaar oud.
- 2 LJB 38 (1946) 79.
- 3 In een wel een zeer bondige anonieme naoorlogse notitie over het werk van het NSF in Zuid-Holland staat enige informatie over de allereerste activiteiten van deze groep. Een kopie van dit verslag is begin 2002 door toeval weer in het bezit van het NIOD gekomen. Het verslag is in 1982 voorzien van commentaar door J. Siebelt, die het toeschrijft aan Keij. NIOD DOC II 463B. Volgens H. Greter (achterneef en medewerker van Keij) werd er aanvankelijk ook gezorgd voor (bijvoorbeeld) gezinnen in Arnhem en Apeldoorn.
- 4 In 1941 werd hij lid van de groep 'De Geuzen', een van de eerste illegale groeperingen, met veel leden uit de studentenwereld. Van 11 november 1942 tot 18 februari 1943 zat hij gevangen in het 'Oranjehotel' te Scheveningen en in kamp Vught. Na zijn vrijlating ging hij ook nog sociaal werk doen voor de gevangenen in Scheveningen en Vught. Frits Ruys was later actief in de LO en werd in het najaar van 1944 lid van een Rotterdamse knokploeg. Hij werd op 1 november gearresteerd en twee dagen later doodgeschoten. Voor een uitgebreide beschrijving: G.J.P. de Vries, *Achter de schermen. De ondergrondse strijd voor onze bevrijding* (Rotterdam 1945) 67-70. Door vrienden werd eind 1944 het 'Frits Rudolph Ruysfonds' opgericht om de steunverlening te continueren.
- 5 Zie ook NIOD archief 251a LO/LKP BX

- 2.
- 6 Dit fonds was in 1936 opgericht als een bijzonder sociaal overheidsfonds voor incidentele financiële steun.
- 7 G.A.F. Everstijn (1903-1970), zie necrologie in het *Leidsch Dagblad* van 27 augustus 1970.
- 8 Zowel Keij als Everstijn hebben een bijdrage geleverd aan een herdenkingsboekje voor de familie, getiteld *Walraven van Hall 1906-1944*. In dat boekje hebben 35 van de naaste medewerkers van Van Hall hun persoonlijke herinneringen opgeschreven. Hieraan zijn enige feiten ontleend.
- 9 Sanders, *Het Nationaal Steunfonds*, 71.
- 10 Keij wordt meestal in deze hoedanigheid genoemd. NIOD archief 185b NSF inv. nr. 19e. Hij verhuisde medio 1942 van Den Haag naar Wassenaar. F.R. Hazenberg e.a., *Wassenaar in de Tweede Wereldoorlog* (Wassenaar 1995) 562 noemt een verkeerde naam. Zie de 'Aanvullingen en verbeteringen': G.M. Key moet zijn R.J.H. Keij.
- 11 1) Leiden, Rijnstreek, Voorschoten en Wassenaar; 2) Bollenstreek; 3) overige plaatsen, Delft, Gouda, Boskoop, Westland.
- 12 P.J. Idenburg, *De Leidse universiteit 1928-1946* (Den Haag 1978) 214 en 325. De betalingen liepen eerst via prof. A. van Arkel, later via P.J. Idenburg. Het NSF had een aparte vakgroep voor de universiteiten.
- 13 Ook in een niet-gezinssituatie (bijvoorbeeld kostwinner voor familie) was ondersteuning mogelijk.
- 14 Een exemplaar is te vinden in de collectie AC.
- 15 Vriendelijke mededeling van mw. B.E. Bergsma-de Rijck van der Gracht.
- 16 Het NSF en de LO hebben in Leiden veel contact met elkaar gehad, maar daar kunnen we wegens plaatsgebrek hier niet verder op ingaan.
- 17 Sanders, *Het Nationaal Steunfonds*, 74.
- 18 NIOD archief 185b NSF inv. nr. 16. Misschien is deze vakgroep ook pas laat totstandgekomen.
- 19 NIOD archief 185b NSF inv. nr. 19e: 'plaatselijk hoofd Bollenstreek'.
- 20 Haar naam komt voor op een door Everstijn gemaakt overzicht van aan haar verstrekte steun, afgebeeld in R. van Dort en B. Driessen, *Oegstgeest in bange dagen 1940-1945* (Oegstgeest 1995) 138.
- 21 Ibidem, 172.
- 22 Leesha Rose, *De tulpen zijn rood* (Katwijk aan Zee 1980) 286.
- 23 NIOD archief 185b NSF inv. nr. 16, Specificatie der borderellen.
- 24 Dus ook nog uit de periode vóór de aansluiting bij het NSF.
- 25 NIOD archief 185b NSF inv. nr. 16, Afrekening juli 1945 over het tijdvak 1 september 1944 - 1 juli 1945.
- 26 Zie voor activiteiten op het Gewestelijk Arbeidsbureau mijn artikel 'Chaotische toestanden', elders in dit nummer.
- 27 Het RAL beschikt over een door mij opgesteld uitvoerig verslag van de activiteiten van de AC, voorzien van veel voorbeelden en nadere documentatie.
- 28 In het gewone leven directeur van de koekfabriek 'De Blauwe Arend' aan de Oude Vest, voor het NSF werkzaam als chef onderzoeker; NIOD archief NSF inv. nr. 19e; toepasselijke schuilnaam: 'Jan Koek'.
- 29 De voorzitter van de Raad van Arbeid, Salomon Mok, was in september 1940 wegens zijn joodse achtergrond ontslagen op last van de bezetter. Hij was ook secretaris van het Joodse weeshuis. Zie: www.iisg.nl/bwsa/index/mok.htm.
- 30 H. van Dam, *Trekpleister in oorlogstijd. Warmond '40-'45* (Leiden 1992) 32-33, ook 68-70. Dit zou al in 1940 hebben plaatsgevonden, maar dat is onjuist. Janssen werd later bisschop van Rotterdam.

- 31 *LJB* 38 (1946) 79; interview met J. Kranenburg in het kader van *Ook in Leiden*.
- 32 NIOD archief Commissie voor de Perszuivering, dossier *Het Binnenhof*, verschillende verklaringen. Hij was volgens eigen verklaring betrokken bij de groepen 'Stoffels', 'Ome Jan' en 'Lex', betrokken bij de verspreiding van *Je Maintiendrai* en *Ons Volk* en redacteur van *Het Dagelijks Nieuws*. Hij werd direct na de bevrijding hoofdredacteur van *Het Binnenhof* te Den Haag.
- 33 Enkele valse clichés zijn afgedrukt in de *Leidsche Courant* van 4 mei 1965. De collectie AC bevat ook misdrukken van zegels.
- 34 Deze zegeltjes werden op het persoonsbewijs geplakt bij het in ontvangst nemen van de Tweede Distributiestamkaart en voorzien van een gemeentestempel.
- 35 Zie mijn 'Chaotische toestanden', elders in dit nummer.
- 36 Dit blijkt uit een nauwkeurige vergelijking van enkele papieren.
- 37 B. Goudriaan, *Leiden in WO II. Van dag tot dag* (Leiden 1995) 195.
- 38 Dit zijn de 'gewone' gevallen, dus zonder de spoor- en tramstakers.
- 39 Uitvoerig A.J.C. Rüter, *Rijden en staken. De Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd* (Den Haag 1960). C. Hilbrink, 'In het belang van het Nederlandse volk?', *Over de medewerking van de ambtelijke wereld aan de Duitse bezettingspolitiek 1940-1945* ('s-Gravenhage 1995), analyseert de houding van de NS-directie ten aanzien van de staking. NIOD archief 185b NSF, diverse stukken.
- 40 De afrekening over 1 september 1944 - 1 oktober 1945 vermeldt een bedrag van f 1.475.107,85 voor de spoorwegen (in heel het district).
Over deze kwestie zijn verschillende bronnen beschikbaar. Wegens plaatsgebrek kunnen wij hier nu niet op ingaan. De auteur verricht momenteel onderzoek naar de groep 'Lex'.
- 42 Tjeerd Lingsma was chef uitbetaling van het NSF; zie NIOD archief 185b NSF inv. nr. 19e.
- 43 Interviews in het kader van *Ook in Leiden*. Het ging hier om mr. Swart.
- 44 Wies Maat was vanaf eind 1943 medewerkster van de 'Arbeidscentrale'. J. Tesselaar was kandidaat-notaris. Op zijn kantoor werd regelmatig door de NSF-top overleg gevoerd.
- 45 Mededeling mw. W. Mutsaers-Maat. Het betrof ook werknemers die buiten Leiden (Noordwijkerhout, Katwijk) woonden.
- 46 Mededelingen van diverse ambtenaren van het GAB.
- 47 Interview met C. Kromhout in het kader van *Ook in Leiden*.
- 48 NIOD archief 185b NSF inv. nr. 16, Specificatie der borderellen en de afrekening van juli 1945 over het tijdvak 1 september 1944-1 juli 1945.
- 49 De handtekeningenlijst bevindt zich in de collectie AC. De NZH had volgens het jaarverslag in 1944 1.203 personeelsleden. Hierbij dank aan G.J. Groenveld van de Stg. Historisch Genootschap 'De Blauwe Tram' voor het speurwerk in de archieven van de NZH. Gebruikt zijn de jaarverslagen over 1944 en 1945.
- 50 Interview in het kader van *Ook in Leiden*. Over de overval zie Van Dort en Driessen, *Oegstgeest in bange dagen*, 167.
- 51 Rose, *De tulpen zijn rood*, 261. Vermoedelijk waren sommige medewerkers van Lex Bernard veel nauwer bij de LO betrokken dan altijd wordt aangenomen.
- 52 Collectie AC.
- 53 *LJB* 38 (1946) 63.
- 54 H.J. van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten* (Den Haag 1972) 450-451. Alle contacten met betrekking tot de BS liepen via de provinciaal inspecteur Keij.

- 55 P. Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk. De Nederlandse symfonieorkesten 1933-1945* (Zutphen 1993) 313-315. Wellicht heeft Bergsma dit geregeld.
- 56 G.M. Verspyck, 'Het Nederlandsche Roo-de Kruis' in: J.J. van Bolhuis ed., *Onder-drukking en Verzet*, deel 4 (Amsterdam z.j.) 269.
- 57 *LJB* 38 (1946) 90 en 91 noemt onder 5 het comité voor de kwaliteitsvoeding aan kin-deren op medisch advies.
- 58 Goudriaan, *Leiden in WO II*, 184. Uitge-breid in *LJB* 38 (1946) 87 e.v.
- 59 Instructies van Keij zijn te vinden in het archief van het NSF te Gouda, aanwezig op het Streekarchief Hollands Midden (SHM) te Gouda.
- 60 SHM, archief NSF Gouda.
- 61 Interview met N. Hagoort in het kader van *Ook in Leiden*.
- 62 De collectie AC en de collectie Falsificaties bevatten een aantal van deze papieren. Af-beelding van soortgelijke Ausweis in: Al-phons Siebelt, 'Sporen van fraude. Enkele valse papieren uit de collectie Oorlogs-documentatie van het SAHM', *De Schat-kamer* 17/2 (2003) 77. De bekende illegaal 'zwarte Frits' ('Frits van der Klaauw' ofwel H. van Beest) bezat een dergelijk papier als controleur van de Voedselcommissaris te Leiden. Fotokopie in map 9 van de collec-tie 'Oegstgeest 1940-1945', aanwezig in het Gemeentearchief van Oegstgeest. Het gebruik van deze papieren verdient een nader onderzoek.
- 63 Goudriaan, *Leiden in WO II*, 220.
- 64 Het valse stempel van de *Standortartz* is te vinden in de collectie Stempels nr. 13.064. Het is ook te zien op de verschillende stem-bladen. Scherzer was toegevoegd aan het bureau van de *Beaufragte* en tevens *Fach-berater* van het GAB; hij had zijn kantoor in de *Ortskommandantur* gevestigd. Zie ook mijn 'Chaotische toestanden', elders in dit nummer.
- 65 Brief van Elly/'ERDA' (Elly van Haarlem) aan '500 v.B.' (Keij) in collectie AC. Elly van Haarlem werkte op het gemeentehuis en was cheffonderzoekster van het NSF; zie NIOD archief 185b NSF inv. nr. 19e. Bij de AC was zij nummer 248-4.
- 66 Zij noemt geen naam, maar het moet M. Kamphuis zijn geweest, lid van de NSB.
- 67 Goudriaan, *Leiden in WO II*, 239. M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd. Herinne-ringen van een gemeentebestuurder* (Leiden 1946) spreekt op pp. 142-143 over 4.000 mannen die hiervoor in aanmerking kwa-men.
- 68 1944 september f 100.000
oktober f 220.000
november f 500.000
december f 230.000
1945 januari f 445.000
februari f 290.100
maart f 624.500
april f 878.747
mei f 200.170
- 69 De briefjes van f 500 en f 1.000 waren in 1943 al uit de roulatie gehaald.
- 70 Dit aantal wordt genoemd in *LJB* 38 (1946) 78. Deze informatie is denkkelijk afkomstig van Everstijn.
- 71 Bertha de Rijk van der Gracht was stude-n-te geschiedenis.
- 72 Verwey, *Leiden in bezettingstijd*, 86 e.v.
- 73 De groep 'Lex' kreeg zeker al vanaf maart 1945 financiële steun van het NSF, wellicht al eerder.
- 74 *LJB* 38 (1946) 77. Wellicht was Henk af-komstig van de illegale groep 'Henk-Wim-Aat'. Deze groep was tot aan het begin van de arbeidsinzet actief bij het verspreiden van illegale bladen, hulp aan joden en bij het zoeken naar geschikt werk voor onder-duikers. Volgens eigen opgave was het een

behoorlijke groep, die financiële steun heeft gekregen van het NSF.

- 75 *LJB* 38 (1946) 74. De communisten hadden vanaf eind 1941 een fonds voor de achtergebleven familie van arrestanten en voor de onderduikers. Het NSF heeft bij de CPN lang in een kwade reuk gestaan wegens een vermeende anti-communistische houding, maar volgens het *Leidsch Jaarboekje* van 1946 ging dit fonds, samen met de organisatie, bij het uitbreken van de spoorwegstaking over naar het NSF. Een

tweetal namen kan men terugvinden in het overzicht van 'Gevallen illegale strijders', vanaf p. 101.

- 76 Uitnodiging in RAL LB 1386/08.
77 Uitnodiging in RAL LB 1386/09 op naam van J.G. Gompelman. Gompelman was een drogist bij wie regelmatig artikelen voor onderduikers konden worden gehaald. Degenen die aan de spoorwegstaking hadden meegewerkt, ontvingen in 1946 van de Nederlandse Spoorwegen een speciale herinneringspenning.

‘Chaotische toestanden’

Het Leidse arbeidsbureau tijdens de verscherpte arbeidsinzet

Alphons Siebelt

De verscherpte arbeidsinzet¹

Om te voldoen aan de toenemende vraag naar arbeidskrachten ging het Duitse gezag in Nederland ertoe over een uitgebreide arbeidsplicht in te voeren. Vanaf april 1942 werden steeds meer mannen op grond van speciale regelingen en bijzondere acties door de *Fachberater*, de Duitse ambtenaar van het Gewestelijk Arbeidsbureau² verplicht tewerkgesteld in Duitsland of in de bezette gebieden. Vanaf 6 mei 1943 werden bij verordening alle mannen in de leeftijd van 18 tot 35 jaar verplicht zich bij het Arbeidsbureau te melden voor de arbeidsinzet. Wie echter voor Nederland en Duitsland belangrijk werk verrichtte kon worden vrijgesteld.³ In de periode 12 mei tot 9 juni 1943 moesten zich achtereenvolgens de ‘jaarklassen’ (geboortejaren) 1921, 1922, 1923, 1924 en (gedeeltelijk) 1920 melden. Uiteindelijk zijn daarna alleen de jaarklassen 1922, 1923 en 1924 daadwerkelijk opgeroepen. Wie was afgekeurd of vrijgesteld, kreeg een bruine *Ausweis*. Vanaf half juni moest ieder arbeidsbureau een bepaald contingent mannen op de gereedstaande treinen zien te krijgen. Leiden werd vanaf 18 juni geacht dagelijks 170 mannen te leveren.⁴

De Duitse maatregelen vanaf april-mei 1943⁵ werkten als een schokgolf op de Nederlandse samenleving. Vele jonge mannen zochten een goed heenkomen, maar dat was niet zo makkelijk omdat dat dan al gauw gebrek aan geld en distributiebescheiden opleverde. Vooral dat laatste was een groot probleem, wanneer men niet over de juiste papieren van het GAB beschikte. Zonder distributiebonnen was basisvoedsel vrijwel niet te koop en was men aangewezen op de zwarte markt. Werklozen moesten wel ‘stempelen’ om in aanmerking te blijven komen voor de ‘steun’.

A.S.M. Siebelt studeerde middeleeuwse geschiedenis en Nederlands recht.

Hij verricht onderzoek naar de connecties tussen legaliteit en illegaliteit.

*Vanaf de zomer van 1943 was de Leidse Schouwburg aan de Oude Vest het hoofdkwartier van de Arbeidscentrale.
Coll. Regionaal Archief Leiden.*

Het Gewestelijk Arbeidsbureau te Leiden

Met ingang van 1 mei 1941 was de gemeentelijke Arbeidsbeurs, een afdeling van de gemeentelijke dienst Sociale Zaken, in het nieuw gevormde Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB) opgegaan. Bijkantoren waren er in Lisse, Katwijk en Alphen aan de Rijn. Na een reorganisatie in mei 1943 kwam daar het kantoor Gouda bij, maar dat is min of meer zelfstandig gebleven en had een eigen *Fachberater*. Het hoofdkantoor alleen bestreek een gebied met ongeveer 115.000 mensen; met bijkantoren bijna het dubbele. Medio 1943 waren er bijna 100 ambtenaren werkzaam; een half jaar later was dat gestegen tot ruim 130. Het aantal leden van de NSB is nooit hoog geweest, maar, zoals nog ter sprake zal komen, er kwamen wel enkele sleutelposities in handen van partijmensen.⁶ Over de activiteiten van het Gewestelijk Arbeidsbureau Leiden met bijkantoren gedu-

rende de bezetting staan ons een algemeen verslag (hierna: Verslag) ter beschikking plus enkele persoonlijke verslagen.⁷ Ze zijn na de oorlog gemaakt en bevatten veel, maar zeker niet alle informatie.

Het arbeidsbureau kende verschillende afdelingen voor vak- of branchegerichte arbeidsbemiddeling. Zo was er een afdeling voor de metaalbedrijven, bouwbedrijven, textiel, jeugdbemiddeling en een afdeling voor vrouwen. Tevens was er een afdeling voor de werkverruiming en voor de Land- en Tuinbouw. De uitvoering van alles wat met de tewerkstelling in Duitsland en Frankrijk te maken had, was een aangelegenheid van de afdeling Migratie. Deze afdeling verstuurde de oproepen voor de keuring, stelde de transportlijsten samen, stempelde de distributiebescheiden en schreef de *Ausweise* uit. De afdeling telde medio '43 ongeveer 25 personen, met M.I. Smit als chef. Hij werkte op de 'beruchte' kamer 14 van het gebouw aan de Doezastraat, waar men zich moest melden.⁸ Vanaf begin maart was *Sachbearbeiter* O. Grieser aangesteld om de werking van de afdeling te controleren. Hij ontpopte zich als een fanatiek speurder naar 'contractbrekers', mannen die na hun verlof niet meer naar hun werk waren teruggekeerd.

Mr. H. Hazelhoff

Vanaf de oprichting stond het GAB Leiden onder leiding van mr. H. Hazelhoff, afkomstig van het Departement van Sociale Zaken.⁹ Volgens het Verslag creëerde Hazelhoff op het GAB een sfeer waarin de ambtenaren de mogelijkheid kregen alles te doen wat in hun vermogen lag om mensen uit de arbeidsinzet te houden, ook al werden de regels zeer ruimhartig toegepast of zelfs overtreden: *Al spoedig bleek dat de directeur en het nieuw aangestelde personeel in ééndezelfden geest wilden werken, zoodat een ongeorganiseerd samenwerken tusschen alle ambtenaren ontstond.* Hazelhoff hield goed in de gaten wie er op het GAB kwam werken. Een andere ambtenaar schrijft in zijn verslag: *Uit voorzorgsgronden was tussen het personeel geen organisatorisch verzetsverband. Er was een toestand van elkaar begrijpen.* Enig onderling wantrouwen zal er ook wel zijn geweest. Er was geen homogeniteit onder de werknemers, omdat men afkomstig was van verschillende andere instanties, zoals de gemeentelijke sociale diensten, de arbeidsbeurzen, maar ook van elders.

Hazelhoffs houding werd hem echter niet door iedereen in dank afgenomen. In april '42 had hij naar aanleiding van de invoering van de uitgebreide arbeidsplicht zijn ontslag al een keer aangeboden in een collectieve actie van rooms-katholieke directeuren. Een medewerkster, lid van de NSB, beklagde zich over

hem bij de SD en Hazelhoff werd ter verantwoording geroepen. Op 10 oktober 1942 werd hij door Seyss-Inquart ontslagen. De Chef Arbeidsbemiddeling Oostveen trad op als waarnemend directeur tot juli 1943.¹⁰ Het was een zware slag, maar ondanks zijn ontslag bleef Hazelhoff met heel wat ambtenaren in contact staan. Hij werd een soort vertrouwensman: *Hij verschafte werk, zonedig financiële middelen, zocht onderdak voor personen, die verdwijnen moesten en dit alles geschiedde zo eenvoudig en rustig, dat geen buitenstaander vermoedde, dat de heer Hazelhoff nog bemoeienissen had met het Gewestelijk Arbeidsbureau*, aldus het Verslag. In juli kwam er een nieuwe directeur die lid was van de NSB. Naast hem waren slechts de keuringsartsen en enkele ambtenaren lid van die partij.

Hulp door Leidse GAB-ambtenaren aan Arbeidsinzet-weigeraars

Het Verslag is niet onverdeeld enthousiast over de instelling van de mensen, die tijdens de jaarklassenactie werden opgeroepen. Verbazing klinkt door over het feit dat de aanmeldingen de verwachtingen ver overtroffen. De bereidheid om in Duitsland en Frankrijk te gaan werken was niet gering. Ook wilden velen gaan werken voor de *Wehrmacht* in de directe omgeving vanwege de aantrekkelijke verdiensten. Mensen moesten worden overgehaald om niet naar Duitsland te gaan, maar eisten dan op hoge toon dat de ambtenaren maar iets moesten regelen, terwijl men zelf absoluut geen risico wilde lopen. Het Verslag gaat vrij uitvoerig in op de legale manieren om iemand uit de arbeidsinzet te houden, bijvoorbeeld door criteria erg ruim te interpreteren, door alle argumenten zonder nader onderzoek te aanvaarden of door de zaak te laten versloffen. Ook werden veel jongemannen ondergebracht in de landbouw.

Maar op den duur was dat niet genoeg. Er moesten grenzen worden overschreden. Daarbij speelde de afdeling Migratie een belangrijke rol. Het is bekend dat Smit diverse mensen heeft benaderd met de vraag of zij onderduikers konden onderbrengen. De familie De Geus bijvoorbeeld, van de melkhandel aan de Hoefstraat, en de familie Kromhout van de groentewinkel op de hoek van de Pieterskerkgracht en de Diefsteeg.¹¹ Smit had ook dergelijke contacten met H. Stoffels, procuratiehouder van de sigarenfabriek Wijtenburg.¹² Wellicht dat Smit nog meer mensen heeft gesproken over het onderbrengen van onderduikers. De buurtwinkel was daarvoor kennelijk een geschikt adres. Via deze mensen ontstond een 'distributiecentrum' voor onderduikers, waarbij ook mensen van het Distributiekantoor betrokken waren.¹³ Met de aansluiting van de Leidse groep van De Geus, Zandbergen en Kromhout bij de Landelijke Organisatie voor hulp

aan onderduikers (LO) ontstonden er ruimere mogelijkheden voor het onderbrengen van onderduikers en dat was hard nodig. Smit en anderen deden hun uiterste best mannen uit de arbeidsinzet te houden. Lukte dat niet op de officiële manier, dan werd – voor wie dat echt wilde – een passende oplossing gezocht via de achterdeur. Zoals zal blijken werkte Smit niet alleen.

In juni 1943 werd een ambtenaar gearresteerd, A.J. van der Hoek. Hij had oude verlofpassen veranderd van mensen die al in Duitsland (of Frankrijk) werkten, maar niet terug wilden (de zogenaamde ‘contractbrekers’). Helaas verklapte iemand die was aangehouden dat Van der Hoek hem de papieren had bezorgd, waarop arrestatie volgde. In een proces voor het *Obergericht*, dat door Hazelhoff werd bijgewoond, werd hij veroordeeld tot drie maanden gevangenis met aftrek van voorarrest. Na zijn vrijlating ging hij samen met Hazelhoff naar het Rijksarbeidsbureau te Amsterdam, waar men hem mededeelde dat hij maar contact met de directeur van het GAB Leiden moest opnemen.

Toen Van der Hoek zich op 3 januari 1944 bij het GAB meldde kon hij, na door de nieuwe directeur op een ‘boetepredicatie’ te zijn getraakteerd, weer aan de slag. Van der Hoek had eerder in 1941 al keuringskaarten vervalst. Tot zijn teleurstelling merkte hij dat dat niet altijd in goede aarde viel. Afgekeurden konden ook niet in Frankrijk gaan werken en daar was wél belangstelling voor. Deze ambtenaar werkte zelfstandig, anderen werden door individuelen of door organisaties benaderd of zij konden helpen.

Er werd nog meer geknoeid bij de administratie van de medische keuringen op het GAB, die werden verricht door NSB-artsen. Een zuster ontkwam door ontslag aan melding bij de *Sicherheitsdienst*.¹⁴ Een administratief assistente voegde af en toe iets toe aan de dossiers. In de loop van 1943 kon de chef van de afdeling Jeugdbemiddeling, Henk Rodenburg, beschikken over valse aanstellingsbewijzen bij bedrijven die verdedigingswerken in de kuststreek bouwden. Wie zo’n bewijs had was vrijgesteld van de arbeidsinzet in Duitsland.¹⁵

Vrij kort nadat het Nationaal Steunfonds in Leiden actief was geworden (begin 1943) werd Joh. Siebelt medewerker van deze organisatie. Hij was waarschijnlijk de eerste ambtenaar van het GAB die fulltime voor de illegaliteit ging werken. Vanuit de Leidse Schouwburg bouwde hij de falsificatiecentrale van het NSF op, de ‘Arbeidscentrale’ (AC), waarover elders uitvoeriger wordt geschreven.¹⁶ Hazelhoff was van het bestaan op de hoogte en zorgde voor sommige materialen.

Opmerkelijk is toch wel dat de *Fachberater* Appler en de *Sachbearbeiter* Grieser tot november 1943 niet in de gaten hebben gehad dat er feitelijk te weinig men-

sen naar Duitsland vertrokken. Het kon Appler weinig schelen en hij nam genoeg met de statistieken. Het Verslag noemt enkele afgeronde cijfers. Van de 3.500 aanmeldingen inzake de jaarklassenactie zijn 600 mensen naar Duitsland (of Frankrijk) vertrokken. Eind november 1943 waren er 'op papier' in totaal 12.000 mensen vertrokken, waarvan 7.000 werkelijk. Maar daarvan kwam een substantieel deel, 5.500 mensen, na drie of zes maanden terug wegens verlof. Velen daarvan zijn niet weer teruggegaan, zodat het aantal 'contractbrekers' sterk toenam.¹⁷

Er was geen sluitende controle op het daadwerkelijk aantal vertrokken mensen. Het was erg druk, maar het leverde eigenlijk te weinig op. De ambtenaren van het GAB vonden het prima zo, net als de *Fachberater*, die wellicht andere cijfers voor zijn neus heeft gekregen. Waren 3.500 aanmeldingen veel? De verantwoordelijke Duitse instantie, de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* (HSV), was al tevreden met een landelijk aanmeldingspercentage van 50; in Leiden lag dat vermoedelijk op 60-70. Dat zegt overigens niets over de motieven die de mensen hebben gehad zich al of niet te melden.¹⁸

Een nieuwe directeur

In het kader van een landelijke actie controleerde *Prüfer* F. Niemeyer in september en oktober 1943 de gehele administratie van de jaarklassen. Hij constateerde dat er een heleboel mis was. Vele mannen werden alsnog aangewezen om te worden uitgezonden. De sfeer op het GAB veranderde radicaal door de komst van een nieuwe NSB-directeur in november 1943, Gerard W. Diederix. Hij liet de gehele jaarklassen-administratie opnieuw onderzoeken door twee kameraden, A. Kunst en E. Middelaer; zij constateerden 'een chaos' op de kantoren. Vele papieren lagen overal verspreid. Er werd op 21 december rapport uitgebracht, dat door Diederix aan het Rijksarbidsbureau te Amsterdam werd gezonden:¹⁹ *Het is gebleken, dat op de meest roekeloze wijze met aanmeldingsformulieren en Kartei-Karten is omgesprongen*, aldus het rapport dat van de controle werd opgemaakt. *Leiding en personeel bleken niet deskundig te zijn en men heeft gehandeld naar eigen inzicht en steeds verkeerd. Ausweise slingerden rond. Aanbevolen werd de gehele jaargangenactie 1922-1924 opnieuw te bewerken en zodoende orde te scheppen in de chaotische toestanden, die thans op de Afd. Migratie [...] heerschen.*

Half december kreeg Diederix een tip dat een bepaalde jongeman in Utrecht uit de trein was gestapt en dat hij bepaald niet de eerste was. Er werd bij ieder transport een 'buitengewoon aantal personen' vermist. De politie werd ingeschakeld. Na zijn arrestatie op 15 december vertelde deze man dat hij via een 'heer X'

2755

AUSWEIS

(Nur göltig in Verbindung mit der Kennkarte)
(Alleen geldig tezamen met het persoonsbewijs)

Der _____
De heer _____

geboren am _____ in _____
geboren op _____ te _____

wohnhafte in _____ Familienstand _____
wonende te _____ Burgerlijke staat _____

Kennkarte Nr. _____
Persoonsbewijs No. _____

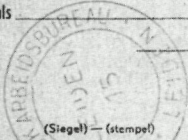
ist vom Arbeitseinsatz ordnungsmässig erfasst und mit Genehmigung des Bezirksarbeitsamtes bei der Firma _____
is voor den arbeidseinsatz volgens voorschrift ingeschreven en met toestemming van het Gewestelijk Arbeidsbureau bij de firma _____

als _____ beschäftigt _____
_____ den _____ werkzaam _____

Gew. Arbeitsbureau _____

(Unterschrift) — (handtekening)

Der Inhaber hat diesen Ausweis dauernd bei sich zu führen. — De houder dient dit bewijs altijd bij zich te hebben.
Beim Arbeitsplatzwechsel ist der Ausweis beim Bezirksarbeitsamt abzugeben.
Bij verandering van betrekking moet het bewijs bij het Gew. Arbeitsbureau afgegeven worden.

Bruine Ausweis met valse handtekening van I. Smits, chef van de afdeling Migratie van het GAB Leiden. Coll. AC.

instructies had gekregen de trein bij Utrecht te verlaten en dat deze 'X' later zijn *Ausweis* had veranderd, zodat hij nu bij een bakker in Voorschoten kon werken. Bij controle van de transportlijst werd vervolgens geconstateerd dat de ambtenaar Th. Belt gegevens had genoteerd juist bij deze jongeman. Belt werd gearresteerd en met hem ook J. Raaphorst, A. Scheele en – op verdenking van medeplichtigheid aan de handelingen van 'X' – Smit. Smit werd verantwoordelijk gesteld voor de wanorde op de afdeling en dat werd hem nu aangerekend. Hij had er volgens Diederix zo'n chaos van gemaakt dat hij er zelf de weg niet meer in kon vinden. Maandag 20 december verliet J. Laman de afdeling en kwam niet meer opdagen. In enkele dagen was de afdeling Migratie vijf man kwijtgeraakt.²⁰ Smit werd na een korte detentie ontslagen. Hij had onder Appler 'vrij spel' gehad met het uitschrijven en administreren van *Ausweise*, maar dat kostte hem nu zijn functie.²¹ Aangezien de administratie dringend moest worden geordend, werd kameraad Middelaer tot chef van de afdeling benoemd. Met een van de eerste maatregelen werd het de ambtenaren verboden zelfstandig het distributiekantoor schriftelijk

toestemming te geven bonnen en dergelijke uit te reiken aan verlofgangers en mensen die uit Duitsland waren teruggekeerd; dit moest voortaan gebeuren met genummerde formulieren, die door Middelaer moesten worden getekend. Zowel bij het GAB als bij het distributiekantoor werd daarvoor een speciaal register bijgehouden.²² Deze regeling was duidelijk bedoeld om de clandestiene verstrekking van deze zaken aan 'contractbrekers' en onderduikers te stoppen.

Zurückstellungsverfahren

Nog voordat de jaarklassenactie was afgelopen werd eind 1943 een nieuw systeem geïntroduceerd, waarbij het GAB en de Nederlandse organisaties die hadden tegengewerkt grotendeels buitenspel kwamen te staan. Via de werkgever moesten alle mannen tussen de 18 en 45 jaar worden geregistreerd. Voor ieder personeelslid moest een driedelige kaart worden ingevuld, met daarop alle gegevens van de persoon, waaronder het nummer van het persoonsbewijs. Deze groene Z-kaarten moesten met een begeleidingsformulier worden opgestuurd naar de voor het bedrijf aangewezen Duitse instantie²³ voor een advies over een (eventueel tijdelijke) *Zurückstellung* (vrijstelling) of tewerkstelling. Na ontvangst zond de instantie naar het bedrijf een (naamloos) bewijs van ontvangst, dat soms *Interimsquittung* maar meestal *Bestätigung* werd genoemd.²⁴ Het advies werd aangegeven op de drie delen, waarna de kaart naar het GAB werd teruggezonden.

Op het GAB nam de *Fachberater* een beslissing, die op de kaart werd aangegeven met een stempel en een handtekening. Daarna werd de kaart gesplitst. Deel 1 (Z1) bleef bij het GAB, de betreffende toezichthoudende Duitse instantie kreeg deel 2 (Z2) en deel 3 (Z3) ging naar het betreffende bedrijf. Deze procedure heette het *Zurückstellungsverfahren*. Hoewel het werd gepresenteerd als een vrijstellingsprocedure was het in feite een totale registratie van alle werknemers in het bedrijfsleven, aangezien voor alle mannen een Z-kaart moest worden ingevuld. Het *ZS-Verfahren* bracht een hoop administratief werk met zich mee. Voor de regeling werd op het GAB een aparte – vrij ingewikkelde – *Kartei* opgezet, naast de karthotheek voor de jaarklassenactie. De mannen uit de geboortejaren 1922, 1923 en 1924 kregen in beginsel geen vrijstelling.

Het *ZS-Verfahren* werd gefaseerd ingevoerd, eerst voor de overheid en later voor het gehele bedrijfsleven. Aangezien deze maatregel allesomvattend is geweest, worden hier alleen die onderdelen vermeld welke voor ons verhaal van belang zijn. Kaarten moesten worden ingediend bij de *Hauptabteilung Wirtschaft* te Amersfoort door:

DER REICHSKOMMISSAR
FÜR DIE BESETZTEN NIEDERLANDISCHEN GEBIETE

DER GENERALKOMMISSAR
FÜR FINANZ UND WIRTSCHAFT

HAUPTABTEILUNG ERNÄHRUNG UND LANDWIRTSCHAFT

Es wird gebeten bei Antwortschreiben dieses Geschäfts-
zeichen und den Gegenstand dieses Schreibens anzugeben

DEN HAAG, Datum des Poststempels

J. v. Stolberglaan 45
Telefon · 183410. App. 2143
2531

Betr.: Arbeitseinsatz — ZS-Karten-Verfahren

Ich bestätige hiermit den ordnungsgemässen Eingang Ihres Antrages
vom
Von dem für den Sitz Ihrer Firma zuständigen Arbeitsamt wird
Ihnen demnächst die Entscheidung über Ihren Antrag bekannt-
gegeben.

Im Auftrag:

K 1034

Vals ontvangstbewijs (Bestätigung) voor het indienen van Z-kaarten. Met handtekeningstempel van Dr. Helmut Dörries, hoofd van de afdeling Arbeitseinsatz. Hoewel het een weinig boeiend papiertje lijkt, heeft het een belangrijke rol gespeeld. Coll. AC.

- textielondernemingen: vóór 23 december 1943
- handel, ambacht, hotels, restaurants en cafés, en bureaus werkzaam op het gebied van de handel en economie: vóór 6 maart 1944

En bij de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* te Den Haag door:

- alle bedrijven, die direct of indirect met de landbouw te maken hadden: vóór 30 april 1944

Vanaf eind juli 1944 kwamen er aparte acties voor de industrie, het bankwezen, de bosbouw, bouwondernemingen en het wegverkeer.

De aanslag

De nieuwe aanpak van Diederix en de invoering van alweer een nieuwe regeling bracht de schrik er bij sommige illegalen blijkbaar goed in. Op 3 januari 1944 werd een aanslag op de directeur gepleegd met verstrekkende gevolgen.²⁵ De

Duitsers namen 32 mannen in gijzeling en vermoordden drie bekende Leidenaars. Ondanks de dramatische gevolgen werden door dezelfde groep plannen gesmeed het arbeidsbureau in brand te steken. Een ambtenaar werd benaderd en leidde iemand van de Raad van Verzet (RVV)²⁶ rond in het gebouw.²⁷ De aanslag leidde ook tot een onderzoek door de SD, met op 15 mei een razzia in De Kooi als gevolg. Omdat de vermoedelijke dader van de aanslag niet kon worden gevonden, werden familieleden en bekenden meegenomen. Doordat enkele mensen van de RVV die de brand zouden gaan stichten bij de razzia werden gearresteerd, kwam de brandstichting in het gebouw aan de Doezastraat niet tot verwezenlijking.

Het is nooit precies duidelijk geworden waarom Diederix dood moest. Hij had een kwalijke reputatie, maar was daarin natuurlijk niet uniek. Door zijn toedoen was de controle geïntensiveerd en waren op het GAB het hoofd van de afdeling Migratie en drie van diens medewerkers gearresteerd. Verwachtte men nog meer arrestaties, met andere woorden: waren er nog meer mensen op die afdeling bij illegale werkzaamheden betrokken?

Volgens het Verslag zijn van de afdeling in april en mei 1944 nog meer GAB-ambtenaren gearresteerd, omdat zij betrokken waren bij het clandestien verlenen van *Ausweise*. Tot hen behoorde C.H. Carton.²⁸ Zijn naam staat ook op het monument ter gedachtenis aan de razzia in De Kooi.²⁹ Klaarblijkelijk was hij betrokken bij of lid van de RVV. Dat zou kunnen verklaren waarom Carton naar Duitsland is gevoerd. Wellicht is zijn groep door het optreden van Diederix en de arrestatie van Smit zo ongerust geraakt, dat men heeft besloten Diederix uit de weg te ruimen om verdere controle te verhinderen.

Diederix overleefde de aanslag en zette door. Na enkele weken als tijdelijk directeur in Leeuwarden te hebben gewerkt³⁰ kwam hij begin april terug naar Leiden en benoemde nog enkele kameraden. Inmiddels was Appler in februari ontheven van zijn taak en opgevolgd door de fanatieke K. Branschke, een SS'er, speciaal belast met de zorg voor het *ZS-Verfahren*. Hij stuurde vijf ambtenaren op pad om textielbedrijven te gaan controleren. Na overleg met Hazelhoff doken op 19 februari vier van hen onder, onder wie Rodenburg en Van der Hoek. Er zijn sterke aanwijzingen dat verschillende nieuwbenoemde ambtenaren het 'geknoei' hebben voortgezet.³¹ Omdat de aandacht zeer sterk op de afdeling Migratie was gericht, kon men op andere plaatsen makkelijker iets bewerkstelligen.

Landelijke acties tegen de Z-kaarten

Aangezien deze regeling geheel buiten het arbeidsbureau om ging, was het voor de illegaliteit heel moeilijk geworden vat te krijgen op deze nieuwe ontwikkelingen. Een mooie mogelijkheid ontstond toen er GAB-ambtenaren bij de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* te Den Haag konden worden geplaatst voor de verwerking van de Z-kaarten. Na enig gemanipuleer lukte het de Haagse GAB-ambtenaar H.P.M. Hakkaart op maandag 27 maart 1944 bij de *Hauptabteilung* aan de slag te gaan.³² Dat was een goede zaak, want Hakkaart was lid van de LO en stond in contact met het Nationaal Comité van Verzet.³³ De vrijdag ervoor had de LO-top vernomen dat er mogelijkheden waren bedrijven te voorzien van ontvangstbewijzen van de *Hauptabteilung Wirtschaft* te Amersfoort, die in de administratie waren gedekt. Daar had de Westlandse Knokploeg van LO-leider Bertus Valstar (lid van de LO-top) een betrouwbare connectie gekregen met twee ambtenaren. Die informatie werd nog dezelfde dag het land in gezonden. Enige spoed was gewenst, want de sluitingstermijn voor inzending van de Z-kaarten voor een fors aantal bedrijven was al verstreken. Maar men kon in ieder geval ervaring opdoen voor de volgende keer.³⁴ Dit was het begin van een geëördeneerde, landelijke aanpak.

Everstijn heeft een plan

Het verzet tegen de arbeidsinzet had in Leiden begin 1944 geresulteerd in een mislukte moordaanslag op de directeur van het GAB met als gevolg drie doden en ruim dertig gegijzelden. Een flink aantal ambtenaren van het GAB was gearresteerd of ondergedoken. Een meer subtiele administratieve aanpak kon wellicht al dat geweld vermijden en meer resultaat opleveren. Eind april was er alweer een nieuwe sluitingstermijn voor het indienen van Z-kaarten van landbouwbedrijven, dus men moest opschieten.

Ergens in april legde Everstijn (die zojuist hoofd van het NSF-district Zuid-Holland Noord was geworden) aan de leider van het NSF, Walraven van Hall, een uitgewerkt plan voor, waarop deze direct op pad ging om anderen er bij te betrekken. Kort daarop vond in Leiden aan het Rapenburg een vergadering plaats waarbij aanwezig waren A. van Velsen van het Nationaal Comité, Walraven van Hall van het NSF, 'Hugo' van de LO (Teus van Vliet³⁵), LO-mensen uit het noorden en zuiden, een vertegenwoordiger van de verzorgingsgroep van Trouw, Everstijn en de bovengenoemde Hakkaart.³⁶ In deze vergadering werd de Z-kaartenactie besproken. Nadat Van Hall enige terughoudendheid bij de aanwezigen

ten aanzien van die nieuwe persoon had weten weg te nemen, ontvouwde Everstijn zijn plan en vermoedelijk besprak Hakkaart wat hij bij de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* zou kunnen doen.

Later kwamen de betrokken ambtenaren van de *Hauptabteilungen* en arbeidsbureaus bij elkaar in de vergaderzaal van het provinciehuis te Arnhem onder leiding van Kees Pruys, lid van de top van de LO.³⁷ We kunnen ervan uitgaan dat in bovengenoemde vergaderingen afgesproken is het *ZS-Verfahren* gestructureerd te ondermijnen en op welke wijze dat het beste zou kunnen gebeuren. Hoewel dit niet expliciet wordt vermeld, moet zijn besloten tot het oprichten van speciale centrales met 'schrijversclubs' om vele kaarten in te vullen. Rond deze tijd slaagde Valstar er verder in een grote partij groene Z-kaarten bij de Landsdrukkerij te bemachtigen, die werd opgeslagen in het Historisch Archief te Den Haag. Twee leden van Valstars KP onderhielden de contacten met beide *Hauptabteilungen*.

De opdracht de Z-kaarten actie te saboteren werd volgens Everstijn door de verschillende verzetsorganisaties gezamenlijk verstrekt aan de *Afdeeling Leiden N.S.F.*³⁸ Volgens het naoorlogse verslag van de Leidse illegaliteit heeft in juni 1944 de vergadering van de centrale leiding der diverse organisaties aan dit bureau [de Arbeidscentrale] de uitwerking [...] opgedragen van de sabotage van de z.g. Z-kaarten-actie der Duitsers in geheel Nederland.³⁹ Is er een derde vergadering geweest of is wellicht de vergadering in Arnhem bedoeld? Deze opdracht betrof naar men mag aannemen niet de totale praktische uitwerking, gelet op de enorme omvang van het werk. Aan de hand van de overgebleven materialen kunnen we proberen te achterhalen wat er in de praktijk van is terechtgekomen.

Instructies voor Leiden

Volgens Hakkaart werkte men in Den Haag als volgt. Via de samenwerkende organisaties werden hele pakken Z-kaarten door diverse groepjes mensen ingevuld. Het ging daarbij om niet-bestaande bedrijven met niet-bestaande werknemers. De verzamelde Z-kaarten werden opgezonden naar de *Hauptabteilung* in Den Haag. Na ontvangst werd een officiële *Bestätigung* gestuurd, welke uiteraard als onbestelbaar terug kwam. Deze kaartjes werden onderschept door de meewerkende ambtenaren en verbrand. Op de *Hauptabteilung* en het arbeidsbureau konden de kaarten worden 'bewerkt'. Hoewel Hakkaart zijn methode enthousiast beschrijft, bleken er in de praktijk wel enige bezwaren aan te kleven. Hoe zat het immers met de bedrijven die zich niet hadden aangemeld? Die konden een losse *Bestätigung* krijgen, maar die bood op termijn geen bescherming.

Siebelt kreeg instructies van 'Anton', uit Den Haag, die zeer goed op de hoogte was van het reilen en zeilen op het GAB. 'Anton' kwam een tijd lang iedere zondag naar de Schouwburg.⁴⁰ Wies Maat (medewerkster van de AC) heeft hem ook wel eens in Den Haag opgezocht. Vermoedelijk was het Anton van der Voort, werkzaam op het Rijksarbidsbureau en net als Hakkaart behorende tot een Haags 'ambtenarencontact'.⁴¹

Aanvankelijk zorgde men ook voor kaarten met fictieve gegevens, maar op een bepaald moment moet men hebben beseft dat er méér mogelijk was. Over de opzet en uitwerking van het *ZS-Verfahren* door de AC staan ons nog enkele authentieke documenten ter beschikking. Daaruit blijkt dat er in een later stadium op een andere manier werd gewerkt dan Hakkaart heeft beschreven en dat er een methode is ontwikkeld die wél volledige bescherming bood aan de mensen en bedrijven.

Instructies van de AC

Op 31 augustus 1944 schreef Siebelt een 'algemene instructie' voor allen die bij de actie waren betrokken. Bedrijven die aan hun verplichting hadden voldaan door de ingevulde Z-kaarten op te sturen, moesten afwachten wat de gevolgen waren. De instructie bevat de mogelijkheden voor bedrijven die hun Z-kaarten niet hadden ingezonden en dus geen *Bestätigung* hadden ontvangen, althans wanneer zij onder de *Hauptabteilung Wirtschaft* vielen of onder de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*. Voor de andere afdelingen zou een nadere instructie worden opgesteld. De bedrijven moesten de kaarten alsnog nauwkeurig invullen. De motivering van het verzoek tot vrijstelling moest duidelijk worden omschreven. Aangezien de inschrijvingstermijn reeds was gesloten, moesten alle kaarten worden geantedateerd. De plaatselijk hoofden moesten de kaarten verzamelen en nadat ze door de AC waren behandeld weer terugbrengen.

De betrokken bedrijven konden alvast een *Bestätigung* ontvangen. *Deze kan rustig getoond worden, ze is volmaakt nauwkeurig nagemaakt.* Ter geruststelling voor een eventuele controle door ambtenaren van het GAB: *De meeste ambtenaren [van het GAB] kijken echter niet verder, dan hun neus lang is, dus men hoeft niet erg bang te zijn.*

Uit de instructie blijkt duidelijk dat prioriteit werd gegeven aan de jaarklassen 1922, 1923 en 1924. Zij liepen het meeste gevaar en moesten beslist een bruine *Ausweis* hebben. De jaarklassen 1918 t/m 1921 konden volstaan met een aanstellingsbewijs van hun werkgever; voor hen kon een gele landbouw-*Ausweis*

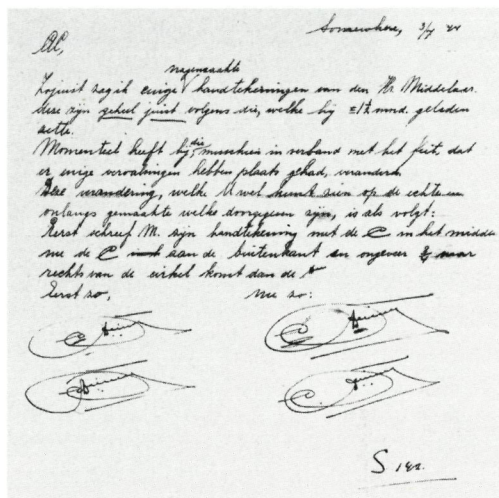
worden geregeld. De houders van een gele landbouw-*Ausweis* behoefden zich niet aan te melden: hun vrijstelling bleef voorlopig van kracht. De jaarklassen 1899 t/m 1917 ten slotte waren altijd *freigestellt bis auf weiteres*. Voor hen behoefde er dus niet dringend speciale maatregelen te worden genomen.

Er moest goed worden opgelet dat 'zwart' personeel buiten de controle werd gehouden. In noodgevallen kon de AC ook bemiddelen voor een andere baan, wanneer het tenminste niet ging om positieverbetering. Daarvoor werden de kostbare papieren niet verspild. Voorts wordt uiteengezet hoe men voor de mensen bij de AC een aanvraag kon indienen voor NAD-papieren (zie hierna), *Ausweise*, aanstellingspapieren en ontslagvergunningen, alles volgens bijgevoegd modelformulier. Daarbij moesten ook tamelijk vergaande vragen worden beantwoord: of men een vals persoonsbewijs had, of men gezocht werd en dergelijke.

Die geruststellende woorden over de volmaaktheid van de vervalsingen waren nodig, omdat eerder in delen van het land (waaronder ook Zuid-Holland) *Bestätigungen* in omloop waren gebracht (voor de *Hauptabteilung Wirtschaft* te Amersfoort) die niet goed waren nagemaakt.

Uit niets blijkt dat de *Fachberater* of de directeur of iemand anders er erg in heeft gehad dat deze actie het doelwit was van een georganiseerde aanval. Toch raakten zij ervan op de hoogte, want in juni 1944 waren er bij de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* (HSV) al sterke aanwijzingen dat er valse kaarten en *Bestätigungen* in omloop waren gebracht. Op een vergadering van de HSV met de directeurs van de GAB's werd hierover een mededeling gedaan.⁴² Enkele dagen later, op een zaterdagochtend in juni 1944, kreeg de *Fachberater* bericht dat er valse *Bestätigungen* in omloop waren en hoe deze konden worden herkend.⁴³ Daarop werden vele foutieve *Bestätigungen* teruggedonnen of gecorrigeerd. De LO-top verbood de uitgifte van deze papieren in juli.⁴⁴ Ook zijn er aanwijzingen dat dergelijke papieren op commerciële basis zijn uitgegeven. Wie met een valse *Bestätigung* werd aangetroffen moest – ongeacht leeftijd – meteen worden vastgenomen. Vermoedelijk is de omvang van de tegenaanval sterk onderschat.

Sluitstuk van deze hele operatie was de verstrekking van een bruine of gele *Ausweis*. Dat kon dus heel goed een echte bruine *Ausweis* zijn op basis van onjuiste gegevens. Wanneer de *Ausweis* slechts tijdelijk geldig was, moest er (periodiek) worden verlengd. Zoals reeds beschreven, werd door verschillende GAB-ambtenaren tot medio 1944 met *Ausweise* gefraudeerd, vooral op de afdeling Migratie, waar ze werden uitgegeven en geadmistreerd. De bruine *Ausweise* werden ondertekend door de chef van de afdeling Migratie van het GAB Leiden,

Medewerker 'S 142' waarschuwde de AC op 3 juli 1944 dat Middelaer, de chef van de afdeling Migratie van het GAB Leiden, zijn handtekening recentelijk had gewijzigd. Coll. AC.

E. Middelaer. Op 23 juli 1944 stuurde medewerker 'S 142' een waarschuwing aan de AC, dat die zijn handtekening sinds enkele weken daarvoor licht had gewijzigd. Kennelijk had Middelaer gemerkt dat zijn handtekening werd vervalst. Uiteraard moest de handtekening op geantedateerde *Ausweise* wél correct zijn. Vermoedelijk werden ook valse briefjes met de handtekening van Middelaer aan het Distributiekantoor gezonden, waardoor bepaalde personen toch hun distributiebonnen konden krijgen.⁴⁵

Bij drukker Van Elburg zijn naar schatting 90.000 valse *Ausweise* gedrukt, groene Z-kaarten en *Bestätigungen*. De vervaardigde vervalsingen waren zeer goed en volgens het *Leids Jaarboekje* van 1946 werden deze vervalsingen op grote schaal in Nederland gebruikt. De AC heeft voor een grote hoeveelheid valse en/of vervalste *Ausweise* kunnen zorgen, omdat men de beschikking had over de benodigde stempels van diverse arbeidsbureaus.⁴⁶ Ook in het persoonsbewijs moest soms een stempel en een paraaf worden gezet.

Het werkgebied van de Arbeidscentrale

Volgens het *Leidsch Jaarboekje* van 1946 hebben in Leiden 'tientallen onderduikers' in totaal bijna 7.000 kaarten (voor Leiden) ingevuld.⁴⁷ Medewerking van LO-mensen is in andere plaatsen aanwijsbaar. Zo werkten er bijvoorbeeld ook mensen in Oegstgeest aan het invullen van Z-kaarten voor het arbeidsbureau te

Leiden.⁴⁸ De naoorlogse verslagen van de LO en LKP uit andere omringende plaatsen bevatten maar weinig informatie over de Z-kaartenactie. De LO Sassenheim onderhield contacten met het GAB Leiden en bracht valse *Bestätigungen* en Z-kaarten rond. Valse *Ausweise* werden via het district verkregen.⁴⁹ Soortgelijke berichten zijn er ook uit Gouda, Alphen aan de Rijn en Boskoop.⁵⁰ Voor de meeste andere plaatsen in de regio ontbreken de verslagen of bevatten ze geen bruikbare informatie. Dat wil niet zeggen dat er niets gebeurde: het werk hoeft niet alleen door LO-mensen te zijn gedaan. Zo had het hoofd van de afdeling Land- en Tuinbouw van het Leidse GAB uitstekende contacten met de landbouwscholen en te Boskoop met de werkgevers in de boomkwekerij.⁵¹ Jaap de Groot, medewerker van de AC werkte ook op die afdeling.

De genoemde instructie van 31 augustus 1944 geeft ons een beeld van de gehanteerde methode, terwijl een verslag van dezelfde datum iets meedeelt over een bepaald buitengebied, namelijk de omgeving van Roelofarendsveen.⁵² Deze plaatsen werden bewerkt door 'O-K'. 'O-K' had in iedere gemeente een man die de zaken 'afkamde'. Via 'O-K' kwamen de gegevens via een vertrouwd postadres terecht bij de AC. De uitreiking van *Bestätigungen* werd vastgelegd in een kaartstelsel, waardoor controle op uitgifte mogelijk bleef. Interessant is nog de volgende opmerking: *Vóorts wordt er aan gewerkt om alle bewegingen, die in deze plaatsen ageeren, met elkaar in verbinding te brengen om zoo tot een beter overzicht te komen van de resteerende werkzaamheden*. Uit deze gegevens blijkt wel dat de AC in augustus 1944 in dit gebied kon beschikken over een uitgebreid netwerk van medewerkers die plaatselijk waren ingeschakeld om bedrijven te bezoeken. Het is niet bekend wie die 'O-K' is geweest.

In de Leidse Schouwburg hebben Siebelt en La Rivière vele Z-kaarten gecontroleerd en zo nodig door andere exemplaren vervangen. Tevens werden valse *Bestätigungen* en *Ausweise* klaargemaakt. Ondanks dat er dus meerdere mensen bij het ophalen en het weer verspreiden van de kaarten betrokken zijn geweest, bleef het feit dat de Leidse Schouwburg het *General Headquarters* was een angstvallig bewaard geheim. Zelfs Jaap de Groot kwam er nooit. In zijn 'algemene instructie' van 31 augustus nam Siebelt expliciet op dat er over de AC niets in de illegale pers mocht verschijnen. Dit hele systeem heeft volgens het *Leids Jaarboekje* van 1946 uitstekend gewerkt: *De vervalsing was zo goed, dat de Duitsers nooit het bedrog ontdekten; alles klopte perfect, code-nummers der bedrijven, poststempels enz.*

Wanneer de kaart was voorzien van stempels en handtekeningen ging Z1 via

de meewerkende ambtenaren (vooral Jaap de Groot van de afdeling Land- en Tuinbouw) naar het GAB. Vermoedelijk zorgde 'Anton' ervoor dat het nummer van het kaartje overeenstemde met dat in de administratie. Het is niet zeker of hij ook ervoor zorgde dat Z2 terecht kwam bij de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*. Of er ook een dergelijke connectie is geweest met de *Hauptabteilung Wirtschaft* in Amersfoort lijkt wel waarschijnlijk, maar wordt nergens bevestigd. Wellicht ging dat óók via Den Haag. Ten slotte kon Z3 terug naar het bedrijf. De *Bestätigung* was niet meer nodig en kon worden vernietigd.

Men moet ervan uitgaan dat de AC binnen enkele maanden ongeveer 56.000 valse *Bestätigungen* heeft uitgereikt, tegen 46.000 door de Duitse instantie. Of al deze *Bestätigungen* ook zijn omgezet in Z-kaarten is niet bekend. Dat zou dan een veelvoud aan kaarten moeten zijn geweest. Op het GAB waren verschillende ambtenaren bij de AC ingeschakeld, zoals bijvoorbeeld 'nummer 20'. Deze 'nummer 20' was eerst enige tijd op het GAB Den Haag werkzaam geweest, alvorens hij op het GAB Leiden (zijn woonplaats) aan de slag kon gaan. Hij was reeds in Den Haag door Siebelt benaderd en zette zijn werk in Leiden voort. Daar onderhield hij onder meer contact met een leidinggevende ambtenaar van de afdeling Bevolking.⁵³ Na de bevrijding werden voor de 'sabotage' van de Z-kaartenactie de kosten ter hoogte van f 1465,88 verantwoord.⁵⁴

Het resultaat van al deze arbeid was een vrijwel volledige bescherming van bedrijven en werknemers tegen een gedwongen tewerkstelling in Duitsland. Door te werken met fictieve én echte bedrijven kwam er een behoorlijk aantal goedgekeurde gevallen in de kaartenbak van het GAB, zodat er geen argwaan ontstond. Maar wanneer het niet-bestaande mensen waren, reageerden zij uiteraard niet op de oproep van het GAB om in Duitsland te gaan werken. Net zomin als de niet-bestaande mensen reageerden op oproepen voor een (her-)keuring. Zodoende werd er maandenlang hard gewerkt zonder resultaat. Of juist met veel resultaat, afhankelijk welke invalshoek men gebruikt. Deze gevallen konden rustig worden doorgegeven aan de politie, de SD of de AKD (*Arbeits Kontroll-dienst*⁵⁵). Dat was een taak van de *Fachberater*. Hij leverde lijsten met onderduikers aan de politie, die daar niet altijd iets mee deed.⁵⁶ De meermalen geuite klacht van de *Fachberater* dat de Leidse politie zo weinig onderduikers ophaalde, terwijl er toch dagelijks lijsten werden bezorgd, krijgt zo een extra dimensie. De gegevens klopten gewoonweg niet en men was op zoek naar niet-bestaande mensen en werknemers.

Wel-bestaande bedrijven die niet aan hun verplichtingen hadden voldaan, kre-

gen allereerst een valse *Bestätigung*, waarmee zij bij controle konden aantonen dat zij de Z-kaarten hadden opgezonden. *Enkele ambtenaren waren, door contact met de betreffende betreuende Dienststelle, in het bezit van blanco ontvangstbewijzen, welke zij uitreikten, waardoor velen gedekt waren bij de controle*, staat in het Verslag van het GAB.

Helaas laat de ruimte ons niet toe lang stil te staan bij het gebruik van de zogenaamde gele landbouw-*Ausweise*. Deze *Ausweise* waren formeel in maart tot en met mei 1943 uitgegeven door de vertegenwoordiger van de Provinciale Voedselcommissaris, de Plaatselijk Bureauhouder. Houders van zo'n *Ausweis*, werkzaam in de land- en tuinbouw, kregen vrijstelling van de arbeidsinzet. Aangezien controle door het GAB nagenoeg onmogelijk was, bleek de uitgifte van valse gele *Ausweise* een effectief middel om mannen aan een officiële bruine *Ausweis* te helpen. De verspreiding van valse gele *Ausweise* werd vergemakkelijkt, toen deze papieren begin juni 1944 aan de betrokkenen werden uitgereikt en niet meer bij de PBH werden bewaard.⁵⁷ Controle was daardoor volstrekt onmogelijk geworden. In feite heeft een strategische samenwerking tussen verschillende instanties onder leiding van het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd gedurende de gehele bezettingstijd ervoor gezorgd dat werknemers in de land- en tuinbouw een bijzondere status hebben gehad, dit om de voedselvoorziening (oogst, voedselverwerking) niet in gevaar te brengen.⁵⁸ Tegen deze massieve tegenstand was de organisator van de arbeidsinzet, de HSV, uiteindelijk niet opgewassen.

Contacten met andere instanties; Nederlandse Arbeidsdienst

Het Verslag van het GAB vermeldt verder nog dat er een goede samenwerking was met mensen van het Distributiekantoor. Er kon worden gezorgd dat de door dat kantoor verplicht ingehouden stamkaarten alsnog van een GAB-stempel en handtekening werden voorzien. Ook was er een samenwerking met de gemeentelijke sociale dienst.⁵⁹ Op een of andere manier kregen werklozen die zich niet op het GAB hadden gemeld hun stempel en werden dus niet uitgesloten van de 'steun'.⁶⁰ Ook had men goede contacten met Plaatselijk Bureauhouders met betrekking tot hen die werkzaam waren in de land- en tuinbouw. Hoogstwaarschijnlijk betrof dit de legale aanpak om boerenjongens zo veel mogelijk vrij te stellen wegens onmisbaarheid.

Een verhaal apart vormt de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD). De NAD was begin 1941 opgericht en bood aanvankelijk de mogelijkheid in speciale werk-

kampen op vrijwillige basis 'gemeenschapstaken' uit te voeren. Het ging vooral om infrastructurele werken en ontginningen en dergelijke. Vanaf april 1942 waren alle mannen en vrouwen tussen de 18 en 25 jaar die een overheidsfunctie ambieerden of in het onderwijs werkzaam wilden zijn, verplicht een halfjaar te dienen. Ook wie wilde gaan studeren aan universiteit of hogeschool moest eerst zijn dienstplicht hebben vervuld. Vanaf 1 september 1942 werd de arbeidsdienst verplicht voor iedereen tussen de 18 en 24 jaar. De NAD had een licht nationaal-socialistische inslag, reden waarom bijvoorbeeld de confessionelen de organisatie verfoeiden.

Uitstel aanvragen kon slechts met een advies van de burgemeester. Scholieren daarentegen konden rechtstreeks uitstel vragen. Van deze mogelijkheden is ook door de arbeidsbureaus in samenwerking met onderwijsinstellingen (waaronder de Leidse Onderwijsinstellingen) handig gebruikgemaakt door de mensen voor de Arbeidsdienst te 'parkeren'.⁶¹ De jongemannen uit de geboortejaren 1922-1924 waren daarnaast nog vanaf mei 1943 verplicht om in Duitsland of in andere bezette gebieden te gaan werken, maar wie niet door de Arbeidsdienst was gekeurd en wie de dienstplicht niet had vervuld was vrijgesteld van de arbeidsinzet. Het ging in de gemeente Leiden alleen al om rond de achthonderd jongemannen per geboortjaar. De beslissing tot uitstel van de NAD werd op een formuliertje medegegeeld aan de betrokkene, maar ook aan de burgemeester van diens woonplaats. De betrokkene kon zich hiermee op het GAB vervoegen om uitstel van de arbeidsinzet aan te vragen.

De NAD gebruikte op deze briefjes altijd een handtekeningstempel. Vanaf het begin was dat de handtekening van hoofdarbeidsleider F. Goedhart, vanaf april '44 van diens opvolger J. Korstanje. De AC heeft deze briefjes laten nadrukken. Er is een origineel briefje bewaard gebleven van begin mei '44 waarop is aangegeven dat de handtekening van Korstanje moest worden nagemaakt, wat ook is gebeurd. Bij Van Elburg zijn vermoedelijk duizend valse exemplaren gedrukt.⁶² Buiten deze uitstelbriefjes werden ook bewijzen van ongeschiktheid gemaakt. De NAD werd na Dolle Dinsdag spoedig min of meer opgeheven.

Nog andere groepen of personen in Leiden?

Vanaf april 1942 (wellicht al eerder) hebben verschillende grote en kleine groepen in en rond Leiden geprobeerd mensen uit de arbeidsinzet te houden, maar in de zomer van 1943 werd dat door de invoering van vele nieuwe verplichtingen praktisch onmogelijk en bleef alleen de mogelijkheid tot onderduiken open.

In de collectie valse stempels van het Oorlogs- en verzetsmuseum te Overloon bevinden zich ook Leidse exemplaren.

Op 20 juni 1944 werd Henk Rodenburg in de trein bij 's-Hertogenbosch gearresteerd met belastend materiaal. Hij reisde op een 'rondgezet' vals persoonsbewijs en maakte deel uit van de TD-groep.⁶³ Deze groep had aanvankelijk geen naam, maar werd later zo genoemd omdat deze groep gepoogd heeft de invoering van de Tweede Distributiestamkaart (voorjaar 1944) te saboteren. De TD-groep is ook op het gebied van de arbeidsinzet actief geweest.⁶⁴ Deze groep was echter niet zo groot en heeft geen organiserende rol gespeeld. De TD-groep was er juist een voorstander van dat ambtenaren op hun post bleven om illegaal te kunnen blijven werken.⁶⁵ Ten tijde van zijn arrestatie was Rodenburg rayonhoofd voor de TD-groep met Utrecht als standplaats.

Rodenburg is klaarblijkelijk na zijn onderduiken in februari van dat jaar medewerker geworden van deze groep. Hij bracht in april zijn eveneens ondergedoken collega Van der Hoek in contact met een vertegenwoordiger van een voor hen onbekende groep, wat later de TD-groep bleek te zijn. Van der Hoek vertrok voor deze groep uit Amsterdam naar Groningen, maar werd vrij snel (voor de tweede maal dus) gearresteerd, nu wegens onderduiken. De Leidse politie had hem weten te vinden.

Na korte tijd in kamp Amersfoort te hebben gezeten, keerde hij in september naar Leiden terug. Daar kwam hij begin oktober in contact met Siebelt, die hem betrok bij het NSF-werk: hij werd ingeschakeld bij het uitbetalen van het loon van het stakende spoor- en tramwegpersoneel.

Er is geen enkele aanwijzing dat de TD-groep structurele contacten heeft gehad op het GAB Leiden, noch op de bijkantoren.⁶⁶ Rodenburg is waarschijnlijk pas na zijn onderduiken voor de TD-groep gaan werken. Overigens hadden de LO/LKP en de TD-groep sedert maart 1944 een zeer gespannen relatie naar

aanleiding van een diepgaand verschil in opvattingen over de wijze waarop het illegale werk moest worden georganiseerd en hoe distributiebescheiden het beste konden worden verkregen. Keij van het NSF had een hekel aan ze.

Tot slot moet worden vermeld dat er in en door enkele bronnen namen van verscheidene andere Leidse GAB-ambtenaren worden genoemd. De gegevens zijn echter zo summier en indirect dat wij ze zonder nader onderzoek niet kunnen publiceren. Vermoedelijk gaat het om kleinschalige, individuele activiteiten. Over andere illegale groepen die in Leiden en omgeving hebben gewerkt, zijn vooralsnog geen gegevens voorhanden waaruit zou kunnen worden opgemaakt dat zij op het gebied van de arbeidsinzet actief zijn geweest. In totaal zijn er zeker meer dan twintig ambtenaren gearresteerd, geschorst of ontslagen; ruim veertig doken onder.

De arbeidsinzet van Dolle Dinsdag tot de bevrijding

Dolle dinsdag, 5 september 1944, betekende het einde van de georganiseerde arbeidsinzet zoals die bijna drie jaar had bestaan. Nu waren uitsluitend nog mannen nodig voor het aanleggen van versperringen en dergelijke. Voortdurend werden mannen opgeroepen zich bij het arbeidsbureau te melden, waarbij goede verdiensten in het vooruitzicht werden gesteld.

Chef Migratie Middelaer en nog enkele kameraden waren verdwenen, maar Diederix bleef om zich te richten op het leveren van mannen voor het opwerpen van verdedigingswerken (onder andere bij Zaltbommel en de IJssellinie), daarbij bijgestaan door kameraad A. Kunst. In oktober ging hij met ziekteverlof en keerde niet meer terug. Ook *Fachberater* A. Seitz was verdwenen en werd vervangen door Scherzer, die zijn intrek nam in de *Ortskommandantur*. Scherzer was verbonden aan het bureau van de *Beaufragte*.

Naar aanleiding van de eerste opdracht van 13 september om mensen te leveren dook een aantal ambtenaren onder. Diederix vroeg aan de Sociale Dienst en het Nederlands Arbeidsfront om lijsten van de door hen ondersteunde mensen.⁶⁷ Alleen het Arbeidsfront ging hier op in, maar deze lijst werd verdonkeremaand. Op woensdag 20 september was er een razzia in de wijk De Kooi en op de 26ste verscheen een oproep voor graafwerkzaamheden voor de *Wehrmacht*.⁶⁸ Bij de ambtenaren werd een pamflet in de bus gedaan om daar niet meer aan mee te werken. Na enig twijfelen en na overleg met Hazelhoff doken velen onder. Zij werden gesteund door het NSF nadat ze contact hadden gehad met een medewerker – hun reeds in juni 1943 ondergedoken collega Siebelt.⁶⁹ Aan het einde

van de maand waren vrijwel alle mannelijke ambtenaren verdwenen, net als de lijsten en alle sleutels.

In een nieuwe poging arbeidskrachten te krijgen, werden in januari 1945 alle mannen tussen de 16 en 40 jaar voor de arbeidsinzet opgeroepen (de zogenaamde 'Liese-actie'). Het begrip 'arbeidsinzet' kreeg een andere betekenis: het ging de bezetter er in feite om zoveel mogelijk mannen in te zetten ten behoeve van de verdediging. Wederom viel de opkomst tegen en al spoedig vonden gedurende de maand januari 1945 verschillende grote razzia's plaats, wat een aangelegenheid van de *Wehrmacht* was. Op 13 januari werd een grote groep mensen (mannen, vrouwen, kinderen) bijeengedreven. Hun persoonsbewijzen werden afgenomen en ter controle naar de *Ortskommandantur* gebracht. Een groep mannen werd afgevoerd naar Heck's lunchroom aan de Stationsweg.⁷⁰ In de dagen daarna werden alle mannen geboren na 1900 zonder onderscheid opgepakt. Ook deze mensen werden eerst naar Heck's lunchroom gebracht voordat zij werden afgevoerd. Daar werden de persoonsbewijzen op vervalsing gecontroleerd. Indien de betrokkene de geconstateerde vervalsing niet wilde erkennen, volgden er 'lijfstraffen'.⁷¹ Twee GAB-ambtenaren die persoonsbewijzen teruggaven aan mannen die bij razzia's waren opgepakt, werden gearresteerd. De Arbeidscentrale leverde valse bewijzen van afkeuring en valse voorlopige vrijstellingen.

Vrijwel direct na de bevrijding kwam Hazelhoff terug als directeur en werd een zuiveringscommissie in het leven geroepen voor het GAB. Vooral voor degenen die lang hadden doorgewerkt, was het van belang over goede referenties te beschikken. Siebelt heeft aan verschillende medewerkers van zijn organisatie verklaringen gezonden omtrent 'goed vaderlands gedrag', hoogstwaarschijnlijk in verband met de zuivering. Later stuurde hij nog gedrukte bewijzen van waardering.⁷²

Noten

Afkortingen

AC: Arbeidscentrale.

Collectie AC: verschillende particulieren (w.o. de auteur) beschikken nog over bescheiden van de AC.

Collectie Stempels: de collectie stempels aanwezig in het Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum te Overloon.

Collectie Falsificaties: RAL LB 1378/02 bevat een zeer grote hoeveelheid vervalsingen hoogstwaarschijnlijk afkomstig van verschillende falsificatiecentra, waaronder de AC.

GAB: Gewestelijk Arbeidsbureau.

RAL: Regionaal Archief Leiden.

LJB, Leids(ch) Jaarboekje: Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken.

NA: Nationaal Archief te Den Haag.

NIOD: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam.

Ook in Leiden: In 1982 hebben studenten van de Leidse universiteit vele oud-illegalen geïnterviewd. Een weerslag van deze interviews is geanonimiseerd te vinden in: M. Schwegman en I. Schöffers, *Ook in Leiden, over verzetswerk in en om de stad* (Leiden 1985). In het onderstaande is gebruikgemaakt van de uitgewerkte interviews, welke zich bevinden zich in RAL LB 1380/16.

RAB: NA, archief Rijksarbeitsbureau in oorlogstijd.

- 1 B.A. Sijes, *De arbeidsinzet 1940-1945* (Den Haag 1966) 252.
- 2 De *Fachberater* was een Duits ambtenaar, speciaal belast met de arbeidsinzet. Hij had assistentie van een *Sachbearbeiter* en Nederlandse ambtenaren. *Fachberater* en *Sachbearbeiter* waren in dienst van de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* (HSV) van het *Generalkommissariat für Finanz und Wirt-*

schaft, een afdeling van het Rijkscommissariaat.

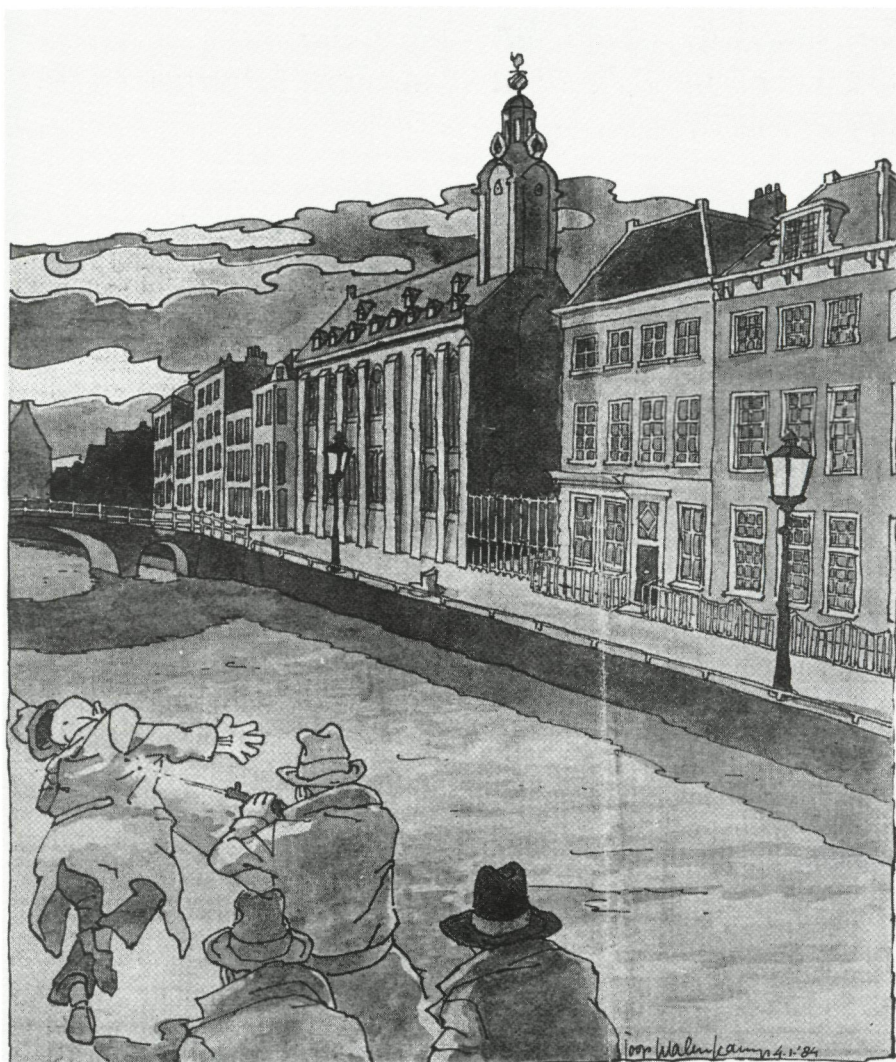
- 3 Zoals werknemers van bedrijven die oorlogsmaterieel produceerden en mensen die werkten in de voedselvoorziening (vooral land- en tuinbouw).
- 4 Overzicht in RAB inv. nr. 114.
- 5 Onder meer het wegvoeren van de militairen in hernieuwde krijgsgevangenschap, het bloedig neerslaan van de stakingen en het daarop volgende bevel de radio in te leveren.
- 6 A.J.H. Bauer, *De openbare arbeidsbemiddeling gedurende de bezettingstijd. 1940-1945* (Delft 1948) 58.
- 7 RAB inv.nr. 67 GAB Leiden in oorlogstijd; de meeste gegevens zijn ontleend aan de diverse naoorlogse verslagen van medewerkers. Hoewel het Verslag is ondertekend 'voor gezien' door Hazelhoff, heeft hij het niet geschreven. Het is waarschijnlijk opgesteld door iemand die niet illegaal heeft gewerkt en tot het einde toe is gebleven. In dit artikel wordt geen onderscheid gemaakt tussen ambtenaar of arbeidscontractant.
- 8 Aldus het dagboek van J. Brandenburg, datum 23 sept. 1943; zie Ingrid W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen, 'Pieterskerkgracht 28. Het gezin Kromhout in oorlogstijd', *LJB* 87 (1995) 142-143.
- 9 Hij was werkzaam geweest op de afdeling Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling.
- 10 Hazelhoff vond emploti bij het college van Rijksbemiddelaars. In juli 1943 werd J. Vlug (NSB) directeur.
- 11 Moerman en Van Maanen, 'Pieterskerkgracht 28'.
- 12 Over Stoffels: *Leidsch Dagblad*, 19 januari 1985, interview met een werknemer van de sigarenfabriek. Stoffels woonde naast het Joodse weeshuis aan de Cronsteinkade 20 en was daar zeer bij betrokken. Zie: Gerard

- Kerkvliet en Martin Uitvlugt, 'Een pot piccilly voor Westerbork. Verslag van de vernietiging van het Joods weeshuis te Leiden in 1943', *LJB* 80 (1988) 159 e.v.
- 13 R.C.J. van Maanen, 'Getuigenissen van het Leidse verzet', *LJB* 87 (1995) 35.
- 14 B. Goudriaan, *Leiden in WO II. van dag tot dag* (Leiden 1995) 142 noemt Ans Gautier bij de medische dienst. *LJB* 38 (1946) 81 spreekt over een hulpverpleegster, die bij de groep 'Lex' was betrokken. Zij hielp ook anderen. Er werkte op de keuringsafdeling van het GAB dus ook een verpleegster. Vgl. RAB, GAB Leiden in oorlogstijd, 9.
- 15 Deze bewijzen werden vanaf de zomer van 1943 gedrukt bij drukkerij Van Zijl op de hoek van de Nieuwe Rijn en de Herengracht. De betrokken drukker is pas na april 1943 in Leiden komen wonen; de beschreven activiteiten kunnen dus pas op zijn vroegst in de zomer van '43 zijn begonnen. Zie interview uit 1982 in het kader van *Ook in Leiden* met de drukker J. Bax. Het ging om formulieren voor de *Organisation Todt*.
- 16 Zie mijn artikel 'Een enveloppe met inhoud', elders in dit nummer. De auteur is Joh. Siebelts jongste zoon.
- 17 De tekst in *LJB* 38 (1946) 166 is ontleend aan het Verslag, 6 en 11. We weten niet hoe betrouwbaar deze cijfers zijn.
- 18 *De arbeidsinzet*, 283 komt op 50%. Een substantieel aantal mannen hoefde zich niet te melden of was reeds werkzaam in Duitsland. Men kan bij de berekening uitgaan van ongeveer 115.000 inwoners in de onder het bureau Leiden vallende gemeenten; ongeveer 4,75% daarvan waren jongens die in de betreffende jaren waren geboren.
- 19 RAB inv.nr. 67, GAB Leiden in oorlogstijd, rapport d.d. 21 december 1943.
- 20 RAB inv.nr. 67, GAB Leiden in oorlogstijd bevat twee brieven van Diederix aan de Directeur-Generaal van het Rijksarbeidsbureau d.d. 21 december 1943. Diederix schrijft letterlijk over 'dhr. X', zodat we mogen aannemen dat hij op dat moment niet wist wie deze persoon in werkelijkheid was. Het was volgens hem niet een ambtenaar van het GAB.
- 21 Waarschijnlijk werd hem geen sabotage ten laste gelegd, want dat zou een zwaardere straf hebben betekend.
- 22 RAB inv.nr. 67, GAB Leiden in oorlogstijd, verslag van Tierolf (chef administratie).
- 23 Er zijn verschillende instanties bij deze actie betrokken geweest. De bekendste zijn de *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* te Den Haag (afgekort *EuL*) en de *Hauptabteilung Wirtschaft* te Amersfoort. Beide waren net als de HSV afdelingen van het *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft*, maar hadden tegenstrijdige belangen.
- 24 Sijes gebruikt in *De arbeidsinzet*, 353 de eerste term.
- 25 Over deze aanslag *Leidsch Dagblad*, 9 februari 1985, interview met J.D. De aanslag is gepleegd door drie mannen. Het opgegeven motief lijkt voor deze daad wat aan de magere kant. Een andere dader is geïnterviewd in het kader van *Ook in Leiden*. Uit dat gesprek blijkt niet dat er een opdracht van hogerhand is geweest, maar dat het een puur Leids initiatief is geweest. In het *Leidsch Dagblad* van 8 januari 1994 wordt de dader wederom geïnterviewd. Hoewel hij anoniem blijft, herkennen we hierin dezelfde gegevens als van D. Volgens D. heeft ook iemand anders de aanslag opgeëist. Geen van beide betrokkenen geeft echter een duidelijk motief.
- Zie ook J. Mieremet en W. Rozendaal, 'De Leidse politie tijdens de Tweede Wereld-

- oorlog', *LJB* 87 (1995) 124.
- 26 De Raad van Verzet was in april 1943 opgericht en beoogde een overkoepelende verzetsorganisatie te worden. Dit is niet gelukt. De RVV hield zich voornamelijk bezig met radioverbindingen en sabotage.
 - 27 RAB inv.nr. 67, GAB Leiden in oorlogstijd, verslag van Tierolf, chef administratie. Dit verhaal wordt nergens bevestigd.
 - 28 Het Verslag vermeldt: April 1944: F.M. Bocze en C.H. Carton. Mei 1944: Sj. Mazurel, J.C. de Bruin, J. v.d. Ruit, J. Planje. Bocze, Planje en Carton overleden in Duitsland. Carton werd echter op 15 mei gearresteerd, zie NIOD knipselarchief KB I 8053.
 - 29 Afgebeeld in *LJB* 87 (1995) 32.
 - 30 J.T. Vellenga, 'Het kleine front op Willemskade 10a: het Leeuwarder arbeidsbureau in oorlogstijd', *Bydragen ta pleatslike skiednis* IV(1996) afl. 4, 98. Gedurende zijn absentie was J. Boon uit Alkmaar directeur.
 - 31 Er moeten in totaal enkele tientallen mensen op tijdelijke basis hebben gewerkt.
 - 32 H.M.P. Hakkaart was eerst ambtenaar op het GAB Den Haag. Zie RAB inv.nr. 60, GAB Den Haag in oorlogstijd, voor zijn geschreven verslag.
 - 33 Het Nationaal Comité van Verzet (NC) werd net als de Raad van Verzet begin 1943 opgericht. Beide organisaties beoogden een overkoepelende, landelijke verzetsorganisatie te worden, wat niet is gelukt. Het NSF en het NC waren twee sterk verwante organisaties. Overigens werd het NC op vergaderingen meestal vertegenwoordigd door L. Neher en niet door Van Velsen.
 - 34 NIOD Archief 251a LO/LKP inv. nr. BX 3 d.d. 24 maart 1944.
 - 35 LO-leider van Den Haag en Zuid-Holland.
 - 36 Dit staat in het verslag van H.M.P. Hakkaart, 5. *De arbeidsinzet* vermeldt deze vergadering op p. 349, maar noemt niet de namen van Everstijn en Hakkaart.
 - 37 *Het Grote Gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP* (Kampen 1979 3e druk) deel I, 73 vermeldt deze vergadering heel summier. Deze vergadering wordt door Pruys beschreven in NIOD Archief LO/LKP 251a, BX-1. De connectie met Valstar is te vinden in het gesprek met W. Valstar in map BX-3.
 - 38 Aldus Everstijn in zijn bijdrage aan het boekje *Walraven van Hall 1906-1944*, 61. Dit boekje is in 1946 in kleine oplage vervaardigd als vriendenboekje voor de weduwe.
 - 39 *LJB* 38 (1946) 79. We kunnen er van uitgaan dat deze informatie afkomstig is van Everstijn. Het verslag van Hakkaart in GAB Den Haag in oorlogstijd meldt dat ongeveer 50% van de kaarten bij zijn *Hauptabteilung* vals was. Daar zullen ook kaarten uit andere regio's bij hebben gezeten.
 - 40 *Leidsche Courant*, 4 mei 1965. Vriendelijke mededeling van mw. E. van Nieuwkerk, dochter van de beheerder.
 - 41 RAB inv.nr. 60, GAB Den Haag in oorlogstijd, verslag van A. Versteeg. Zie ook NIOD knipselarchief KB I 7140. Van der Voort was pas 17 jaar oud. Hij overleed reeds in 1956.
 - 42 Bijlage A bij Runderlass 129/44 afkomstig van W. Buckan, hoofd van de afdeling *Arbeitseinsatz* van de HSV aan onder anderen de *Fachberater*, te vinden te vinden in RAB inv.nr. 198. Ook in de collectie AC bevindt zich een afschrift.
 - 43 *Het Grote Gebod*, dl. I. 280 en dl. II, 360. A.S.M. Siebelt, 'Sporen van fraude. Enkele valse papieren uit de collectie oorlogsdocumentatie van het SAHM', *De Schatkamer. Regionaal historisch tijdschrift Hollands midden* 17 (2003) afl. 2, 75.

- 44 *Het Grote Gebod*, dl. II, 366. Deze bewijzen doken onder andere op in Enschedé, zie *De arbeidsinzet*, 358. C. Hilbrink, *De illegalen. Illegaliteit in Twente & het aangrenzende Salland 1940-1945* (Den Haag 1989) 68.
- 45 De collectie Falsificaties bevat in bandje 'A en B no 8' een dergelijk briefje. Het gaat vergezeld van een velletje met oefeningen voor de handtekening van Middelaer.
- 46 Onder andere Amsterdam, Den Haag, Eindhoven, Heerenveen, Hengelo, 's-Hertogenbosch, Leeuwarden, Maastricht, Middelburg, Rotterdam, Schiedam, Utrecht, Zwolle.
- 47 Interview met Jaap Kranenburg in het kader van *Ook in Leiden*. Zie verder *LJB* 38 (1946) 76, lees in verband met p. 79. De Z-kaarten waren aanvankelijk makkelijk te krijgen bij de Kamers van Koophandel. Later werd dat veel moeilijker.
- 48 R. van Dort en B. Driessen, *Oegstgeest in bange dagen 1940-1945* (Oegstgeest 1995) 118 ten huize van de fam. Breebaart; er liep ook een contact met de Oegstgeester groep Talboo/Veen en met de KP van Marinus Post.
- 49 NIOD archief 254a LO/LKP AH4.
- 50 *Het Grote Gebod*, dl. II, 360 en dl. I, 280.
- 51 RAB inv.nr. 67, GAB Leiden in oorlogstijd, verslag van M. van Veen; in Boskoop was boomkweker W. van Wijk districthoofd van het NSF en medewerker van de LO. Hij werd in juli 1944 gearresteerd en is in Neuengamme overleden.
- 52 Rijpwetering, Roelofarendsveen, Zoeterwoude, Leimuide, Oude Wetering, Nieuwe Wetering en Oud-Ade.
- 53 Deze persoon wenst anoniem te blijven. Zijn vader werd na de aanslag op de directeur van het GAB als gijzelaar weggevoerd. Bron: correspondentie van na de bevrijding in bezit van de auteur. Buiten de bekende ambtenaren Montanus en Van Wijk werkte er dus zeker nóg een ambtenaar voor de illegaliteit.
- 54 NIOD Archief 185b NSF inv.nr. 16. Tevens werd een bedrag genoteerd van f 1.511,47 voor kantoorkosten (huur van schrijfmachines, clichés, papier, inkt en dergelijke).
- 55 Deze dienst is opgericht in het voorjaar van 1944 en bestond uit mensen van de Landwacht en Nederlandse SS.
- 56 Miermet en Rozendaal, 'De Leidse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog', 121.
- 57 Over dit belangrijke feit is nauwelijks iets bekend.
- 58 Hierover uitvoerig G.M.T. Trienekes, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening, 1940-1945* (Utrecht 1985). De *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft* steunde het RBVVO volledig.
- 59 Goudriaan, *Leiden in WO II*, 233 meldt dat op 8 maart 1945 Jan Jonk werd gefusilleerd. Jonk was geen ambtenaar van het GAB maar van de Dienst Sociale Zaken. Volgens het Verslag, 10 had hij langdurig samengewerkt met ambtenaren van het GAB voor de illegaliteit en was ondergedoken.
- 60 Hierover meer in mijn 'Een enveloppe met inhoud', elders in dit nummer.
- 61 *De arbeidsinzet*, 196.
- 62 Het briefje bevindt zich in de collectie AC. Het cliché voor dit formulier is afgedrukt in de *Leidsche Courant* van 4 mei 1965. Ook de collectie Falsificaties bevat enkele van deze briefjes. Het valse stempel met de handtekening is nummer 13.085 van de collectie Stempels.
- 63 Rodenburg werd op 11 augustus 1944 in Vught onder zijn valse naam gefusilleerd (vriendelijke mededeling P. Rodenburg). In de literatuur wordt meermalen gesproken over de 'driehoek' van contacten die de groep 'Lex' zou hebben gehad. Na het ver-

- dwijnen van Rodenburg in februari had deze groep waarschijnlijk geen contacten van enige importantie meer op het GAB.
- 64 H. Buiten en I. de Haes, *Het geruisloze verzet. De geschiedenis van de TD-verzetsgroep tijdens de Duitse bezetting* (Amersfoort 1988). Ook heeft men geprobeerd bij de spoorwegstaking een rol te spelen. De TD-groep werkte voor wat de arbeidsinzet betreft vanuit het GAB Rotterdam en heeft naar eigen zeggen alle Arbeidsbureau's benaderd voor medewerking. Het resultaat blijft echter onduidelijk.
- 65 Direct na de bevrijding publiceerde de TD-groep het boekje *Een analyse van het verzet 1940-1945* (Amsterdam 1945). Zie p. 19.
- 66 Dit leid ik af uit het volkomen ontbreken van ook maar enige aanwijzing in *Het geruisloze verzet*. In het overzicht van de netwerken van de groep ontbreekt Leiden.
- 67 Het Nederlands Arbeidsfront was de gelijkgeschakelde vakbond, onder meer belast met werkloosheidsondersteuning uitsluitend voor leden.
- 68 Goudriaan, *Leiden in WO II*, 195.
- 69 *De arbeidsinzet*, 529. RAB inv.nr. 67, GAB Leiden in oorlogstijd, verslag M. van Veen.
- 70 M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd* (Leiden 1946) 129.
- 71 *De arbeidsinzet*, 592.
- 72 Onder andere nummer 20 en 'S 102' ontvingen zo'n verklaring; de laatste in afschrift te vinden in NIOD Archief Commissie voor de Perszuivering, dossier *Het Binnenhof*. De zuiveringscommissie voor het GAB werd op 17 mei opgericht. De verklaring voor 'nummer 20' is gedateerd 16 mei.

'De aanslag', getekend door Joop Walenkamp in 1984.

De aanslag op de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau op 3 januari 1944 en de gevolgen daarvan

R.E. Taselaar

Tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden de Gewestelijke Arbeidsbureaus (GAB's) de taak mannen voor tewerkstelling ten behoeve van de bezetter te 'selecteren'. Op grond van de beschikking 43/1943 van 6 mei 1943 moesten alle mannen tussen 18 en 35 jaar zich voor de *Arbeitseinsatz* laten registreren. Op het GAB in Leiden, waar 6,5% NSB'ers werkten, heeft een aantal ambtenaren de uitvoering op allerlei manieren tegengewerkt.

Op 24 november 1943 werd directeur Hazelhoff van het GAB te Leiden vervangen door de 44-jarige NSB'er G.W. Diederix. Deze kwam uit Delft en had daar de bijnaam 'slavenbeul'. Hij had de opdracht een einde te maken aan omvangrijke 'sabotagedaden' op het GAB. Na een controle liet hij elf ambtenaren arresteren. Drie van hen (F.H. Boeze, C.H. Carton en J. Planje) hebben de oorlog niet overleefd. Hij stuurde zoveel mogelijk jongens naar Duitsland voor de *Arbeitseinsatz*. Daarbij wisselde hij gegevens uit met de Duitse autoriteiten. Zo maakte Diederix zich al snel gehaat in Leiden.

De aanslag

Reeds in de maand na de aanstelling van Diederix is vermoedelijk door de landelijke en/of gewestelijke top van de Raad Voor Verzet (RVV) besloten dat hij weg moest. Daarbij werd de afweging gemaakt dat het uit de weg ruimen van hem opwoog tegen de represailles die het gevolg hiervan zouden kunnen zijn. Het contact met de Leidse RVV liep via de gewestelijke commandant 'De Bruin'. Om de liquidatie uit te voeren formeerde de plaatselijke commandant, Joop Dubbeldeman, een kleine groep, waarvan Bert de Jong, Nic Olivier en hijzelf deel uitmaakten.

R.E. Taselaar is oud-Leidenaar
en tandarts in ruste.

Daar de Leidse verzetsmensen Diederix niet kenden, wilden ze hem observeren. Enige bevriende technici van de PTT stelden de telefooncentrale van het Gewestelijk Arbeidsbureau aan de Doezastraat (het oude gymnasium) buiten werking. De 'reparatie' werd in twee dagen door de RVV'ers uitgevoerd. Zo wisten ze hoe Diederix er uitzag. Hij werkte tot zes uur 's avonds en verliet dan zijn kantoor. Gedurende een aantal dagen werd hij gevolgd op zijn gang door het Van der Werfpark naar het station. Daar nam hij de blauwe tram naar zijn woonplaats Voorburg. Het donkere Van der Werfpark leek de meest geschikte plek om Diederix uit de weg te ruimen. 's Avonds waren er bijna geen mensen. Bovendien kon men hier gemakkelijk wegkomen.

De avond voor de aanslag is een aantal bekende Leidenaren aangeraden om onder te duiken ter voorkoming van een eventuele arrestatie bij represaillemaatregelen. In een later stadium heeft de Luchtbeschermingsdienst nog mensen gewaarschuwd.

Maandagavond 3 januari 1944 verliet Diederix omstreeks half zeven zijn kantoor in gezelschap van A.M.A. Kunst uit Den Haag. Ze gingen niet door het park, maar rechtstreeks naar en over de brug bij het Rapenburg. Bij het Steenschuur ging – volgens Dubbeldeman – de metgezel rechtsaf en Diederix linksaf, het Rapenburg op. Een executie op het Rapenburg was riskant vanwege de aldaar gevestigde Duitse autoriteiten. Na het Rapenburg zou het veel te druk worden. De drie verzetsstrijders besloten toch door te zetten, omdat al zoveel mensen aangeraden was onder te duiken. In 'formatie' liepen ze op enige afstand achter Diederix over het verduisterde Rapenburg, voorbij de Kloksteeg en het Museum

*De plek van de aanslag (reconstructie van januari 1944).
Coll. Regionaal Archief Leiden.*

van Oudheden, in de richting van de Gijselaarsbank. Nu moest snel worden gehandeld. Op het moment dat de nietsvermoedende Diederix de hoek van het Rapenburg met de Langebrug voorbij was, werd hij ingehaald door Dubbeldeman en Olivier. Volgens eigen zeggen schoot de commandant van korte afstand eenmaal met een pistool. Diederix viel voorover op het trottoir. Voor een genadeschot was geen tijd. De drie RVV'ers renden weg. Dubbeldeman ontkwam via de Langebrug, Papengracht, Breestraat en Kabeljauwsteeg.

Omstreeks 18.45 uur vroeg een lid van de *Feldgendarmarie* telefonisch om twee politieagenten te sturen naar Rapenburg 8, waar iemand was 'aangeschoten'. De dienstdoende hoofdwachtmeester zond de agenten en waarschuwde de eerste hulp. Om 20.30 uur werd volgens het berichtensysteem een dringende melding van de politie te Leiden doorgegeven over de moordaanslag. Direct daarna deelde een van beide agenten mee dat de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau door een onbekende was aangeschoten en een schotwond in de rug had. Op last van een arts werd het slachtoffer overgebracht naar het Academisch Ziekenhuis, waar een nier werd verwijderd. Diederix was na veertien dagen thuis, maar is nooit meer de oude geworden. Hij leed aan achtervolgingswaan. Op 11 februari 1945 is hij vermoedelijk aan een ziekte overleden.

Enkele dagen na de aanslag werd een bekendmaking van de *Höhere SS und Polizeiführer* in kranten, zoals *De Telegraaf*, afgedrukt.

Na het mislukken van de moordaanslag is overwogen Diederix alsnog in Voorburg te liquideren, maar die gedachte heeft men (uit angst voor nieuwe represailles?) laten varen. Ondanks vermoedens hebben de Duitsers de plegers van de aanslag niet kunnen vinden.

Represailles

In september 1943 was op grond van een *Geheim Reichssachebefehl* uit Berlijn besloten dat politieke moorden (op NSB'ers) op de scherpste wijze moesten worden bestreden. Na elke gepleegde politieke moord zou een aantal Nederlanders uit intellectuele kringen, die als vijanden van de bezetting bekendstonden, worden neergeschoten. Een dergelijke represaillemaatregel kreeg de schuilnaam *Silbertanne*. De moordaanslag op de NSB'er Diederix werd door *SS-Sturmabführer* en *Regierungsrat* E. Deppner op 3 januari 1944 gemeld bij H. Wölk, het hoofd van de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* (Sipo) en *Sicherheitsdienst* (SD) aan de Heemraadsingel te Rotterdam. Daaronder viel het rayon Leiden sinds 1 januari 1944. Omdat Leiden als een belangrijk centrum van

weerstand werd beschouwd, had H.A. Rauter, de *Höhere Befehlshaber der SS und der Polizei*, besloten tot zware vergeldingsacties.

Wölk heeft tijdens het Proces Rauter de inhoud van zijn opdracht in het Duits weergegeven:¹

- 1^e. *Überholung des Stadtgebiets durch Sicherheitspolizeiliche Streifen und teilweise Strassenabriegelungen mit Personenkontrollen, mit dem Ziel, durch gleichzeitige Schussen Waffengebrauch auf Menschensammlungen die Kraft und den Willen der Besatzungsmacht zu demonstrieren.*
- 2^e. *Festnahme von ca. 85 Personen gemäss Liste, die mir übergeben wurde, als Geisel. Diese Geiselliste entsprach im wesentlichen den Geisellisten, die wie bei jeder Aussenstelle der Sicherheitspolizei, auch bei meiner Dienststellen vorlagen und mir zur Verfügung standen.*
- 3^e. *Erschiessung von 6 namentlich benannten und in der Liste besonders durch Kreuz bezeichneten Personen wegen fortgesetzter illegalen Betätigung in Rahmen von Widerstandsorganisations, materieller Beihilfe und geistiger Urheberchaft von Terrorakten. Die Erschiessungen sollten aus politischen (propagandistische) Gründen sogleich nach der Festnahme möglichst auf Transport erfolgen.*

Het hoofd van de afdeling gijzelingszaken in Rotterdam, *SS-Untersturmführer* A. Darmstädter, kreeg de opdracht de lijst met namen van in aanmerking komende personen gereed te maken. Daarop stonden volgens Wölk onder anderen de arts Flu en de communistische *Spitzenfunktionär* Kastejn. Waarschijnlijk was de lijst gebaseerd op rapporten met verdachtmakingen van de Leidse WA, die de commandant, K. van Duuren, had ingediend. Ter voorbereiding van de acties vonden meerdere bijeenkomsten plaats in Rotterdam. Een van die besprekingen werd speciaal gehouden voor de *Kriminal-Sekretäre* Becker, J.W. Hoffmann en M.J. Kohlen.

Op 4 januari 1944 reisde bijna al het personeel van het *Einsatzkommando* Rotterdam voor de opdracht naar Leiden. Op de *Ortskommandantur* aan de Boerhaavelaan 6 (het gevorderde huis van prof. Barge) vond vanaf 11 uur onder leiding van Wölk een bijeenkomst plaats.² Daaraan namen in elk geval twee voor mannen van de Leidse NSB, kringleider T.M. Bergers en plaatsvervangend kringleider A. Krantz, en de Duitsers A. Darmstädter en P. Burghoff deel. Ook was er een lid van het Leidse gemeentebestuur aanwezig. Als typiste was er *Fräulein* Mannl. De lijst met tachtig tot negentig namen werd doorgelopen en aangepast.

Aan de kringleider werd steeds gevraagd of de personen die op bedoelde lijst voorkwamen terroristen, communisten of gevaarlijke lieden waren en wie van hen het gevaarlijkst waren. Uiteindelijk maakten Darmstädter, Burghoff en Wölk een keuze, zowel voor de moorden als voor de gijzelingen. Of voor de namen van de drie dodelijke slachtoffers een kruis of een afgeknot dennenboompje *Silbertanne* = zilverden) heeft gestaan is niet bekend, omdat de lijst met namen niet is teruggevonden. Vermoedelijk heeft Wölk zijn patrouillecommandanten mondeling ingelicht welke arrestanten als represaille worden gedood, bij voorkeur op weg naar de *Ortskommandantur*. Op gezag van E. Naumann, de *Befehlshaber der Sipo* en SD, werden alleen Duitse agenten van de Sipo ingezet. Darmstädter zou volgens Duitse bron te laf zijn geweest daarbij aanwezig te zijn. *Kriminal-Obersekretär* Burghoff knipte een doorslaglijst in strookjes met de namen en adressen van hen die door de patrouilles moesten worden opgepakt.

Aan het einde van de middag moest de commissaris van politie in Leiden, U.K.L.E. Hoffmann, op de *Ortskommandantur* komen. Waarschijnlijk was Wölk ontevreden over het lage aantal gearresteerden. Op een aantal adressen waren de gezochten, onder wie prof. dr. J.H. Boeke (al sinds 1941 in hechtenis!), de communist Kasteyn (volgens verklaringen van H. Wölk en J.W. Hoffmann) en dr. A.A. Lagaay³ (wiskundeleraar op het Stedelijk Gymnasium) niet aangetroffen. Enkele Nederlandse politiemannen van het bureau Zonneveldstraat werden ingezet om alsnog drie personen (Filippo, Kühler en Wijtenburg) op te halen.

Ook Deppner was ontevreden over de gang van zaken. Er waren te weinig personen vermoord en veel minder dan tachtig tot negentig mannen gearresteerd. Later op de avond zou Rauter zich bij het eindresultaat hebben neergelegd: drie vermoorden, tweëndertig gijzelaars en één krijgsgevangene.

De Silbertanne-moorden

Als vergelding voor de aanslag op de NSB-directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau zijn op dinsdag 4 januari 1944 drie bekende Leidenaren door leden van het *Einsatzkommando* Rotterdam zogenaamd 'op de vlucht' doodgeschoten: Hans Flu (geboren 6 oktober 1912 te Batavia), Harmen Douma (geboren 27 februari 1889 te Stiens) en Christiaan de Jong (geboren 15 februari 1893 te Gouda).⁴

Hans Flu

Tijdens zijn middagspreekuur op Lammenschansweg 11 (thans 19) kwam bij huisarts Flu de Nederlandse SS'er M. Jansen. Deze verzocht Flu mee te gaan voor een kort verhoor op het politiebureau. Ze stapten in een zwarte dienstauto die om de hoek gereedstond. De drie begeleiders waren Jansen, en de Duitsers Meier en J.W. Hoffmann van de Stipo. De auto ging de stad niet in, maar met een omweg om de stad heen naar de oude rijksstraatweg Den Haag-Amsterdam. Ter hoogte van de (voormalige) afslag naar Oegstgeest en vlakbij de 'Drie Witte Paaltjes' hoorde de fietsende A. Krom, verpleger in 'Endegeest', op korte afstand een schot in een auto. Daarna schoven drie mannen een lichaam uit de gestopte auto en legden het in de berm. De getuige werd gesommeerd door te rijden. Toen volgde een tweede schot, afgevuurd door patrouilleleider Hoffmann. In het voorbijgaan onthield Krom het autonummer H 56125 en noteerde dat achteraf op een lucifersdoosje. Jansen en de geüniformeerde Hoffmann bleven bij de vermoorde om nieuwsgierigen op afstand te houden. Chauffeur Meier reed naar het politiebureau in Leiden, waar hij omstreeks 14 uur aankwam. Hij vertelde dat de *Mischling* Flu op de vlucht was gedood en moest worden opgehaald. Om 14.30 uur ging mevrouw V. Flu-Targamaa met brood naar het politiebureau, omdat haar man nog niet terug was. Daar hoorde ze van een inspectrice van de Leidse politie (M. Zeelenberg), dat de Duitsers haar man hadden vermoord en dat het lichaam op het politiebureau was binnengebracht. Mevrouw Flu heeft toen haar man geïdentificeerd.

Wat heeft bij de keuze van Flu een rol gespeeld? Hij stond op de lijst van Darmstädter omschreven als *Halbblut*?. Hij was in Duitse ogen niet van het juiste ras, een kleurling. De moordenaar Hoffmann zou tegen zijn meerdere J. Gerrese

in Rotterdam hebben gezegd dat hij een neger had doodgeschoten. Wellicht was ook de 'jodennaam' Polak van zijn moeder van belang. Zowel als arts, als privé had hij problemen gehad met enkele NSB'ers. Ook zou hij attesten hebben afgegeven om jongens uit de greep van Diederix te houden.

Coll. R.E. Taselaar

*Het graf van H. Douma
in Loenen.*

Coll. R.E. Taselaar.

Harmen Douma

Omstreeks 14 uur stopte een grijze DKW met twee personen, van wie de een in burger en de ander in een grijs Duits militair uniform, met platte pet, bij Cobetstraat 69 om het schoolhoofd Douma op te halen 'voor enkele inlichtingen'. Hij was niet thuis, maar in het Academiegebouw, waar zijn school tijdelijk was gehuisvest. Zijn vrouw werd verzocht mee te rijden om de weg te wijzen. Bij de Kloksteeg moest ze uitstappen. Haar werd gezegd weer naar huis te gaan. Maar ze bleef staan kijken. Kort daarop zag ze haar echtgenoot met de twee mannen naar buiten komen, in de auto stappen en wegrijden. Via de Hoge Rijndijk reed de auto naar de Kanaalweg. Na de spoorwegovergang te zijn gepasseerd, stopte de auto even voorbij de fabriek van Verhey van Wijk. Aan de overzijde van het Rijn en Schiekanaal werkten twee broers, de tuinders J.G. Doeve en V. Doeve. Zij hoorden een schot. Ze keken op en zagen twee mannen bij een derde, die in elkaar zakte. Eén van beide mannen, de geüniformeerde M.J. Kohlen, schoot nog twee keer op Douma. Daarna bleef hij bij het in de berm gelegde lichaam. De ander, Becker, reed weg en kwam steeds terug. Hij belde omstreeks 15.10 uur naar het politiebureau. Daarop hebben enkele Leidse agenten de situatie ter plaatse van de moord bekeken.

Omstreeks 17 uur is het lichaam van Douma door de politie weggehaald en

naar het bureau aan de Zonneveldstraat gebracht. Mevrouw G.H. Douma-Herberts heeft haar man later geïdentificeerd.

Waarom Douma is vermoord, is niet bekend. 'Gevallene was gedurende den oorlog werkzaam als Hoofd der school van de Eerste Leidsche Schoolvereniging (Opleidingsschool voor H.B.S. en Gymnasium). De leerlingen waren in hoofdzaak kinderen van Professoren, doktoren en andere intellectuelen. Gevallene was een goed Vaderlander. Illegaal werk werd echter door hem niet verricht.'⁵ Douma was actief in de Doopsgezinde Kerk. Tevens was hij lid van de vrijmetselaarsloge 'La Vertu' aan het Steenschuur. Vrijmetselaars waren vaak doelwit van de NSB en de bezetter.

Coll. Regionaal Archief Leiden

Christiaan de Jong

Omstreeks half vijf belde een onbekende bij dr. Chr. de Jong, een geliefd leraar wiskunde en conector van het Leids Gymnasium, aan op zijn adres Schelpenkade 40.⁶ Hij moest voor verhoor mee. Hij werd per auto naar het gebouw van de *Feldgendarmerie* op Boerhaavelaan 4 gebracht (het gevorderde huis van de Duitsgezinde Bijveld). Daar verbleef hij temidden van vele andere gearresteerden. Omdat hij niets had meegenomen, belde hij naar huis voor kleren en voedsel. Zijn twintigjarige zoon Paul bracht het gevraagde en kwam om 20.15 uur zelfs een tweede keer om met hem te praten. Tegen 21 uur verliet De Jong te voet, begeleid door Becker, Kohlen en een derde man, de *Kommandantur* in de richting van de stad. Zijn koffertje ging mee. Bij het Kort Rapenburg zag 'getuige' Van Bemmelen vier mannen de even zijde van het donkere Rapenburg opgaan. Kort daarop hoorde hij, ter hoogte van Maison Bruins op nr. 8 en bijna

op dezelfde plek waar een dag eerder de aanslag op Diederix was gepleegd, achter elkaar drie schoten. Volgens Duitse lezing (Burghoff, Kohlen, Wölk) was Becker de patrouilleleider en had hij De Jong vermoord. Anderen beweren dat Kohlen de dader geweest is, omdat hij hoger of ouder in rang en dus een meerdere van Becker was. Kohlen is voor deze moord echter niet veroordeeld door het Bijzonder Gerechtshof te Den Haag op 11 maart 1949. Een Sipo-agent waarschuwde de Leidse politie om het lichaam weg te halen. Dat is erg snel gebeurd. De inspectrice van politie lichtte de familie thuis in. Ondanks *Sperrzeit* mocht Paul naar het politiebureau aan de Zonneveldstraat gaan om zijn vader nog te zien.

Het is niet duidelijk waarom De Jong eerst is opgepakt en vastgehouden en later op de avond alsnog is vermoord. Had men eerst een ander plan, of is het gebeurde steeds de bedoeling geweest? De Jong was van 1929 tot 1933 en vanaf 1937 voorzitter van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasia. Hij maakte deel uit van de Raad van Leeraren V.H. & M.O. In die functies verzette hij zich, als leider van het Leerarenverzet, tegen departementale pogingen het middelbaar onderwijs te 'nazificeren'. Hij was als conrector van het Stedelijk Gymnasium te Leiden (evenals rector dr. A. Scholte) betrokken bij conflicten met de burgemeester en het in meerderheid 'foute' Curatorium. Ook heeft De Jong zich beijverd om leerlingen, die een oproep kregen voor tewerkstelling in Duitsland, via een medewerker van het Gewestelijk Arbeidsbureau vrijgesteld te krijgen. In zijn SD-dossier zou gestaan hebben dat hij onderduikers hielp, *Vrij Nederland* steunde, spioneerde en deel uitmaakte van een onbetrouwbaar gezin.⁷

Op 4 januari en 5 januari vond bij de drie slachtoffers de doodschouw plaats door de daartoe vanwege de gemeente aangestelde Leidse arts Verhoog. Dat gebeurde op 6 januari 1944 ook door de *Polizeilicher Justizsachverständiger*, de arts J.P.L. Hulst. Beiden kwamen tot de slotsom dat de drie Leidenaren door meerdere schotwonden, waarvan minstens één in het achterhoofd, waren overleden.

Donderdag 6 januari deponeerde een opperwachtmeester van de Leidse politie een op de Koornbrug aangeplakt velletje papier, waarop vermeld stond:

*Voor een doodgeschoten gijzelaar eis ik
twee N.S.B.levens.
De Wreker.*

Begrafenissen

Op dezelfde dag werden de drie lichamen vrijgegeven voor hun begrafenis. Daarvoor moesten familieleden een verklaring ondertekenen, waarin moest worden voldaan aan een aantal voorwaarden: *Bij de begrafenis mogen slechts familieleden tegenwoordig zijn. Een demonstratief karakter mag aan de begrafenis niet worden gegeven. Bij begraven op eenzelfde begraafplaats mag teraardbestelling niet op een zelfde of nagenoeg hetzelfde tijdstip geschieden en moet opeenhoping van belangstellenden worden voorkomen. Tijdens het begraven mag op het graf geen rede worden gehouden waar de politiek wordt aangeroerd, terwijl ook niets mag worden gezegd ten nadeele van de bezettende macht, de NSB en de Nederlandsche politie. De toespraak zoo kort mogelijk houden.*

De drie begrafenissonden vonden plaats op zaterdag 8 januari 1944. H. Douma werd om ongeveer 10.30 uur in stilte ter aarde besteld op de Algemene Begraafplaats in Voorschoten. De leerlingen van de Eerste Leidse Schoolvereniging hebben allen de afgebeelde foto van het hoofd van hun school gekregen. De grafsteen ligt nog in Voorschoten, maar het stoffelijk overschot is vele jaren later overgebracht naar het Ereveld Loenen op de Veluwe (B 346). De crematieplechtigheid van dr. Chr. de Jong vond later op de morgen plaats in Driehuis-Westerveld in tegenwoordigheid van naaste familie. Hij is op school herdacht en er is een foto van hem onder de leerlingen verspreid. H. Flu werd begraven op Rhijnhof bij Leiden. Even voor 12 uur reed de rouwkoets met Flu langs de woning aan de Lammenschansweg. Uit angst voor demonstraties werd de koets begeleid door acht agenten in uniform en evenzoveel recherche. Op de begraafplaats was alleen directe familie aanwezig. Na de oorlog is in het Stedelijk Gymnasium een gedenkplaat aangebracht, waarop onder anderen dr. C. de Jong en H. Flu zijn vermeld. In 1994 besloot de gemeente Leiden drie straten naar de slachtoffers te vernoemen.⁸

Nasleep

Toen in Leiden meer bekend werd over de Silbertanne-actie ontstond er beroering. De Leidse NSB-burgemeester mr. R.H. de Ruyter van Steveninck zou tegen de *Beaufragte* E.A. Schwebel hebben gezegd dat de Rotterdamse *Aussenstelle* Russische methoden had gebruikt. Daarop namen Wölk en Darmstädter contact met hem op. Schwebel ontving op 9 januari de kringleider van de NSB om te horen hoe de Leidse bevolking over de drie vermoorde burgers dacht. Hij zou hebben geantwoord dat men van mening was dat de drie in koelen bloede waren

vermoord. Intussen werd op grond van getuigenissen een rapport van 'verontruste Leidse burgers' samengesteld, waarin bevreemding werd uitgesproken dat de drie 'op de vlucht' zouden zijn doodgeschoten. Het 'Rapport Kramers' werd op 23 maart 1944 door de curator van de Universiteit, mr. P.E. Briët, de hoogleraar jonkheer mr. W.J.M. van Eysinga en mevrouw mr. L.M.I.K. van Taalingen-Dols aan *Befehlshaber* Naumann voorgelegd. Van het toegezegde onderzoek is niets terechtgekomen. Volgens dr. L. de Jong kreeg Naumann ook van Rauter de wind van voren, omdat hij geen Nederlandse SS'ers had ingezet voor de moorden. In het ondergrondse *Het Parool* uit februari 1944 werd afschuw uitgesproken over de Silbertanne-acties, waaronder die in Leiden.

Pas door het naoorlogse onderzoek van H. Boorsma, gedetacheerd bij de Politieke Recherche Dienst te Leiden, en door het Proces Rauter zijn details over de moorden in Leiden bekend geworden. Een aantal bij de Leidse Silbertanne-moorden betrokkenen is berecht. Rauter en Jansen zijn na de oorlog in Nederland geëxecuteerd. Wölk, Hoffmann en Kohlen zijn in eerste instantie ter dood veroordeeld; Hoffmann onder andere voor de moord op H. Flu, en Kohlen onder andere voor de moord op Douma. Uiteindelijk kregen ze na gratiëring

Gedenkplaat in het Stedelijk Gymnasium.

langdurige gevangenisstraffen. Becker kon niet verhoord en veroordeeld worden, omdat hij in 1944 naar Sudeten-Duitsland was vertrokken. Of en – zo ja – waar de Sipo-medewerkers Burghoff en Darmstädter zijn terecht, is onbekend. Ook de Duitsers Deppner, Naumann, Schwebel en Meier zijn niet in Nederlandse handen gevallen.

De gijzelaars

Op dinsdag 4 januari 1944 werden de mannen die gegijzeld zouden worden, opgehaald en naar de *Feldgendarmarie* op Boerhaavelaan 4 gebracht. Dit gebouw lag naast de eigenlijke *Ortskommandantur* op nr. 6. De *Ortskommandantur* wordt steeds genoemd in vier verslagen van naar Vught getransporteerde gijzelaars.⁹

Prof. mr. R.P. Cleveringa was omstreeks 12 uur thuis aan het werk, toen hij door prof. Westrate telefonisch werd ingelicht dat de Duitse politie arrestaties verrichtte aan de hand van een lijst van namen. Prof. Westrate had dit van de echtgenote van zijn collega Boeke gehoord, bij wie de Duitsers voor niets waren geweest. Voordat prof. Cleveringa kon weggelopen, stormden twee mannen naar binnen en sommeerden hem mee te komen. Hij mocht een koffer meenemen, die hij sinds zijn eerdere gevangenneming na zijn beroemde rede naar aanleiding van het ontslag van prof. Meijers op 26 november 1940 en daarop volgende vrijlating op 13 oktober 1941 had klaarstaan. Hij vermoedde dat de Duitsers hem nog wel een tweede keer te pakken wilden nemen. Prof. Cleveringa werd te voet naar de *Ortskommandantur* gebracht. Hier hoorde hij dat hij vanwege een aanslag was opgepakt.

Prof. dr. mr. C. Westrate zat, na zijn contact met prof. Cleveringa, op zijn studeerkamer te werken. Daar vernam hij telefonisch dat zijn collega gearresteerd was. Meteen besloot hij ervandoor te gaan. Op dat moment kwam er al een Duitse politiewagen aan. Prof. Westrate liet zich via het balkon aan de achterkant in zijn vrij grote tuin zakken en verborg zich achter het tuinhuisje. Daar kon hij niet weg vanwege een rozenheg. Ondertussen belden twee Duitsers aan en gingen op zoek. Uiteindelijk vonden zij hem. Prof. Westrate werd in de auto naar de *Ortskommandantur* gebracht.

Op zijn huisadres hoorde prof. P.C. Flu kort voor 14 uur van zijn schoondochter dat zoon Hans tijdens zijn spreekuur voor een kort verhoor was opgehaald door een rechercheur van politie. Hij maakte zich daarover niet veel zorgen en begon met een cursus voor analisten. Kort daarop kwam zijn jongste zoon Freddy, die vertelde dat men in de stad oud-hoogleraren en andere personen

gevangennam, omdat op een ambtenaar van het Arbeidsbureau was geschoten. Hij ried zijn vader aan onder te duiken. Prof. Flu weigerde vanwege zijn slechte gezondheid. Even later stonden een Duitser in uniform en een Nederlander in dienst van de Gestapo voor de deur. Na een klein koffertje gepakt te hebben, ging prof. Flu met zijn begeleiders lopend van Witte Singel 40 naar het Noordeinde en vandaar met de tram naar de Boerhaavelaan. Onderweg vroeg prof. Flu aan de Duitser of zijn zoon was gearresteerd door agenten van de *Sicherheitsdienst*. Hij kwam niet op hun lijstje voor; wellicht was hij voor iets anders opgepakt. Op de *Kommandantur* bleek zoon Hans inderdaad niet aanwezig te zijn.

In de avonduren werd de gymnastiekleraar H. Kühler ook thuis opgehaald in verband met de aanslag. Hij kreeg een half uur om zijn koffer te pakken, alvorens de arrestantenwagen hem naar de *Kommandantur* bracht. In de auto maakte hij kennis met de gemeenteontvanger van Leiden en een bekende sigarenfabrikant. Onderweg lieten een paar Leidse agenten de beschuldigingen lezen: *Antimann und Hetzer*.

In de loop van de middag en avond werden op de *Ortskommandantur* steeds meer gearresteerden binnengebracht. *Het was een drukte van mensen van allerlei slag, zo uit hun gezin weggerukt, sommigen met koffers, anderen zonder bagage al naar de tijd die bij de arrestatie gelaten werd*, zoals Kühler opmerkte. In de groep waren vijf hoogleraren en sinds even na 18 uur de conrector van het Leids Gymnasium, dr. De Jong. De ruimte was toen al zo vol dat hij alleen nog tegen de muur kon leunen bij het raam. Tijdens het wachten werd hij verschillende keren weggehaald om spullen van zijn zoon Paul in ontvangst te nemen en met hem te spreken. Voor eten werd niet gezorgd. Degenen die wat van thuis hadden gekregen, moesten dat delen met anderen.

Even na half negen vroeg een officier wie de man uit Voorschoten was met veertien kinderen. Een lange schrale man meldde zich. Hij kreeg bevel zijn bagage te pakken en weg te gaan. Daarna werd De Jong naar voren geroepen. Hij moest meekomen. Enkele omstanders wensten hem geluk met zijn ontslag. Anderen vroegen zich af, waarom hij zou worden vrijgelaten. De Jong trok zijn jas aan, nam zijn koffer en volgde de Duitse officier. Men zou hem niet meer terugzien.

Vervolgens werd bekendgemaakt welke twaalf mannen naar het gijzelaarskamp St. Michielsgestel en welke twintig mannen naar het concentratiekamp Vught zouden gaan. De hoogleraren stonden op de lijst van Vught.

Toen de begeleiders van De Jong teruggekomen waren van het Rapenburg,

stonden Wölk en de andere SD'ers buiten voor Boerhaavelaan 4 klaar om weer naar Rotterdam te gaan. De Duitsers vertrokken en werden vervangen door Nederlandse politie. Prof. Cleveringa schreef hierover:

De Leidse agenten belastten zich met allerlei boodschappen voor ons en poogden ons zoveel mogelijk van dienst te zijn. Ook deelden ze ons het verschrikkelijke nieuws mee van de dood van Douma en Flu. Wie de moordenaars waren was niet twijfelachtig, want de Duitsers hadden zelf opgebeld waar de lijken lagen.

De mededeling omtrent de jonge Flu was des te ellendiger, omdat zijn vader zich onder ons bevond. Een agent deed hem mededeling van het ongeluk, dat hem getroffen had, op kiese wijze, maar hij kon uiteraard hierdoor de smart niet lenigen. Vanaf dat moment maakte ik me ook ernstig ongerust over De Jong; helaas, naar later gebleken is, terecht. Ik zei het aan Bok, die mijn ernstige vermoedens deelde.

Onder toezicht van de Leidse commissaris van politie, U.K.L.E. Hoffmann, werden omstreeks 21.30 uur alle nog aanwezige gijzelaars als haringen in een ton in een overdekte vrachtauto geladen en van Boerhaavelaan 4 naar het politiebureau aan de Zonneveldstraat overgebracht. Daar werd de opgepakte advocaat mr. F.J.J. Trapman¹⁰ afgezonderd van de rest. In een twistgesprek had hij gezegd dat hij reserve-officier was en niet mocht worden gearresteerd. Op 6 januari 1944 is hij vanaf het politiebureau overgebracht naar de *Ortskommandantur*. Daarna is hij in krijgsgevangenschap gegaan. De nacht werd op het politiebureau in cellen doorgebracht. Op een koffer schreef prof. Blok een brief van vier kantjes naar huis. Daarin stonden niet alleen persoonlijke boodschappen. Hij liet ook weten dat hij zich in het politiebureau van Leiden bevond, dat hij met vier andere bij name genoemde hoogleraren naar Vught zou gaan, en dat Flu, Douma en De Jong gefusilleerd waren. *De laatste werd bij ons weggehaald; een beroerd moment.* Ook meldde hij; *Wij rooken, kaarten en troosten (Prof.) Flu. Hij houdt zich kranig!* De – bewaard gebleven – brief is door de politie 's nachts thuisbezorgd.

Kühler schreef in zijn verslag:

Geslapen werd er niet en allen waren opgelucht, toen ze om 5 uur 's morgens een ontbijt (brood met jam en thee) van de politie kregen. Daarna werden wij twee aan twee opgesteld met aan weerszijden politieagenten. Dit geleide heeft ons geheel tot het kamp Vught gebracht. Het was een mengelmoes van 'goede', d.w.z. anti-Duitse agenten en N.S.B.ers. Het geheel stond onder commando van een N.S.B.-inspecteur ('luitenant')

Kruizinga) die ons, alvorens wij in het donker op weg gingen op Duitse manier nadrukkelijk verzekerde dat er op een ieder, die poogde te ontvluchten, zou worden geschoten. Wij gingen in een lange rij door het verduisterde Leiden. Ik hoorde een agent tegen een gevangene zeggen om ervan door te gaan. Hij zou expres misschieten. De man ontvluchtte niet, want was deze agent te vertrouwen? Bovendien zou een ander wel raakschieten en was de straat spiegelglad. Zo bereikten wij, nagestaard door velen, die door onze voetstappen gewekt waren, het station. Daar werden wij in de trein (van half zes) naar Utrecht gezet. Wij hadden een wagon, aangehaakt aan de gewone trein. In Woerden moesten wij overstappen. Wij werden in een glazen wachtkamer gedreven onder veel gevloek en getier van onze Inspecteur, omdat bleek, dat vele treinreizigers (het station was eivol) zich tussen ons in deze ruimte bevonden.

Niemand heeft daarvan gebruikgemaakt om te ontsnappen. Enkele escorterende agenten draaiden onderweg niet om het gebeurde van de vorige dag heen. Ze spraken er schande van. In 's-Hertogenbosch werden de gijzelaars voor Gestel gescheiden van die voor Vught. Daar hoorde de stationschef Douma wat met zijn broer in Leiden was gebeurd! Hij wist nog van niets. Op het station kreeg prof. Flu vanwege zijn slechte gezondheid toestemming om met prof. Bok per auto naar het kamp te gaan. Met zijn achttien gingen de anderen op weg, begeleid door iets meer dan achttien politiemensen. Kühler vervolgde zijn verslag met:

Een NSB'er (Biesheuvel) zou de weg wijzen. Hij deed dit verkeerd en daardoor liepen wij ongeveer twee uren in plaats van het benodigde half uur. Gelukkig droegen de agenten onze bagage, wat aan de Duitse militairen, die voor het kamp aan het oefenen waren, hoongelach en een scheldpartij op de Hollanders ontlokte. Verbeeld je, de bewakers dragen de bagage van hun gevangenen. Hier was het meteen en voorgoed uit met de vriendelijkheid, van nu aan waren wij nummers.

Vught

Te Vught was een kamp voor mannen en een kamp voor vrouwen. Het was een *Durchgangslager* voor joden, die slecht werden behandeld. De laatste groep van hen, met oude, zwakke en doodzieke mensen, werd op 3 juni 1944 ruw weggesleept en op transport gesteld. Het was een verblijfskamp voor vele honderden Belgen en een klein aantal andere buitenlanders. Tweederde van de gevangenen bestond uit Nederlanders, onder wie beroepsmisdadigers, Jehova-getuigen en politieke gevangenen, zoals communisten en gijzelaars.

In het concentratiekamp Vught stond men normaliter omstreeks 4.45 uur op. Na wassen, aankleden en bedden opmaken volgde het ontbijt. Dat bestond uit koffie met een homp brood van de vorige avond. De indeling van de zes werkdagen was als volgt:

06.30-07.00 uur: buiten wachten.

07.00-07.30 uur: ochtendappèl.

07.30-12.00 uur: werken.

12.00-13.00 uur: warm eten: (waterige soep van) kool, gekookte gort. Afwassen.

13.00-13.30 uur: appèl.

13.30-18.30 uur: werken.

18.30-19.00 uur: avondappèl.

Het avondappèl duurde een kwartier tot een uur. Na wassen volgde het avondeten: een stukje brood met of zonder beleg, aangevuld met pakketten van particulieren of Rode Kruis. Om 20.45 uur moesten de gevangenen in bed liggen. Op zondag behoefde niet te worden gewerkt. Men kon zich ontspannen, bijvoorbeeld door te wandelen. 's Middags werd er ontluisd. Eenmaal in de veertien dagen mocht men schrijven en een brief ontvangen. De inhoud werd gecensuureerd.

Direct na aankomst in Vught werden alle Leidse gijzelaars kaalgeknipt (onder andere tegen hoofdluis). Daarna moesten ze er zelf voor zorgen tijdens hun gevangenschap kaal te blijven! Ze kregen kampkleren uitgereikt. Ze verbleven een week in de Quarantainebarak. Al direct werden ze overdag ingedeeld in verschillende arbeidscommando's, zoals *Bauernhof*, *Holzplatz*, *Schweinestall*, *Bekleidungskammer* en *Industriehof* (met fabriek van Philips). Na de eerste week kwamen de Leidenaren, samen met gijzelaars van elders, in de Gijzelaarsbarak. Tijdens hun maandenlange gevangenhouding hadden ze het moeilijk met spanningen, medische problemen, straffen om niets, mishandelingen, onmenselijke transporten van joden en het overlijden van gevangenen. Daardoor ontstond wel een lotsverbondenheid.

Een aantal van de Leidse gijzelaars heeft in het Philips-Kommando gewerkt. Dit was sinds half februari 1943 een filiaal van de Philips-fabrieken in Eindhoven. Behalve het voordeel binnen te mogen werken, kreeg men daar de 'Philipprak' (een 'hapje' van stampkost, uitgedeeld om 16 uur) en geen avondappèl op de grote appèlplaats.

In de Speciale Werkplaats werden in een zo laag mogelijk tempo reparaties verricht en handdynamo's (de zogenaamde knijpkatten), scheerapparaten en radio-

toestellen geassembleerd. Hier stond Kühler aan de scheerapparaten-band voor f 4 in de week (in kampgeld). Tevens was er een barak met de 'Schrijfkamer', 'Rekenkamer' en 'Tekenkamer'. De hoogleraren Blok en Weststrate kwamen voor het maken van een duplicaat-archief in de Schrijfkamer en Bok in de Rekenkamer. In mei werden beide kamers opgeheven. Wie daar was, moest volgens de autoriteiten maar eens leren werken in het Aflaad-Kommando. Daar werden wrakstukken van vliegtuigen geladen of gelost. Vanwege zijn leeftijd heeft prof. Bok toen papiertouw gevlochten. Na een dag of tien is men weer in het Philips-Kommando geplaatst. Prof. Weststrate was later tuinder in de afdeling *Reinigung und Gärtnerei* van Philips; prof. Cleveringa zat in de *Geld- und Wertsachen-abteilung* van de *Kommandantur*. Daar werden de waardevolle spullen van de gevangenen bij aankomst ingenomen en bij vertrek weer afgegeven.

Tussen 6 januari en 20 juli 1944 werd een aantal gijzelaars uit Vught vrijgelaten. De eerste was prof. Flu, die om medische redenen *Lagerunfähig* werd verklaard en op 22 januari al naar huis mocht. Volgens prof. Cleveringa kwamen daarna achtereenvolgens vrij: Wijtenburg (op 30 januari), Knibbe, Blok, Boer, Drossaart Bentfort, Hoogerwerf Kroon (op 19 mei), Kühler (op 26 mei) en Van Vianen.

Op 20 juli 1944 berichtte de Leidse politie de NSB-burgemeester van Leiden dat er van de op 4 januari 1944 gearresteerde gijzelaars nog twaalf personen in Vught en acht personen in St. Michielsgestel waren. Te Vught waren dat Beeuwkes, Blok, Bok, Cleveringa, Goejee, P. Hogendoorn, Oostendorp, De Planque, Questroo, Van der Stel, Verberg en Weststrate; te St. Michielsgestel waren het Aniba, Eland, Filippo, Geene, C. Hogendoorn, Vedder Christiaanse, Van Vliet en Vrolijk.

Zaterdag 22 juli 1944 werden de toen nog in Vught verblijvende gijzelaars, onder wie de hoogleraren Cleveringa en Weststrate, vrijgelaten. Na vooral lang wachten, wandelden ze onder leiding van de Nederlandse SS'er 'Karel'tje' naar het station. Daar kwamen ze omstreeks 17.30 uur aan en werden hartelijk ontvangen. In het verslag van prof. Cleveringa staat daarover:

Stationschef Douma beijverde zich terstond de blijmare van de vrijlating langs de lijn te seinen; een dame kwam opnemen, wie gewaarschuwd moest worden en in café over het station werd ons goede koffie met melk verstrekt. We mochten niets betalen!

Om 17.50 uur verlieten de gijzelaars Vught in een stampvolle trein. Prof. Cleve-

ringa verliet de groep in Geldermalsen om zich bij de SS aan de Heemraadsingel in Rotterdam 'af te melden'. Dat mislukte, omdat hij te laat aankwam. De anderen zouden zich maandag afmelden. Zij zijn via Utrecht en Amsterdam direct naar Leiden gegaan en daar om 20.25 uur aangekomen. Door de berichtgeving vanuit Vught waren op het station familieleden aanwezig. Prof. Westrate meldde hierover in zijn verslag:

Aan de uitgang, buiten het station, staan veel mensen, veel blijde gezichten. Wij worden door Boer, één van de eerder vrijgelaten gijzelaars, die directeur is van café-restaurant 'Schuttershof' uitgenodigd om daar even gezamenlijk een kopje koffie te komen drinken. Ik wil niets liever dan gauw naar huis, maar het is niet mogelijk om zulk een vriendelijke uitnodiging af te slaan. Wij gaan erheen, ook de kinderen, maar maken het niet lang. Niet lang na negen uur ben ik weer thuis. Thuis!

De bijeenkomst van de Leidse gijzelaars in mei 1945. Achterste rij, van links naar rechts: Questroo, Hoogerwerf Kroon, De Planque, Westrate, Kühler, Verberg, Knibbe, Hogendoorn, Beeuwkes, een kellner en Cleveringa. Voorste rij, van links naar rechts: Van Vianen, Van der Stel, Flu, Wijtenburg, Drossaart Bentfort, Boer, Blok, Bok, Goejee en Oostendorp. Coll. P.K. Flu.

St. Michielsgestel

Op 5 januari 1944 kwamen twaalf Leidse gijzelaars aan in St. Michielsgestel.¹¹ Van hen zijn geen verslagen teruggevonden. Daar troffen zij andere Leidenaren aan, onder wie prof. Boeke. Het leven verschilde sterk van dat in Vught. Het kamp had een eigen leiding en werd alleen door Duitsers bewaakt. Omdat gijzelaars met de dood werden bedreigd, werden ze ontzien en kregen ze voorrechten, zoals verlof en onbeperkt (gecensureerd) schrijven en mochten ze pakjes ontvangen. Het eten was slecht, maar werd vaak door de bevolking uit de omgeving aangevuld. Er waren allerlei kringen, waarin voordrachten, besprekingen en discussies plaatsvonden. Zo kwam men bijeen in een Bestuurskring, Bijbelkringen, een Historische Kring, een Kunstkring en een Universitaire Kring. Ook werden er causerieën en cursussen gehouden. Een van de Leidse gijzelaars, de arts H.W. Borgerhoff Mulder, hield in het kader van 'Gestel op reis' twee keer een inleiding met als titel 'Herinneringen aan een reis naar Italië'. Noch daarbij, noch in de eet- en slaapzalen vertoonden de Duitsers zich. Door de onzekerheid, het gebrek aan privacy, de menselijke verschillen en de zorgen over de achtergeblevenen thuis, is het verblijf in het gijzelaarskamp St. Michielsgestel velen zwaar gevallen.

Tussen januari en juli zijn vier mannen ontslagen: op 7 maart, op 14 maart, 31 maart en op 18 mei. In juli/augustus 1944 zijn de acht mannen die daar nog waren, vrijgekomen: vijf op 24 juli, één op 27 juli, één op 1 augustus en één op 2 augustus. Hiervoor wordt verwezen naar de lijst met namen van de gijzelaars in Gestel.

Prof. Cleveringa schreef aan het eind van zijn verhaal als gijzelaar: *Over bleef slechts een debetpost te meer op de lange Duitse schuldrekening wegens geroofd gezinsgeluk.*

Bijlage I

Lijst van de twintig mannen die op 5 januari 1944 aankwamen in Vught

T. Beeuwkes	geb. 14-11-1895 te Den Haag	Makelaar Hogewoerd 144 (Op <i>Uebernahmaliste</i> doorgestreept: Cobet- straat 69	Vrijgelaten op 22-07-1944
H.P. Blok	geb. 28-03-1894 te Rotterdam	Hoogleraar Egyptologie te Utrecht Willem de Zwijger- laan 18, Oegstgeest	Datum van vrijlating ontbreekt in kamparchief! Volgens prof. Cleveringa vóór 18 mei 1944, en vol- gens de Duitsers in juli 1944. Familieleden van prof. Blok zijn van men- ning dat prof. Cleveringa gelijk had.
W. Boer	geb. 22-05-1906 te Vlagtwedde	(café- en) restaurant- bezitter (Schuttershof), Stationsweg 55	Vrijgelaten op 18-05-1944
S.T. Bok	geb. 19-03-1892 te Wormer	Hoogleraar medische faculteit, Rijnsburgerweg 31d	Vrijgelaten op 22-07-1944
R.P. Cleveringa	geb. 02-04-1894 te Appingedam	Hoogleraar juridische faculteit, Rijnsburgerweg 29	Vrijgelaten op 22-07-1944
F.C.R. Drossaart Bentfort	geb. 21-02-1895 te Vlaardingen	Advocaat, Leidscheweg 180, Voorschoten	Vrijgelaten op 20-05-1944
P.C. Flu	geb. 11-02-1884 te Paramaribo	Vader van huisarts H. Flu, Hoogleraar bacteriologie en hygiëne, Witte Singel 40	Vrijgelaten op 22-01-1944 om medische redenen. Hij is overleden op 19-12-1945
J.A. Goejee	geb. 25-05-1908 te Leiden	Caféhouder L'Espérance, Kaiserstraat 1	Vrijgelaten op 22-07-1944
P. Hogendoorn	geb. 29-02-1912 te Leiden	Bedrijfsleider tapijtfabriek Plantage 1	Vrijgelaten op 22-07-1944

B. Hoogerwerf Kroon	geb. 12-01-1904 te Sassenheim	Bloembollenhandelaar, Papelaan, Voorschoten	Vrijgelaten op 19-05-1944
P.G. Knibbe	geb. 22-08-1892 te Landsmeer	Secretaris van de Kamer van Koophandel, Warmonderweg 45	Vrijgelaten op 22-02-1944
H. Kühler	geb. 04-05-1908 te Leiden	Gymnastiekleraar, Stieltjesstraat 52	Vrijgelaten op 26-05-1944
P. Oostendorp	geb. 25-02-1895 te Leiden	Groentenhandelaar, Hogewoerd 45	Vrijgelaten op 22-07-1944
B.M. de Planque	geb. 21-06-1919 te Hoogeveen	Assistent op chirurgie, Plantage 12	Vrijgelaten op 22-07-1944
L. Questroo	geb. 21-01(1)-1896 te Leiden	Lijstenmaker, Nieuwe Rijn 31	Vrijgelaten op 22-07-1944
P. van der Stel	geb. 30-11-1901 te Zoeterwoude	Sigarenhandelaar, Nieuwe Beestenmarkt 2	Vrijgelaten op 22-07-1944
J.J. Verberg	geb. 09-11-1908 te Leiden	Slagerspatroon, Heerenstraat 43b	Vrijgelaten op 22-07-1944
A. van Vianen	geb. 17-04-1901 te Loosduinen	Chemicus en school- directeur, Rapenburg 30/Witte Rozenstraat 55	Vrijgelaten op 27-06-1944
C. Westrate	geb. 11-03-1899 te Valburg	Hoogleraar juridische faculteit, Houtzichtlaan 58, Oegsteest (vóór 1943 en vanaf 1945: Prins Bern- hardlaan 58, Oegsteest)	Vrijgelaten op 22-07-1944
S.M.J. Wijtenburg	geb. 15-08-1885 te Leiden	Sigarenfabrikant, De Laat de Kanterstraat 3	Vrijgelaten op 30-01-1944

Voor de gegevens over de gijzelaars in Vught is gebruikgemaakt van de *Uebernahmestelle* van de Leidse politie en het kaartstelsel van het Archief Kamp Vught.

Bijlage 2

Lijst van de twaalf mannen die op 5 januari 1944 aankwamen in St. Michielsgestel

W.Th. Aniba	geb. 19-11-1890 te Leiden	Caféhouder, Heerenstraat 1	Vrijgelaten op 24-07-1944
H.W. Borgerhoff Mulder	geb. 23-10-1878 te Maastricht	Arts, Rhijngeesterstraat- weg 11, Oegsteest	Vrijgelaten op 14-03-1944
J.H. Eland	geb. 29-03-1883 in Madiven (= Madioen?)	Wijngaardenlaan 42, Voorschoten	Vrijgelaten op 02-08-1944
H. Filippo	geb. 20-09-1881 te Leiden	Gemeente-ontvanger, Zoeterwoudsesingel 94	Vrijgelaten op 24-07-1944
W.H.M. Geene	geb. 25-03-1879 te Rotterdam	Gep. Adjutant O.O. 4 R.I., Vondellaan 20	Vrijgelaten op 24-07-1944
C. Hogendoorn	geb. 14-06-1887 te Leiden	Winkelier in tapijten, Plantage 1	Vrijgelaten op 24-07-1944
P.M. de Planque	geb. 05-03-1886 te Gendringen	Chirurg, Plantage 12	Vrijgelaten op 18-05-1944
A.J.B. Poortman	geb. 22-05-1886 te Rotterdam	Arts, Rijnsburgerweg 11	Vrijgelaten op 31-03-1944
C. Vedder Christiaanse	geb. 16-06-1884 te Leiden	Drogist, Hogewoerd 33a	Vrijgelaten op 27-07-1944
P.C. van Vliet	geb. 14-10-1890 te Leiden	Conciërge Gem. H.B.S., Hoge Rijndijk 25a, Leiden	Vrijgelaten op 24-07-1944
W. Vrolijk	geb. 24-12-1887 te Den Haag	Slager, Van Boetzelaarlaan 162, Den Haag	Vrijgelaten op 01-08-1944
P.A.H. v.d. Woude	geb. 12-04-1890 te Ridderkerk	Deurwaarder, Hogewoerd 101	Vrijgelaten op 07-03-1944

De gegevens met betrekking tot de gijzelaars zijn ontleend aan de *Uebernahmelisten*.

De data van vrijlaten zijn ontleend aan de literatuur, aan het verslag van prof. Cleveringa en aan de kampadministratie.

Alle gegevens over de gijzelaars in St. Michielsgestel zijn ontleend aan het *Gedenkboek Gijzelaarskamp 'Beekvliet'*, 351-376.

Noten

Bronnen

Dank gaat uit naar mw. M.A.J. Wansbeek-Zijbrands, medewerkster van het Regionaal Archief Leiden, voor haar hulp bij het raadplegen van het archief van de Leidse gemeentepolitie.

Voor algemene informatie is gebruikge-
maakt van:

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7, tweede helft (1976).

Onderdrukking en verzet, o.a. deel 3, pp. 399-455.

Leidsch Jaarboekje 38 (1946), themanummer over de Tweede Wereldoorlog.

P.K. Flu (Rotterdam), *Henry Flu: Silbertanne*, drie delen.

Deel 1: Het onderzoek 1993, reconstructie, herdenking enz., 95 pp.

Deel 2: Terugblik, registers, literatuur, foto's enz., 80 pp.

Deel 3: Leidse Silbertanne Douma, Flu, De Jong. Afsluitend onderzoek. 86 pp. 1995. Typescript onder nr. G1E41 beschikbaar in het Regionaal Archief Leiden.

Buck Goudriaan, *Leiden in WO II. Van dag tot dag. Een kroniek van 10 mei 1940 tot 15 augustus 1945* (Leiden 1995).

J. Mieremet en W. Rozendaal, 'De Leidse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Leids Jaarboekje* 87 (1995) 95-134.

Voorts is gebruikge-
maakt van eigen documentatie en informatie/foto's, verkregen via dr. P.K. Flu (zoon van Hans Flu), mw. P.C.S. Hangelbroek-Blok (dochter van prof. H.P. Blok, mw. H. Nauta-Barge en mw. M.W.P. Schreuder-Huizer (oud-klasgenote van de Eerste Leidsche Schoolvereniging).

1 *Het proces Rauter* (Den Haag 1952). Uitgave van het RIOD, i.h.b. 352-353.

2 Ingrid W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen, 'Boerhaavelaan 6', *Leids Jaarboekje* 93 (2001) 119-127.

3 Prof. P.C. Flu schreef in zijn 'Tweede Dagboek' (1944) op pp. 52-53: *Dr. Lagaay was tot zijn geluk niet thuis. Toen hij thuis kwam en vernam, dat men geweest was om hem gevangen te nemen, belde hij o.a. zijn collega De Jong op. Hij wist, dat deze niet met vakantie was gegaan en dus thuis zou zijn en hij achtte het zeer terecht niet onwaarschijnlijk, dat ook De Jong een bezoek van het canaille zou krijgen. De Jong scheen de waarschuwing niet al te ernstig te hebben opgevat, hij bleef althans thuis.*

Lagaay verdween en dook niet meer op,

4 Zie ook: In memoriam in *Leidsch Jaarboekje* 37 (1945) 18-24. Han de Jong e.a., *Leiden, 4 januari 1944* (Leiden 2004).

5 Informatie indertijd verstrekt door Douma's echtgenote ten behoeve van de 'Eerlijst der namen van hen, die voor het vaderland zijn gevallen'. Over personen die eventueel inlichtingen zouden kunnen verschaffen, schreef ze: *Als U bedoelt personen op te geven die wellicht inlichtingen kunnen geven waarom juist gevallene werd doodgeschoten, dan zou ik niemand weten. Het is voor ieder een onbegrijpelijk. Mocht U echter van mij adressen wensen van mensen, die mijn man als mensch en (of) als onderwijzer kenden en waardeerden, dan zal ik die gaarne verstrekken.*

6 A.M. Coebergh van den Braak, *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium* (Leiden 1988) 134-135.

7 *In memoriam Dr Christiaan de Jong * 15 februari 1893 te Gouda, † 4 januari 1944 te*

Leiden. Uitgegeven door Leerarenverzet 1942-1945 (Leiden 1945).

- 8 In 1996 ontstonden problemen, toen de commissie voor de straatnamen bij de onderschriften van de straatnaambordjes de woorden 'gefusilleerd' wilde veranderen in 'geliquideerd'. Thans staat op de naam-bordjes:

HANS FLUSTRAAAT

HUISARTS SLACHTOFFER LEIDSE SILBERTANNE-
AKTIE 4 JANUARI 1944

CHRIS DE JONGSTRAAT

CONRECTOR STEDELIJK GYMNASIUM
SLACHTOFFER LEIDSE SILBERTANNE-AKTIE
4 JANUARI 1944

HARMEN DOUMASTRAAT

HOOFD EERSTE LEIDSCHE SCHOOL-
VERE[E]NIGING
SLACHTOFFER LEIDSE SILBERTANNE-AKTIE
4 JANUARI 1944

- 9 Op het NIOD te Amsterdam zijn drie
VERSLAGEN aanwezig van:

Prof. mr. R.P. Cleveringa, coll. 250g, port.
3, map c(61)09.

H. Kühler, coll. 250g, port. 4, map
c(61)09.

Prof. C. Westrate, coll. 250g, port. 5, map
c(61)09.

De aangehaalde teksten zijn enigszins aan-
gepast en/of verkort.

Het vierde verslag was het '*Tweede Dagboek*'
van prof. P.C. Flu. Dat ligt in een type-
script (door P.K. Flu in 1992) onder nr.
G1E40 in het Regionaal Archief Leiden.

- 10 Volgens Ph.J. de Ruijter de Wildt in een In
Memoriam in *Leids Jaarboekje* 52 (1960) is
mr. F.J.J. Trapman als krijgsgevangene tot
de bevrijding in een Pools (?) kamp geble-
ven en daarna naar Leiden teruggekeerd.
Trapman woonde op Rijnsburgerweg 24.
- 11 *Gedenkboek Gijzelaarskamp 'Beekvliet', St.
Michielsgestel* (H.A.M. Roelants, Schie-
dam).

Leidse vermisten in WO II

Cor de Graaf

Op 2 juni 1949 werd de *Wet houdende voorzieningen betreffende het opmaken van akten van overlijden van vermisten* in het Staatsblad gepubliceerd. Deze wet regelde het ambtshalve opmaken van een akte van overlijden van een vermiste, die

*op enig tijdstip tussen 9 mei 1940 en 1 juni 1945 in Nederland woonplaats heeft gehad, doch van wiens bestaan sedert laatstgenoemde datum niet meer is gebleken, terwijl er goede gronden bestaan om aan te nemen dat hij is overleden.*¹

De aangifte gebeurde bij de ambtenaar van de Burgerlijke Stand, die hiervan de minister in kennis diende te stellen. De minister van Justitie droeg zorg voor publicatie in de *Nederlandse Staatscourant*, waarna drie maanden later de akte in de registers van de Burgerlijke Stand werd opgemaakt. Het lijkt er op dat de periode van drie maanden vooral bedoeld is geweest om mensen in de gelegenheid te stellen te bewijzen dat iemand juist niet was overleden.

Als de exacte overlijdensdatum niet bekend was, diende de dag, volgend op de laatste dag dat iemand nog aantoonbaar in leven was, te worden vermeld. Dat kan bijvoorbeeld de dag van een razzia, transport uit een kamp, of arrestatie zijn. Alleen indien er aanwijzingen waren dat de vermiste nog op een later tijdstip in leven was, werd een latere datum in de akte opgenomen.

De reden waarom deze akten zijn opgemaakt ligt voor een groot deel in de sfeer van het Burgerlijk Recht. Een echtgenote van een vermiste kon niet hertrouwen, aangezien ze geen overlijdensakte kon overleggen. Daarnaast waren er problemen op het gebied van verjaringstermijnen, schulden (de vrouw mocht niet zelfstandig schulden aangaan), pensioenen en dergelijke. Voor de zekerheid werden bij deze wet tevens maatregelen genomen die regelden hoe om te gaan met ten onrechte overleden verklaarde personen. In het geval van een hertrouwde weduwe die geen weduwe bleek te zijn, regelde deze wet dat het eerste huwelijk ontbonden bleef en wel vanaf de in de akte genoemde datum van 'overlijden'.

Cor de Graaf is archiefinspecteur bij het Regionaal Archief Leiden.

Door deze ingreep was hiermee dus het tweede huwelijk het geldende huwelijk.

In de bijlage bij de *Staatscourant* van donderdag 1 september 1949 werden voor de eerste maal de namen afgekondigd van Nederlandse vermisten van wie vermoed werd dat ze waren overleden. Aanvankelijk werd wekelijks een dergelijke lijst gepubliceerd. Op 1 december 1949 werden de eerste 33 Leidse burgers door de ambtenaar van de Burgerlijke Stand ingeschreven. In totaal zijn op deze wijze tussen 1949 en 1967 de overlijdens aangegeven van 192 Leidse inwoners die gedurende de Tweede Wereldoorlog zijn vermist.

1949	72
1950	63
1951	32
1952	13
1953	3
1954	4
1959	1
1961	1
1962	1
1965	1
1967	1
Totaal	192

Uiteraard betreffen vele personen in deze lijst joodse burgers van Leiden, herkenbaar aan de namen en de plaatsen van overlijden zoals Sobibor en Oswieçim (Auschwitz). Daarnaast bevat de lijst de namen van hen die al dan niet als vrijwilliger naar Duitsland gingen als Oostfrontstrijder of als dwangarbeider en namen van verzetsstrijders die in een van de concentratiekampen omkwamen.

Van twee personen zijn twee akten opgemaakt in hetzelfde jaar. Het overlijden van Sophia Ligtenstein en Samuel Wolf Marsman was al in twee afzonderlijke vonnissen in 1948 door de Arrondissementsrechtbank te Den Haag uitgesproken, op grond waarvan ze in de overlijdensregisters van Leiden van 1949 waren ingeschreven. In verband met de nieuwe wet zijn ze (ten onrechte?) nogmaals ingeschreven, zodat van hen twee overlijdensakten bestaan.²

Van twee inwoners is volgens een getypte opmerking achterin het register nooit een overlijdensakte opgemaakt:

Jan Boom * 29-5-1897 † 6-12-1944 Ladelund (D)
 Johan Jacob de Jong * 30-3-1897 † 16-2-1945 Bergen Belsen (D)

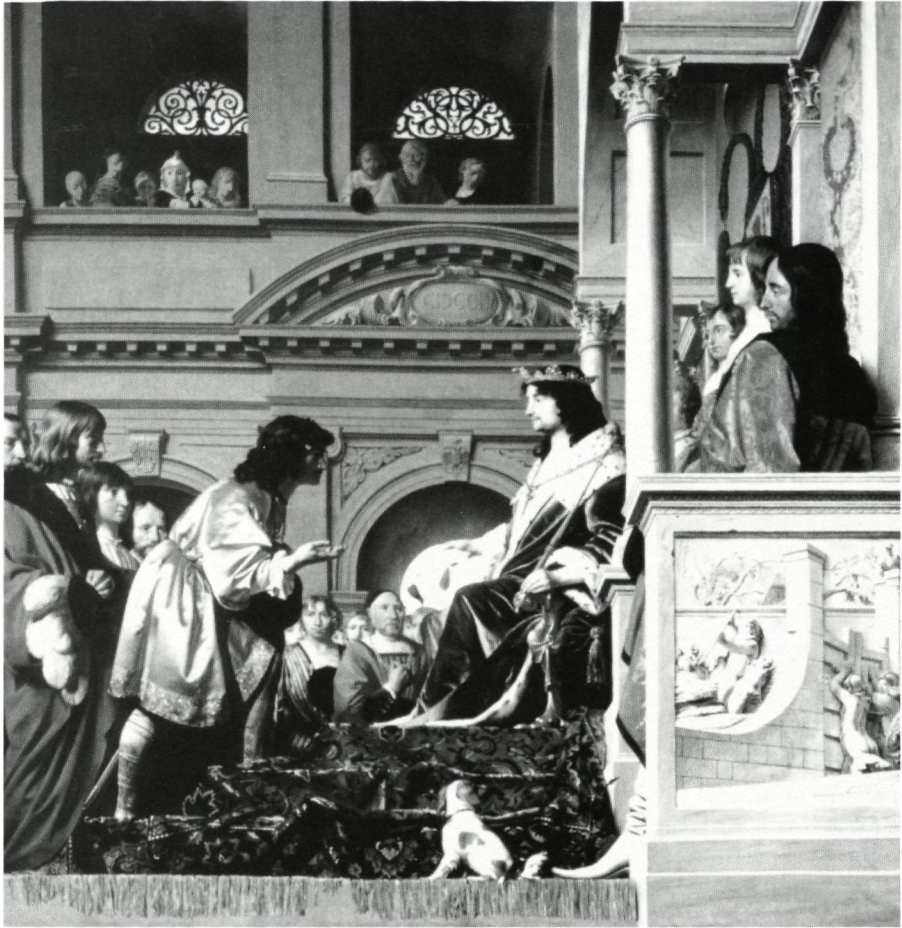
Op de studiezaal van het Regionaal Archief Leiden is het register in afschrift in te zien.

No	Naam	Detum betekening van verzoeken of aanvragen tot overlijden etc.	Detum van overlijden der overleden	Detum Staatsou- rent	Detum inschrijving der akten	Biz. No akte
1	Berschel, Dientje	overl. d. 1880 13-3-1943 overleden te	Leiden, Heel' 61 overl. d.	1 Sep 49	1 Dec 49	1051 van 1949
2	Blog, Michielina	Solider Pot.	26-3-43	.	.	1052 " "
3	Blitz, Alise	idem	26-3-43	.	.	1053 " "
4	Siller, Betje	idem	20-3-43	.	.	1054 " "
5	van Hartog, Jetje	idem	13-3-43	.	.	1055 " "
6	Had, Elintje	idem	13-3-43	.	.	1056 " "
7	Kuusveld, Herman Berg	idem	26-3-43	.	.	1057 " "
8	Ratkins, Salomon	idem	26-3-43	.	.	1058 " "
9	van Frank, Benjamin	idem	20-3-43	.	.	1059 " "
10	Boormans, Susanna	idem	26-3-43	.	.	1060 " "
11	Segal, Reinas	idem	26-3-43	.	.	1061 " "
12	Schelis, Bernardus	id	26-3-43	.	.	1062 " "
13	Conzel, Toak	id	26-3-43	.	.	1063 " "
14	Liechberg, Rudi	id	26-3-43	.	.	1064 " "
15	Cohen, Elisabeth	id	26-3-43	.	.	1065 " "
16	Gobes, sluitje	id	26-3-43	.	.	1066 " "

Lijst van vermiste Leidse burgers van wie het overlijden werd ingeschreven vanaf 1949.

Noten

- 1 Staatsblad 1949, J 227, art. 1.
- 2 Sophia Ligtenstein akten nrs. 462 en 1076,
en Samuel Wolf Marsman akten nrs. 478
en 1119 van 1949.

Graaf Willem II verleent het privilege van 1255. Schilderij van Caesar van Everdingen (ca. 1617-1678) in de Grote Zaal van het Gemeenlandshuis van Rijnland aan de Breestraat te Leiden. Foto d'Arts Amsterdam. Coll. Hoogheemraadschap van Rijnland.

Acht eeuwen waterschapsorganisatie in Rijnland

P.F. Schevenhoven

Op 1 januari 2005 zullen het hoogheemraadschap van Rijnland en de binnen het hoogheemraadschap gelegen waterschappen Groot-Haarlemmermeer, De Oude Rijnstromen en Wilck en Wiericke opgaan in één waterschap. De naam van het nieuwe waterschap is *Hoogheemraadschap van Rijnland*. Met deze oude naam voor een nieuw waterschap blijft de herinnering bestaan aan het uit de 13de eeuw daterende hoogheemraadschap, dat samen met de later ontstane (polder)waterschappen er voor gezorgd heeft dat Leiden en omstreken niet onder water gelopen zijn.

In dit artikel zal ik een overzicht geven van de totstandkoming en de ontwikkeling van de waterschapsorganisatie in het gebied dat al sinds de Middeleeuwen bekend staat als Rijnland.

De Rijnmond raakt verstopt

Net als nu mondde de Rijn in de Romeinse tijd door een delta uit in de Noordzee. Ten oosten van Nijmegen splitste de rivier zich in twee takken. De zuidelijke tak, de Waal, verenigde zich stroomafwaarts met de Maas en kwam via een brede monding uit in zee. De noordelijke tak, die de naam Rijn behield, stroomde langs Wijk bij Duurstede en Utrecht en verder in westelijke richting om ten slotte bij Katwijk in zee uit te monden. Ter hoogte van Wijk bij Duurstede splitste zich de Lek af, op dat moment nog een onbelangrijk riviertje. Bij Utrecht volgde weer een aftakking, de Vecht, die via het Flevomeer en het Vlie de Noordzee bereikte.

Na het jaar 250 traden in deze situatie veranderingen op. In een proces dat vele eeuwen duurde, werd de Lek de voornaamste tak waarlangs het water van de Rijn werd afgevoerd. In 780 kon men nog vanaf de Noordzee via de Rijnmond bij

Paul Schevenhoven is werkzaam bij
het Hoogheemraadschap van Rijnland.

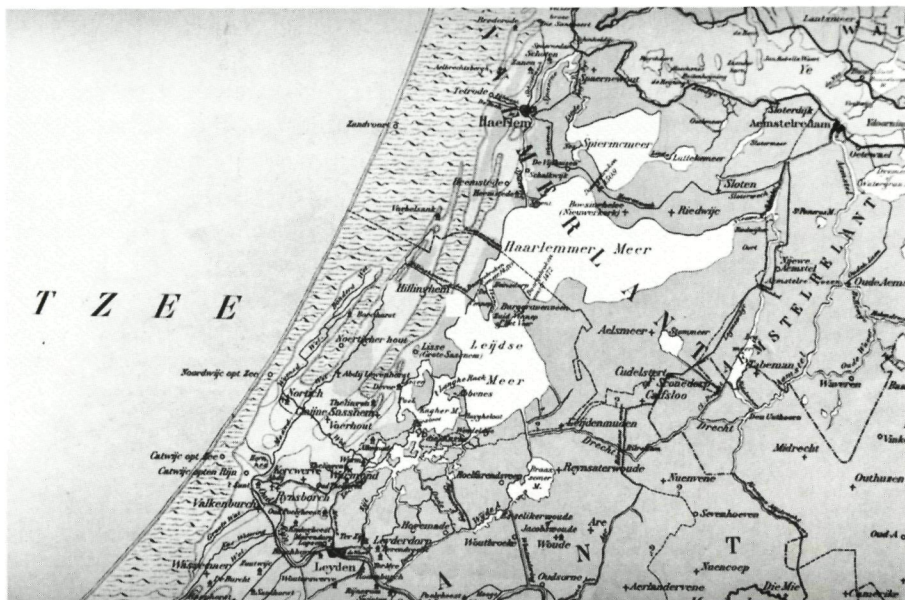
Katwijk, Utrecht en Wijk bij Duurstede naar Keulen varen, maar in de daaropvolgende eeuwen nam de betekenis van de Rijn tussen Wijk bij Duurstede en Katwijk steeds verder af. Vooral het gedeelte ten westen van Utrecht verlandde, aangezien het weinige water dat nog van Wijk bij Duurstede naar Utrecht stroomde voornamelijk via de Vecht zijn weg naar zee vond. Na de afdamming van de Rijn bij Wijk bij Duurstede, in 1122, kwam er helemaal een einde aan de toevoer van Rijnwater.¹

Toch bleef er water in westelijke richting stromen door het gedeelte van de Rijn dat tegenwoordig bekend staat als de Oude Rijn. Dit water was afkomstig uit de veengebieden die zich tussen Woerden en Leiden aan weerszijden van de rivier uitstrekten. Aanvankelijk vormden deze venen een soort kussens, hoger dan het langs de Rijn gelegen kleigebied. Tegen het jaar 1000 was vanuit bestaande bewoningskernen op de geestgronden en op de kleigrond langs de Rijn een begin gemaakt met de ontginning van de venen. Door het graven van evenwijdig lopende sloten werd het veen ontwaterd, zodat het land in cultuur gebracht kon worden. Als gevolg van deze ontwatering kreeg de Rijn nog meer water te verwerken. Zolang de monding bij Katwijk nog open was, kon het water zijn weg naar zee vinden, maar na 1100 begon de Rijnmond door zandverplaatsingen langs de kust steeds meer te verlanden. In de tweede helft van de 12de eeuw, waarschijnlijk ten gevolge van de storm van 21 december 1163, raakte de Rijnmond definitief verstoppt.²

Uitweg naar het noorden

Geconfronteerd met een verstopte Rijnmond en een onverminderde stroom water uit het oosten, werd door bewoners of bestuurders van het Hollandse gebied langs de Oude Rijn de meest voor de hand liggende beslissing genomen. Aan de toenmalige oostgrens van het graafschap Holland werd een dam in de rivier gelegd. Door deze dam, bekend als de Zwadenburgdam of Zwammerdam, werd het uit het Sticht Utrecht komende water buiten Holland gehouden, tot nadeel van de bewoners van het westen van het Sticht. De Utrechters beklagden zich bij de Duitse keizer over deze handelwijze. In 1165 beval keizer Frederik Barbarossa dat de dam moest worden opgeruimd.

Aan het bevel van de keizer zal wel gevolg gegeven zijn. De afwateringsproblemen bleven in ieder geval bestaan. Een aanwijzing daarvoor is het feit dat aan de ontginning van de veengebieden aan weerszijden van de Oude Rijn, die tijdens de 11de eeuw en de eerste helft van de 12de eeuw voortdurend was doorgestaan,

Holland ten zuiden van het IJ in 1300. Kaart van A.A. Beekman, *Geschiedkundige atlas van Nederland, deel I*.
Foto Gerard Zwarts.

tijdelijk een einde kwam. Men kon er geen water meer bij hebben. Pas in het begin van de 13de eeuw begonnen de ontginningen in de Rijnstreek weer, met de stichting van Boskoop, dat afwatert op de Oude Rijn. Het is duidelijk dat er op dat moment een oplossing was gevonden.

De oplossing bestond uit het graven van watergangen van de Oude Rijn naar ten noorden van Leiden gelegen meren. Merkwaardigerwijs werd dit mogelijk gemaakt, of in ieder geval vergemakkelijkt, door twee grote stormvloed. Deze stormvloed, in 1170 en in 1196, leidden tot doorbraak van de landverbinding tussen Friesland en West-Friesland, vorming van de Zuiderzee en vergroting van een aantal binnenmeren in Holland. Het IJ, tot dan toe een binnenwater, kreeg een open verbinding met de Zuiderzee. Omdat de gemiddelde stand van de Zuiderzee en het IJ door dit alles lager kwam te liggen en door invloeden van het getij sterker ging fluctueren, betekenden de beide rampen met hun grote landverlies voor de omgeving van Leiden juist betere mogelijkheden tot afwatering in noordelijke richting.³

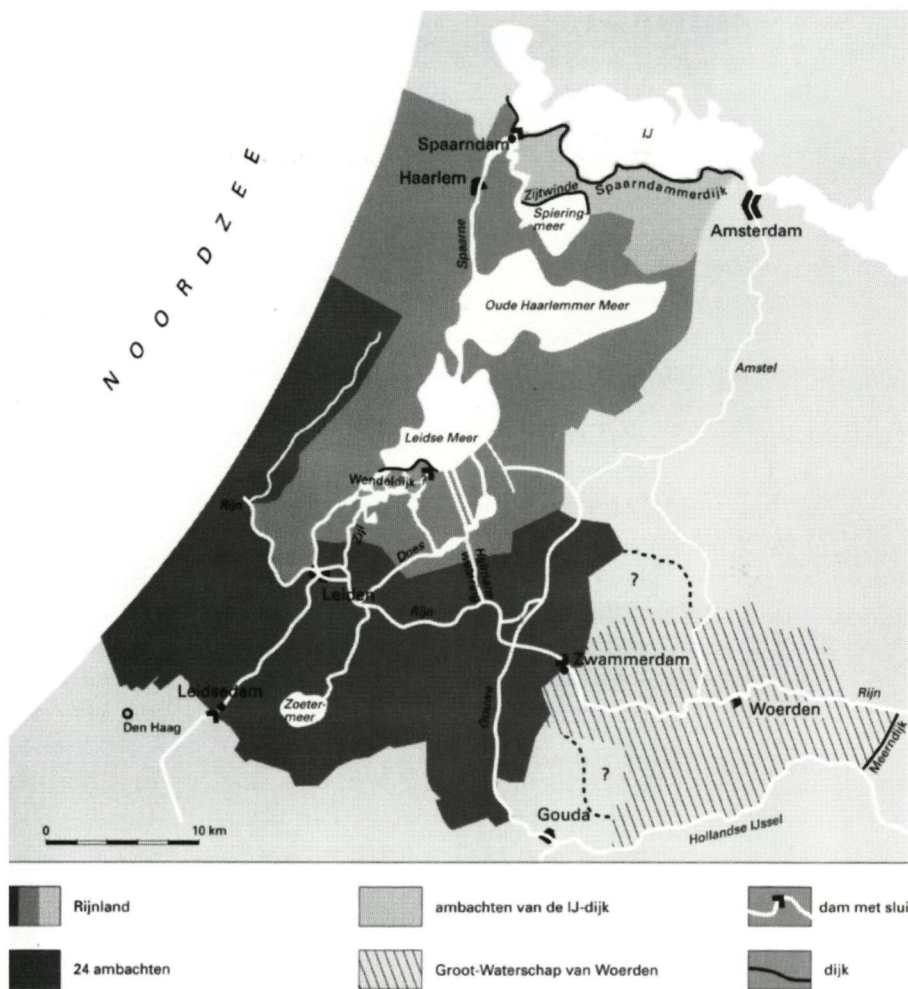
Nog vóór 1200 werden twee watergangen gegraven: de Does en het zuidelijke gedeelte van de Zijl. Daarnaast werd de doorstroming van water uit het gebied ten zuidwesten van Leiden naar de Zijl en de Does bevorderd door verbeteringswerken aan de Oude en de Nieuwe Rijn binnen Leiden. Toch waren deze werken nog niet voldoende om een einde te maken aan de afwateringsproblemen in de Leidse regio.⁴

Een nieuwe afsluiting van de Oude Rijn bij Zwammerdam leidde tot een geschil tussen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht als landsheer van het Sticht. Door bemiddeling van de hertog van Brabant werd in 1202 een overeenkomst gesloten. De graaf van Holland beloofde de dam op te ruimen als de Utrechters drie weteringen zouden aanleggen en er voor zouden zorgen dat het water niet ontijdig bij de grens aankwam.⁵

De Utrechters, of beter gezegd de inwoners van het land van Woerden, kwamen hun verplichtingen na, want in 1204 verklaarde de graaf van Holland de Rijn bij Zwammerdam nooit meer te zullen afsluiten. De weteringen die als gevolg van de overeenkomst van 1202 zijn gegraven, zijn in ieder geval de Heimanswetering onder Oudshoorn en de in het verlengde daarvan gelegen Woudwetering onder Woubrugge. Wat de derde wetering zou kunnen zijn, is onzeker.

Wat wel zeker is, is een overeenkomst uit 1226 tussen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht waarin enkele geschillen werden bijgelegd. Een van deze geschillen ging weer over de Zwammerdam. Hierover werd afgesproken dat een commissie van acht leden, vier namens de graaf, vier namens de bisschop, de doorstromingsbreedte van de dam zou vaststellen. Ook werden afspraken gemaakt over de verdeling tussen Holland en Utrecht van de bouw van zeven sluizen op een plaats die Wendeldijk genoemd wordt. Over de plaats waar deze Wendeldijk gelegen heeft, is veel discussie gevoerd. Volgens de huidige inzichten lag deze dijk ten zuiden van het Leidse Meer en lagen de sluizen bij de uitmonding van de Ade in dit meer.⁶

Het feit dat er een dijk lag en dat de afwatering naar de meren ten noorden van Leiden door sluizen beschermd moest worden, wijst op toenemend gevaar uit het noorden. Het ontstaan van de Zuiderzee, die in open verbinding met het IJ en met de ten zuiden daarvan gelegen meren stond, had rond 1200 de mogelijkheid geboden het gebied langs de Oude Rijn beter te ontwateren, maar betekende ook een bedreiging voor het gebied tussen Leiden en Haarlem. Na de stormvloeden van 20 november en 28 december 1248, waarbij de Zuiderzee en het IJ min of meer hun uiteindelijke vorm kregen, was verdere beveiliging geboden.

Rijnland tussen 1250 en 1400. Ontwerp Jet Westbroek, audiovisuele dienst Radboud Universiteit Nijmegen in: Ludy Giebels (red.), Zeven eeuwen Rijnlandse uitwatering in Spaarndam en Halfweg (Leiden 1994).

Het Spaarne werd afgedamd. Dit blijkt uit een oorkonde uit 1253 waarbij Willem II, graaf van Holland en Rooms-Koning van het Duitse Rijk, toestemming geeft in of bij de Spaarndam een schutsluis voor de scheepvaart te leggen. Twee jaar later blijkt er ook een doorgaande waterkering langs de zuidrand van

het IJ tot aan de Amstel te bestaan. Op 11 oktober 1255 stelde graaf Willem II vast dat men geen sluis in de Spaarndam mocht leggen en geen werkzaamheden aan deze dam, aan de Zijdwinde, de zeedijk en de Zwammerdam mocht uitvoeren zonder overleg met de functionarissen die heemraden genoemd worden.⁷

Deze oorkonde geldt als het oudste bewijs van het bestaan van het hoogheemraadschap van Rijnland, wat niet wil zeggen dat het hoogheemraadschap toen werd opgericht. Op de totstandkoming van het hoogheemraadschap zal ik later ingaan. Hier beperk ik mij tot de constatering dat er in 1255 heemraden bestonden die zeggenschap hadden over vier waterstaatkundige objecten: twee dammen, een zeedijk en een *zijdwinde*, een veel voorkomende aanduiding van een binnendijk. Dertig jaar later bestonden deze heemraden nog steeds, maar de Spaarndam was verdwenen. Dit blijkt uit het privilege van graaf Floris V van 18 februari 1286, waarbij al degenen die woonachtig waren in het gebied tussen de Ovenzijdwinde (de latere landscheiding tussen Rijnland en Delfland bij Wassenaar en Voorschoten), de Zwammerdam, de zeedijk en de Spaarndam toestemming kregen het Spaarne *daer die wilde ze in vloide* af te dammen. Waarom de omstreeks 1250 aangelegde dam in 1286 verdwenen was, is niet bekend. De Kennemer opstand van 1274, die veel verwoestingen rond Haarlem tot gevolg had, zou een reden kunnen zijn. Een andere mogelijkheid is een stormvloed. Hoe het ook zij: in 1286 mochten de bewoners van het gebied tussen Ovenzijdwinde, Zwammerdam, de zeedijk en de Spaarndam het Spaarne weer afdammen en een ringdijk om hun gebied leggen, voor zover de heemraden dit nodig vonden. Daarnaast beloofde de graaf aan hen die in het bovengenoemde gebied woonden dat zijn baljuw van Rijnland en de heemraden deze dijk en de daarin liggende sluizen zouden mogen schouwen.⁸

Totstandkoming van het hoogheemraadschap

Uit het voorafgaande is duidelijk geworden dat er tussen 1165 en 1286 meerdere regelingen zijn getroffen met betrekking tot de waterhuishouding in het gebied aan weerszijden van de Oude Rijn ten westen van Zwammerdam. Wat begon met het afdammen van een rivier als bescherming tegen aanstromend water dat geen kant op kon, ontwikkelde zich tot een systeem van watergeleiding in noordelijke richting, waarbij ook nog eens de beveiliging van de noordrand van het afwateringsgebied tegen het steeds meer opdringende water van de Zuiderzee kwam. Al deze regelingen hadden een bovenlokaal karakter.

Wie in 1165 de afsluiting van de Oude Rijn bij Zwammerdam heeft uitge-

voerd, is niet duidelijk. Keizer Frederik Barbarossa stelde de graaf van Holland verantwoordelijk, maar het kan zijn dat een aantal bewoners of een groep lokale bestuurders de afsluiting tot stand heeft gebracht, al dan niet met grafelijke goedkeuring. De overeenkomsten van 1202, 1204 en 1226 werden gesloten tussen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht. Dat de landsheer in deze gevallen de verantwoordelijke is voor waterstaatskwesties, is niet zo vreemd. De problemen met de afwatering van de Oude Rijn waren een zaak van Holland en het Sticht Utrecht. Hiermee was het een 'internationale' kwestie, die door verdragen tussen de beide landsheren geregeld moest worden. In deze drie verdragen werden trouwens meer zaken geregeld dan de problemen met de waterhuishouding langs de Oude Rijn. Interessant is de vraag of er aan het begin van de 13de eeuw al sprake was van een regionale organisatie met taken of bevoegdheden op het gebied van de waterhuishouding.

Alvorens op deze vraag in te gaan, is het goed er op te wijzen dat zaken met betrekking tot de waterhuishouding op plaatselijk niveau van oudsher een zaak waren van het plaatselijke bestuur, in Holland het ambachtsbestuur genaamd. Het ambachtsbestuur hield toezicht op de detailafwatering, zoals het onderhoud van sloten. Deze taak vormde tot het einde van de 18de eeuw een onderdeel van de algemene bestuurstaak van de ambachtsbesturen.⁹ Het ligt daarom voor de hand dat de besturen van de ambachten in de Middeleeuwen ook een rol speelden bij de totstandkoming van regelingen op het gebied van de waterhuishouding die de grenzen van hun plaatselijke bestuursdistrict overschreden.

Uit bronnen uit de 14de eeuw en later weten wij dat een samenwerkingsverband dat 'de 24 ambachten' heette, belast was met het onderhoud van de Does, de bruggen in de Lage Rijndijk over de Does en de Zijl en de Visbrug en de Jansbrug binnen Leiden. Deze '24 ambachten' waren de ambachten die voor hun afwatering op de Rijn, de Zijl en de Does waren aangewezen. De aanleg van de Zijl en de Does en de verbetering van de Oude en de Nieuwe Rijn binnen Leiden hadden de bouw van bruggen noodzakelijk gemaakt. Nog altijd is het gebruikelijk dat degene die met een nieuw waterstaatswerk een bestaand waterstaatswerk kruist, de voorziening voor zijn rekening krijgt die nodig is om dit bestaande waterstaatswerk zijn functie te laten voortzetten. De onderhoudsverplichting voor de bruggen vloeide dus voort uit de aanleg van de Zijl en de Does en de verbetering van de Rijn. Zoals hiervoor reeds vermeld, werden deze werken vóór 1200 uitgevoerd. Het samenwerkingsverband moet toen al bestaan hebben. Omdat sommige van de '24 ambachten' pas na 1200 zijn ontstaan, zal het

verband oorspronkelijk bestaan hebben uit de vijftien ambachten die aan het eind van de 12de eeuw bestonden. Dit waren Ter Aar, Aarlanderveen, Oudshoorn, Koudekerk, Leiderdorp, Noordwijk en Noordwijkerhout ten noorden van de Oude Rijn en Alphen, Hazerswoude, Zoeterwoude, Zoetermeer, Voorschoten, Wassenaar, Zuidwijk en Valkenburg ten zuiden van deze rivier. Het graven van watergangen en het onderhouden van deze watergangen en de in verband daarmee ontstane bruggen door vijftien verschillende ambachten kon alleen gebeuren door een bovenlokaal bestuurslichaam dat de werken schouwde en aan de deelnemende ambachten onderhoudsverplichtingen kon opleggen. Dit bovenlokale orgaan, een streekwaterschap, is opgericht door de deelnemende ambachten en vormt het begin van het latere hoogheemraadschap van Rijnland.¹⁰

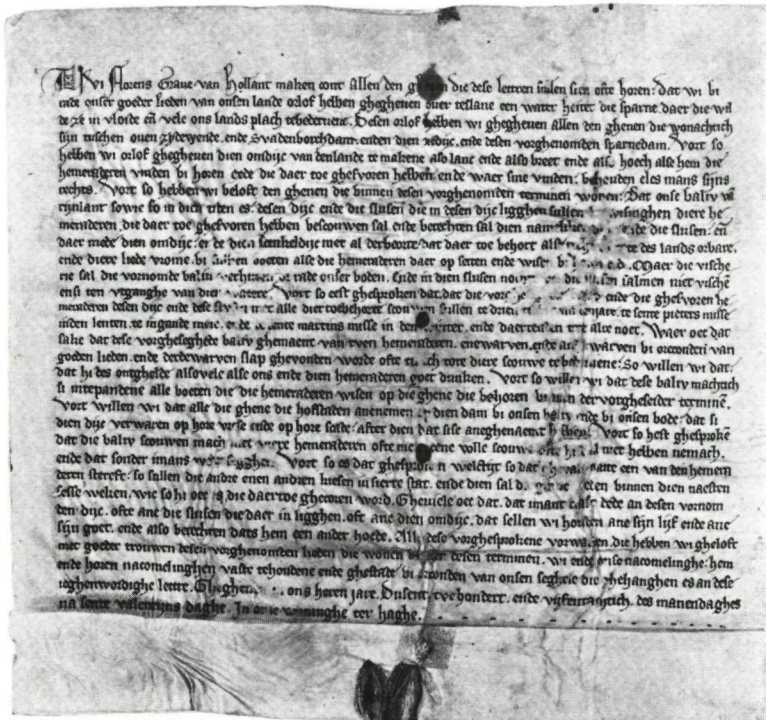
De overeenkomst uit 1226 tussen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht werpt ook enig licht op de waterschapsorganisatie in het begin van de 13de eeuw. De vaststelling van de breedte van de opening in de Zwammerdam werd overgelaten aan een uit acht leden bestaande commissie, vier namens de graaf en vier namens de bisschop. Deze commissie kan een zaak geweest zijn van de beide landsheerlijke besturen, niet van een waterschapsorganisatie. Anders ligt het met de bouw en het onderhoud van de sluizen in de Wendeldijk. Voor de sluizen van de bisschop, dat wil zeggen de sluizen die door het land van Woerden gemaakt en onderhouden moesten worden, moest de bisschop *custodes* (bewaarders) aanstellen. Deze bewaarders moesten in Holland wonen en voldoende grondbezit hebben om daarop *secundum consuetudinem terre* (volgens de gewoonte van het gebied) verhaal te kunnen halen bij verwaarlozing van het onderhoud. Als de graaf dat wilde, zouden *scrutatores* (schauwers) de sluizen tot drie keer toe inspecteren en telkens wanneer men onvolkomenheden aantrof een boete opleggen, ook volgens de gewoonte van het gebied. Deze boeten zouden de graaf toekomen. Na drie schouwen zouden de bewaarders worden aangesproken voor het nalatig onderhoud.

In 1226 werd het ter plaatse bestaande gewoonterecht ten aanzien van het onderhoud van sluizen dus ook van toepassing verklaard op de Utrechtse of Woerdense sluizen in de Wendeldijk. De hier geschetste praktijk zien wij in de late Middeleeuwen ook bij het onderhoud van de sluizen in de Spaarndam. Zes van de negen sluizen in deze dam werden door de ambachtsbewaarders van de veertig betrokken Rijnlandse ambachten onderhouden, de overige door namens hun parochies optredende Woerdense *waarslieden*. Ambachtsbewaarders en waarslieden beheerden de voor rekening van hun plaatselijke gemeenschap

komende waterstaatswerken en vertegenwoordigden die gemeenschap bij schouwen.¹¹

In het privilege van 11 oktober 1255 worden voor het eerst heemraden genoemd die zeggenschap hebben over de waterkering langs het IJ en de Zwammerdam. Zonder overleg met deze functionarissen mocht er geen sluis in de Spaarndam gelegd worden, een duidelijke verwijzing naar de twee jaar daarvoor door Willem II ten behoeve van de scheepvaart verleende vergunning om in of bij de Spaarndam een schutsluis te leggen. Bij de verlening van die vergunning was nergens sprake van heemraden die enige bevoegdheid ten aanzien van de Spaarndam zouden hebben, maar dat is geen bewijs dat ze er op dat moment niet waren. Het was in de Middeleeuwen niet ongebruikelijk dat een landsheer een privilege verleende ten behoeve van een instelling zonder rekening te houden met de rechten of belangen van een andere instelling. Het is heel goed denkbaar dat Haarlem, in 1245 door Willem II met stadsrechten begiftigd, op het privilege van 1253 heeft aangedrongen nadat het Spaarne was afgedamd. Deze afdamming moet plaatsgevonden hebben na de vergroting van het IJ als gevolg van de stormvloeden van 20 november en 28 december 1248. Op grond van de in het privilege van 1255 genoemde bevoegdheid van de heemraden dat er zonder overleg met hen geen werkzaamheden aan de waterkering langs het IJ mochten worden uitgevoerd, kan men concluderen dat deze heemraden ook bij de afdamming van het Spaarne en de aanleg of versterking van de Spaarndammerdijk een rol hebben gespeeld. Die werken werden omstreeks 1250 uitgevoerd. In 1253 verleende Willem II zijn privilege ten dienste van de scheepvaart, waarschijnlijk op aandringen van Haarlem. De in hun rechten of belangen aangetaste heemraden zullen hier tegen geprotesteerd hebben, waarna zij in oktober 1255 hun privilege kregen.

Uit het in 1286 door graaf Floris V verleende privilege aan de bewoners van het gebied tussen het IJ en de Ovenzijdwinde (in het zuiden van Wassenaar en Voorschoten) blijkt dat de heemraden op dat moment een bestaande instelling zijn. Hun bevoegdheden worden omschreven: het is aan hen om te beoordelen of het door de graaf omschreven gebied door een ringdijk omringd moet worden en samen met de baljuw van Rijnland mogen zij de dijk en de daarin liggende sluisen schouwen. Wanneer er vier of meer heemraden aanwezig zijn, kan de baljuw de schouw houden. Als er een heemraad overlijdt, mogen de andere heemraden een opvolger in zijn plaats kiezen; deze zal dan binnen zes weken door de graaf beëdigd worden. Het privilege besteedt nauwelijks aandacht aan de

Het privilege van 1286. Oud Archief van het hoogheemraadschap van Rijnland. Coll. Hoogheemraadschap van Rijnland.

blijkbaar bekend geachte rechterlijke en wetgevende functie van de heemraden.¹² Wat echter nieuw is, is de rol van de baljuw van Rijnland.

De baljuw was een grafelijke ambtenaar die namens de graaf in een bepaald gebied bestuur en rechtspraak uitoefende. Hij vorderde recht en voerde vonnissen uit, net zoals een schout dat in een ambacht deed. Sinds het midden van de 13de eeuw kwamen in Holland baljuws voor, eerst in 'Zuid-Holland', dat wil zeggen Holland ten zuiden van de Maas, vervolgens in Kennemerland en sinds 1260 ook in 'Noord-Holland', waarmee het gebied tussen de Maas en Kennemerland werd aangeduid. Rond 1275 werd het baljuwschap Noord-Holland verdeeld in de baljuwschappen Rijnland, Delfland en Schieland.¹³ Door inschakeling van de baljuw kreeg de regionale organisatie van ambachten met een taak op het gebied van waterbeheer, geleid door volgens gewoonterecht optredende heemraden, om met H. van der Linden te spreken 'een landsheerlijk cachet', waardoor het gezag van het bestuur van deze organisatie tegenover deelnemende ambachten en ingelanden werd verhoogd.¹⁴

Hoewel het privilege van 1255 als de 'magna charta' van Rijnland geldt, is het privilege van 1286 beslissend geweest voor de verdere ontwikkeling van het hoogheemraadschap. Tot 1795 zou het handvest van Floris V de wettelijke basis blijven van al de daarin geregelde punten.¹⁵

Ontwikkeling van het hoogheemraadschap tot 1595

Het in de loop van de 13de eeuw ontstane hoogheemraadschap van Rijnland is pas later onder die naam bekend geworden. In 1286 is alleen sprake van de baljuw van Rijnland en van heemraden zonder nadere aanduiding. Deze heemraden werden in 1310 aangeduid als heemraden van de Spaarndam en in 1324 voor het eerst als heemraden van Rijnland. Aan het einde van de 14de eeuw wordt gesproken van *hoogheemraden* van Rijnland.¹⁶ Deze term is in gebruik gekomen om hen te onderscheiden van de (neder)heemraden of kroosheemraden van de ambachten. Omstreeks 1400 begon men de baljuw van Rijnland bij de uitoefening van zijn taak met betrekking tot het waterbeheer te betitelen als *dijkgraaf*. Deze titel werd in andere delen van Holland al eerder gebruikt, vooral als de grenzen van een baljuwschap en een hoogheemraadschap niet samenvielen. Ook in Rijnland was dat het geval; het noordelijke gedeelte van het hoogheemraadschap ressorteerde onder het baljuwschap Kennemerland. Daarnaast gaven de Hollandse graven delen van hun gebied als hoge heerlijkheid in leen of in pand aan diverse heren, waardoor ze werden onttrokken aan het gezag van de

grafelijke baljuws. Het baljuwschap Rijnland werd zo in de loop der tijd teruggebracht tot de helft van zijn oorspronkelijke grootte.¹⁷ De grenzen van het gelijknamige hoogheemraadschap veranderden niet. Op een enkele uitzondering na zou de baljuw van Rijnland tot 1795 ook altijd dijkgraaf van Rijnland zijn, maar de laatstgenoemde functie oefende hij uit in een groter gebied dan de eerstgenoemde.

De baljuw-dijkgraaf werd benoemd door de graaf of door diens plaatsvervanger, de stadhouder, en kwam voort uit de Hollandse adel.¹⁸ De (hoog)heemraden vulden hun college door coöptatie aan en werden vervolgens door de graaf beëdigd. Hun benoeming was voor het leven. Bepalingen betreffende hun verkiesbaarheid ontbreken, maar ook zij waren van adel en beschikten over uitgebreid grondbezit in Rijnland. Hoeveel heemraden er in de 13de eeuw waren, staat niet vast. Uit de bepaling in het privilege van 1286 dat een aantal van vier heemraden voldoende was om de schouw te houden, concludeerde Fockema Andreae dat er toen zeven heemraden waren, maar latere auteurs twijfelden aan deze zekerheid. In 1427 bedroeg het aantal hoogheemraden in ieder geval zeven en dit was ook in latere tijd het normale aantal. Het was gebruikelijk dat twee van hen uit de omgeving van Haarlem kwamen, terwijl er vijf uit Leiden of omstreken kwamen. De Leidse stedelijke elite was in de late Middeleeuwen goed vertegenwoordigd in het college.¹⁹

De bevoegdheden van dijkgraaf en hoogheemraden waren gebaseerd op grafelijke privileges en op ongeschreven gewoonterecht.²⁰ Hun voornaamste taak was de schouw van de sluizen te Spaarndam en de Spaarndammerdijk. Daarbij hoorde het toezicht op de waterstaatswerken die waren aangelegd om de afwatering van het gebied rond Leiden naar het noorden te bevorderen. In de loop van de 14de, 15de en 16de eeuw kwamen hier andere taken bij en ontwikkelde het hoogheemraadschap zich tot een instantie die toezicht hield op alle waterstaatswerken binnen zijn gebied en op de lagere waterschapsbesturen, de ambachten. De vanouds bestaande regels met betrekking tot de waterhuishouding, berustend op gewoonterecht, werden vanaf 1421 opgeschreven.

Van deze keuren konden dijkgraaf en hoogheemraden ontheffing verlenen, de zogenaamde consenten of vergunningen. Bij de schouw van de Spaarndammerdijk, de sluizen te Spaarndam of andere waterstaatswerken trad de dijkgraaf op als rechter in middeleeuwse zin; hij vorderde recht en voerde het door hoogheemraden gewezen vonnis uit. Ook spraken dijkgraaf en hoogheemraden recht in civiele zaken met betrekking tot de waterhuishouding. Hun taak op het gebied

van de rechtspraak is te vergelijken met die van schout en schepenen in een plaatselijk bestuur.

Dijkgraaf en hoogheemraden hadden dus bevoegdheden op het terrein van wetgeving (keuren maken), bestuur (verlening van vergunningen) en rechtspraak, zowel crimineel als civiel. Hun bevoegdheden oefenden ze uit op grond van delegatie van grafelijk gezag. Omdat zij de hoge rechtsmacht bezaten, hadden ze ook het recht lijfstraffen op te leggen. Aan de Spaarndammerdijk stond een galg en bij de sluizen in Spaarndam een geselpaal. Lijfstraffen werden zeer zelden opgelegd: in 1587 een doodvonnis wegens moord op een opzichter, in 1746 een geseling en brandmerk wegens diefstal van dijkmateriaal.²¹

Het onderhoud van de meeste waterstaatswerken waarop dijkgraaf en hoogheemraden toezicht uitoefenden was 'verhoefslaagd' over de binnen Rijnland gelegen ambachten. Ik heb al vermeld dat de Does en een aantal bruggen in en buiten Leiden onderhouden werden door de 24 ambachten die voor hun afwatering op de Rijn, de Zijl en de Does waren aangewezen. De sluizen in de Spaarndam werden gedeeltelijk onderhouden door de veertig belanghebbende Rijnlandse ambachten en gedeeltelijk door het land van Woerden, dat sinds het begin van de 13de eeuw ook via deze sluizen uitwaterde. De Spaarndammerdijk werd onderhouden door de langs deze dijk gelegen ambachten. Deze ambachten waterden direct uit op het IJ en hoefden dus niet bij te dragen in het onderhoud van de sluizen te Spaarndam. Al dit onderhoud werd door de ambachten zelf uitgevoerd, het hoogheemraadschap beperkte zich tot inspectie van het werk.

De financiën van het hoogheemraadschap waren een zaak van de hoogheemraden, niet van de dijkgraaf. Aanvankelijk waren de uitgaven van Rijnland gering en omvatten slechts de bestuurskosten van de hoogheemraden en de kosten van enkele kleine waterstaatswerken die door het hoogheemraadschap werden onderhouden. Het benodigde geld werd omgeslagen onder de *ingelanden*, eigenaars of pachters van onroerend goed buiten de steden of bebouwde kommen van dorpen. De ingelanden betaalden al naar gelang hun grondbezit, uitgedrukt in aantallen 'morgens' (1 morgen = ongeveer 0,85 hectare), het zogenaamde morgen-geld. Eigenaars van grond in steden of in de bebouwde kom van dorpen hoefden niet te betalen.²²

In de 16de eeuw ontstond er een crisis in het bestuur van het hoogheemraadschap. Doorbraken van de Spaarndammerdijk in de jaren 1508-1510 leidden tot ingrijpen van de centrale regering in Brussel en tot tijdelijke schorsing van dijkgraaf en hoogheemraden. In 1511 werd een ordonnantie op de Spaarndammer-

dijk vastgesteld die zes jaar van kracht zou blijven. Een van de bepalingen luidde dat dijkgraaf en hoogheemraden gedurende deze tijd de dijk mochten schouwen en dat zij keuren mochten maken na advies van een commissie bestaande uit commissarissen van het Hof van Holland (het hoogste rechtscollege in Holland) en afgevaardigden van de steden Amsterdam, Haarlem en Leiden. Deze commissie kreeg ook een adviserende stem bij het vaststellen van de omslag van kosten voor dijkherstel. Een speciaal daarvoor aangestelde rentmeester moest jaarlijks rekening en verantwoording afleggen aan de commissie in aanwezigheid van ingelanden en andere belanghebbenden.

De ordonnantie van 1511 riep voor het eerst een vertegenwoordiging van ingelanden in het leven, zij het tijdelijk. De moeilijkheden voor dijkgraaf en hoogheemraden waren nog niet voorbij, want nadat de Spaarndammerdijk in 1514 en 1515 weer enkele keren doorgebroken was, greep de centrale regering opnieuw in. Een gemachtigde uit Brussel ontsloeg dijkgraaf en hoogheemraden en stelde een nieuw college aan: een ridder als dijkgraaf, een landedelman en zes stadsbestuurders (drie uit Leiden, twee uit Haarlem en één uit Amsterdam) als hoogheemraden. Deze inbreuk op het privilege van 1286 en het feit dat de dijkgraaf van Rijnland nu iemand anders was dan de baljuw van Rijnland leidden niet tot veranderingen in de functies van dijkgraaf en hoogheemraden. Wat wel veranderde was de wijze van benoeming van de hoogheemraden. Volgens een ordonnantie uit 1516 werden zij benoemd door coöptatie, met medewerking van de stadhouder – plaatsvervanger van de landsheer – en het Hof van Holland. De praktijk zou anders zijn. Sinds 1523 moesten hoogheemraden drie personen voordragen, waaruit de stadhouder er één koos. Bovendien kwam het voor dat de regering nieuwe hoogheemraden benoemde zonder voordracht. Wat betreft de dijkgraaf keerde de oude toestand weer terug; na 1520 waren baljuw en dijkgraaf van Rijnland weer dezelfde persoon, net als vóór 1515.

Een grote verandering op institutioneel gebied in de 16de eeuw was de opkomst van het college van *hoofdingelanden*. In 1511 hadden belanghebbende ingelanden tijdelijk een plaats gekregen bij de jaarlijkse vaststelling van de rekening van buitengewone uitgaven voor het herstel van de Spaarndammerdijk. Nadat deze regeling in 1517 met drie jaar verlengd was, werd zij in 1518 buiten werking gesteld. Toch bleven de belangrijkste ingelanden, grootgrondbezitters zoals steden en geestelijke instellingen, invloed houden op het financiële beleid van de hoogheemraden. Omdat het onderhoud van de sluizen in Spaarndam en van een aantal dijkvakken bij Halfweg niet langer verhoefslaagd was, maar ten

laste van de algemene kas van het hoogheemraadschap kwam, stegen de uitgaven. Hier kwamen de kosten van helmbeplanting in de duinen bij, een taak die het hoogheemraadschap in het begin van de 16de eeuw op zich genomen had. De hoogheemraden raadpleegden steeds vaker de belangrijkste ingelanden voor het doen van bijzondere uitgaven en het omslaan van de kosten daarvan over de ingelanden. Deze raadpleging was nog informeel en niet gebaseerd op voorschriften of overeenkomsten.²³

In 1540 besloten dijkgraaf en hoogheemraden tot het opmeten van alle landen in de ambachten die moesten bijdragen aan het onderhoud van de Spaarndammerdijk. Hoewel de omslag van het morgengeld 'morgen-morgensgelijk' moest plaatsvinden, dat wil zeggen dat voor iedere morgen land evenveel morgengeld moest worden betaald, werd voor veel land geen bijdrage geleverd. Daarom besloot men tot meting van ieder perceel afzonderlijk. Het besluit was genomen in overleg met een vertegenwoordiging van de belangrijkste ingelanden.

Toen naar aanleiding van de uitkomsten van de meting in 1544 nieuwe aanslagen van het morgengeld werden opgelegd, kwam een aantal ambachten in verzet. Men vond het onbillijk dat voor slecht land evenveel betaald moest worden als voor goed land en men betwistte het recht van dijkgraaf en hoogheemraden om een dergelijke maatregel eigenmachtig in te voeren. De heren van Wassenaar en Hazerswoude en het stadsbestuur van Leiden sloten zich bij dit verzet aan. Voor het Hof van Holland ontstond een proces, dat in 1550 eindigde met een schikking, in 1553 bevestigd door een zogenaamde 'willige condemnatie' van het Hof. Bij de schikking werden naast de omslag van het morgengeld ook de samenstelling en functie van een college van hoofdingelanden geregeld. Dit college zou bestaan uit een aantal kerkelijke instellingen, een aantal belangrijke edelen en anderen, die op grond van de traditie uitgenodigd werden. Hiertoe behoorden ook de stadsbesturen van Haarlem en Leiden. De hoofdingelanden kregen controle op het financiële beleid van de hoogheemraden.²⁴

In 1589 ontstond een conflict tussen dijkgraaf en hoogheemraden enerzijds en het stadsbestuur van Leiden anderzijds. Aanleiding tot het geschil was de onvrede van Leiden over het financiële beleid van de hoogheemraden, maar de dieperliggende oorzaak was rivaliteit over de macht in de omgeving van de stad en de wens van het stadsbestuur om door middel van het college van hoofdingelanden meer invloed op het bestuur van het hoogheemraadschap te krijgen. Ook de slechte persoonlijke verhouding tussen een aantal bestuurders, vooral tussen de stadssecretaris Jan van Hout en de secretaris van het hoogheemraadschap,

Dirk van Egmond, speelde in dit conflict een rol. Volgens Leiden berustten de bevoegdheden van dijkgraaf en hoogheemraden slechts op een aantal middeleeuwse privileges met een zeer globale inhoud. Het college van dijkgraaf en hoogheemraden had volgens deze visie in de daaropvolgende eeuwen door usurpatie steeds meer macht naar zich toegetrokken. Wat Leiden vooral stak, was de poging van Rijnland om gezag uit te oefenen over de stadssingels.

In 1595 kwamen beide partijen tot een overeenkomst. Dijkgraaf en hoogheemraden zagen af van de uitoefening van gezag binnen de stad Leiden, maar bleven verder in hun positie gehandhaafd. Het akkoord tussen stad en hoogheemraadschap waarin de onderlinge verhoudingen nader werden geregeld was 31 jaar geldig en staat daarom bekend als het 31-jarig akkoord. Het zou gedurende meer dan twee eeuwen herhaaldelijk verlengd worden.²⁵

Ontwikkeling van het hoogheemraadschap tussen 1595 en 1857

Het 31-jarig akkoord van 1595 was het eindpunt van een voor Rijnland turbulente periode. De twee eeuwen die volgden waren voor het hoogheemraadschap in bestuurlijk opzicht een tijd van grote stabiliteit. Dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden hadden duidelijk vastgestelde taken en bevoegdheden.

De dijkgraaf, wiens functie nog altijd gecombineerd was met die van baljuw van Rijnland, werd benoemd door de Staten van Holland. Zijn functie was dezelfde als in de Middeleeuwen en kan vergeleken worden met de functie van schout in een stadsbestuur. Hoewel hij als vertegenwoordiger van de landsheer of de Staten de hoogste functionaris binnen het hoogheemraadschap was, was zijn macht beperkt. Hij had alleen toegang tot de rechtszittingen en tot die vergaderingen waartoe hij opgeroepen was. Hij had geen zeggenschap over de ambtenaren, met uitzondering van de boden, en geen toegang tot het archief. Op één uitzondering na behoorden de opeenvolgende dijkgroeven tot 1795 tot de Hollandse ridderschap.

De werkelijke macht lag bij de hoogheemraden. Zij vormden het eigenlijke bestuur van Rijnland. Tot 1650 werden zij, op grond van de in 1516 vastgestelde regeling, benoemd door de stadhouder uit een door het zittende college opgemaakt drietal. Als vanouds kwamen twee van de zeven leden van het college uit Haarlem of omgeving. De stad Haarlem had het recht dat een lid van het Haarlemse stadsbestuur hoogheemraad van Rijnland was, maar meestal maakten beide hoogheemraden deel uit van het stadsbestuur. De overige vijf hoogheemraden kwamen uit Leiden of omgeving. De stad Leiden had geen recht op een

zetel in het college. De hoogheemraden moesten bemiddeld zijn en bezaten meestal veel land, hoewel dit laatste geen vereiste was. Net als de dijkgraaf behoorde de meerderheid van de hoogheemraden tot de Hollandse ridderschap.

Dat laatste gold ook voor het college van hoofdingelanden. In 1591 hadden de Staten van Holland de samenstelling van dit college vastgesteld. Het bestond uit dertien leden, begin 17de eeuw teruggebracht tot tien: een afgevaardigde van de ridderschap vanwege de abdijen Rijnsburg en Leeuwenhorst, de heren van Wassenaar en Hazerswoude, nog vijf belangrijke edelen die gewoonlijk uitgenodigd werden en de steden Leiden en Haarlem. Dit betekende dat de ridderschap met acht leden vertegenwoordigd was, de steden met twee. Net als in de 16de eeuw oefenden de hoofdingelanden controle uit op het financiële beleid van de hoogheemraden.²⁶

Het 31-jarig akkoord tussen Rijnland en Leiden werd na afloop van iedere periode van 31 jaar verlengd. Toch ontstonden regelmatig geschillen tussen stad en hoogheemraadschap. Soms konden deze gemakkelijk opgelost worden, maar sommige kwesties waren van structurele aard. Dit was de reden dat de stad meer invloed wilde in het bestuur van het hoogheemraadschap. Zitting in het college van hoofdingelanden was voor Leiden niet voldoende. De stad wilde ook invloed in het college van hoogheemraden, het eigenlijke bestuur van Rijnland.

In 1650 begon met de dood van Willem II het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk. Nu de stadhouder van het toneel verdwenen was, wilden de Staten van Holland diens bevoegdheid om hoogheemraden te benoemen overnemen. De Hollandse hoogheemraadschappen wensten het hen in 1516 ontnomen recht van coöptatie weer terug. Dit kon geregeld worden. In ruil voor de toezegging dat zij een permanente plaats in de colleges van hoogheemraden van Rijnland, Delfland of Schieland zouden krijgen of houden, zorgden de steden Haarlem, Leiden, Delft, Schiedam, Rotterdam en Gouda er op 1 december 1655 in de Staten van Holland voor dat deze colleges hun oude recht weer terugkregen. Voor Rijnland betekende dit dat de stad Haarlem de schriftelijke toezegging kreeg dat één van de twee Haarlemse hoogheemraden lid van de Haarlemse vroedschap moest zijn. Leiden kreeg het recht om met één lid van de Leidse vroedschap in het college van hoogheemraden vertegenwoordigd te zijn. Voortaan bestond het college uit twee Haarlemse burgers, onder wie één vroedschapslid, één lid van de Leidse vroedschap en vier leden van de Hollandse ridderschap uit de omgeving van Leiden.²⁷

De stad Leiden was nog niet tevreden. In 1669, 1670 en 1707 probeerde het

stadsbestuur een van zijn leden als baljuw en dijkgraaf van Rijnland benoemd te krijgen. Deze pogingen liepen op een mislukking uit. De Staten kozen steeds een lid van de ridderschap. In 1725 lukte het de Leidse burgemeester Johan van den Bergh na ijverig lobbyen onder de stemhebbende steden in de Staten van Holland wel om het ambt van baljuw en dijkgraaf te verwerven, maar na zijn aftreden in 1751 kwam het weer in handen van een lid van de Hollandse ridderschap.²⁸ Dit bleef zo tot 1795. De Bataafse Omwenteling van dat jaar leidde tot het ontslag van dijkgraaf, hoogheemraden en hoofdingelanden. In hun plaats werd een tijdelijk bestuur benoemd. Op grond van een nieuw reglement vond in 1796 een getrapte verkiezing plaats van een dijkgraaf, zeven hoogheemraden en tien hoofdingelanden. Vijf van de zeven hoogheemraden en de tien hoofdingelanden vertegenwoordigden de vijf districten waarin het hoogheemraadschap was verdeeld. Twee hoogheemraden vertegenwoordigden als vanouds de steden Haarlem en Leiden.²⁹

In 1803 werd weer een nieuw reglement vastgesteld. De revolutionaire situatie van 1795 was verleden tijd en het bestuur van Rijnland kwam als vanouds in handen van een aristocratische oligarchie; een dijkgraaf en zeven hoogheemraden, belast met bestuur, administratie en rechtspleging, en tien hoofdingelanden, die toezicht hadden over de financiën.³⁰ De dijkgraaf en de hoogheemraden werden voor het leven benoemd door de gewestelijke overheid. Haarlem en Leiden behielden hun hoogheemraad. De eerste keer benoemde het departementale bestuur de hoogheemraden zonder voordracht. Bij een vacature van een van de 'landelijke' hoogheemraden zou het college een voordracht van drie personen inzenden, bij een vacature van een stedelijke hoogheemraad zou het desbetreffende stadsbestuur dit doen. Bij nadere Rijnlandse reglementering werd vastgesteld dat de niet-stedelijke hoogheemraden een district zouden vertegenwoordigen waar zij bezittingen moesten hebben. Haarlem en Leiden hadden ook een zetel in het college van hoofdingelanden. De acht andere hoofdingelanden werden de eerste keer benoemd door het departementale bestuur. In 1804 werd vastgesteld dat zij vier districten zouden vertegenwoordigen, periodiek moesten aftreden en via een getrapte verkiezing door stemgerechtigde ingelanden werden gekozen.³¹

Op het eerste gezicht leek het hoogheemraadschap de revolutionaire storm doorstaan te hebben. Het college van dijkgraaf en hoogheemraden was weer wat het vóór 1795 was geweest: het besturende, rechterlijke en wetgevende gezag in Rijnland, slechts wat betreft de financiën aan de medewerking van hoofdinge-

landen gebonden. Ook het toezicht en gezag over de ambachts- en polderbesturen, dat in 1795 verloren was gegaan, werd hersteld.³² Toch zouden de staatkundige omwentelingen in de Bataafse en Franse Tijd op langere termijn tot grote veranderingen voor het hoogheemraadschap leiden.

De Grondwet van 1815 droeg het toezicht op de waterschappen op aan de provincies. Die maakten aanvankelijk niet veel werk van deze taak, maar na 1840 begon dit te veranderen onder druk van de publieke opinie die de waterschappen als verouderde instituten beschouwde. Daarnaast kwam in 1841 een einde aan de rechtsmacht die de waterschappen eeuwenlang hadden gehad. In het 19de-eeuwse staatsbestel, waarin bestuur en rechtspraak gescheiden waren, paste de rechtspreekende bevoegdheid van de waterschappen niet meer. De invoering van het kadaster en de verplichting van de waterschappen omslag te heffen naar de kadastrale maat, maakte het akkoord uit 1550 over de omslagheffing overbodig. Ook het 31-jarig akkoord uit 1595, dat in 1814 nog was verlengd, eindigde in 1844. Er bestond geen behoefte meer aan verlenging.³³ Na de Grondwetsherziening van 1848 en de totstandkoming van de Provinciale Wet in 1850 en de Gemeentewet in 1851 kwamen provinciale reglementen voor de waterschappen in de provincies Noord-Holland en Zuid-Holland tot stand. Rijnland werkte sinds 1841 aan een nieuw reglement, maar door verschil van mening tussen de bestuursleden en door de complicatie dat het hoogheemraadschap in twee provincies lag, duurde het tot 1857 voor dit totstandkwam.³⁴ Met dit nieuwe reglement kwam een einde aan een middeleeuws bestuursorgaan en ontstond een orgaan dat paste in de staatsrechtelijke verhoudingen zoals die in Nederland tussen 1795 en 1848 vorm hebben gekregen.

Lagere waterschappen: ambachten en polders

De waterhuishouding op plaatselijk niveau was in de Middeleeuwen een zaak van het plaatselijke bestuur, in Rijnland het ambachtsbestuur genaamd. Wat betreft waterstaatszaken bestond dit bestuur uit de schout, heemraden en ambachtsbewaarders.

De schout, benoemd door de ambachtsheer, hield met door hem benoemde heemraden toezicht op plaatselijke waterstaatswerken die door de ingelanden onderhouden moesten worden, zoals sloten en bruggen. De heemraden, ter onderscheiding van de heemraden of hoogheemraden van Rijnland ook aangeduid als nederheemraden of kroosheemraden, moesten grondbezit hebben in het ambacht en daar ook wonen. Hun aantal bedroeg oorspronkelijk zeven. In het

gedeelte van Rijnland dat onder het baljuwschap Kennemerland viel, bleef dit ook zo, maar elders in het hoogheemraadschap werden deze colleges met vergunning van hoogheemraden verkleind. Een keur uit 1463 noemde als hoogste aantal vijf, waarvan er elk jaar tenminste drie vervangen moesten worden. Schout en kroosheemraden hadden in beginsel geen keurbevoegdheid, maar deze kon in bepaalde gevallen door het hoogheemraadschap verleend worden. Hun plichtsvervulling werd gecontroleerd door Rijnland.

Naast de (kroos)heemraden traden ambachtsbewaarders op. Deze functionarissen, twee per ambacht, werden gekozen door de voornaamste ingelanden. Zij hadden samen met de schout de zorg voor werken die het ambacht moest onderhouden. Dit konden werken zijn binnen het ambacht, maar ook daarbuiten, bijvoorbeeld het aandeel van het ambacht in het onderhoud van de sluisen te Spaarndam. De ambachtsbewaarders beheerden ook de financiën van het ambacht. Zij inden de ambachtslasten en het Rijnlandse morgengeld en verantwoordden inkomsten en uitgaven in de ambachtsrekening. Deze rekening werd ter goedkeuring ingezonden aan de hoogheemraden van Rijnland.

De ambachtsbewaarders ontwikkelden zich in de loop der tijd tot dorpsbestuurders. Tussen de eigendommen en de financiën van het ambacht en die van het dorp of de gemeente bestond een strikte scheiding. De ambachtsrekening bevatte uitsluitend uitgaven voor waterstaatswerken. Deze uitgaven werden als 'binnenlandse kosten' omgeslagen over de ingelanden. Uitgaven ten behoeve van de dorpsgemeenschap, bijvoorbeeld voor de vroedvrouw, de school, de brandspuit of de straatverlichting, hoorden niet in de ambachtsrekeningen thuis. Deze kosten werden als 'hoofdelijke omslag' omgeslagen over de inwoners van het dorp.³⁵

In 1795 werden de ambachten in een aantal gevallen overgenomen door tijdens de revolutie ontstane 'municipaliteiten', maar na 1800 keerden de ambachten weer terug als plaatselijke waterschappen, meestal los van de in diezelfde tijd gevormde gemeenten. Hun taak was zeer beperkt en bestond uit de zorg voor kleine waterstaatswerken van plaatselijk belang en de invordering van het Rijnlandse morgengeld. Rond het midden van de 19de eeuw werd dan ook ernstig nagedacht over hun opheffing. Op 31 december 1869 was het zover en kwam er een einde aan het bestaan van de Rijnlandse ambachten. Hun werken gingen in beheer en onderhoud over aan het hoogheemraadschap, dat op zijn beurt de meeste van deze werken overdroeg aan de gemeenten of aan polders.³⁶

De polders in Rijnland zijn ontstaan als gevolg van de bodemdaling die optrad

door de ontginning van de veengebieden in de Middeleeuwen. Deze ontginning bestond uit het graven van lange evenwijdig lopende sloten door het veen. Hierdoor werd het veen ontwaterd en kon het water via de sloten afgevoerd worden. De ontwatering leidde echter tot daling van het maaiveld, inklinking genaamd. Vóór de ontginning hadden de venen een paar meter boven het niveau van de Oude Rijn gelegen, maar rond 1350 was de bodem in het gebied rond de Gouwe al zo gezakt, dat afwatering via de boezem van Rijnland naar het IJ bij Spaarndam steeds moeilijker werd. Afwatering naar de Hollandsche IJssel was voor dit gebied een betere oplossing. Men legde kaden om de landerijen en groef afwateringskanalen naar de IJssel. Zo werden polders gevormd, door kaden omringde gebieden waarbinnen de waterstand kunstmatig geregeld kon worden.³⁷

De bodemdaling als gevolg van inklinking ging verder. In het midden van de 15de eeuw werd een oplossing gevonden om het land, dat in sommige gebieden permanent drassig was, van water te ontdoen. Eigenaars die het betalen konden, legden een kade om hun land en plaatsten een schepadmolen om het water van dit land op de boezem van Rijnland uit te slaan. Op deze manier ontstonden molenpolders, kleiner dan de honderd jaar daarvóór ontstane polders langs de Gouwe. Om ongeorganiseerde waterlozing op Rijnlands boezem tegen te gaan, werd het plaatsen van molens in 1460 onderworpen aan een vergunning van dijkgraaf en hoogheemraden.

Een polder kon het land van één eigenaar omvatten, maar als een polder meerdere ingelanden had, was vorming van een bestuur gewenst. De betrekkelijk grote polders langs de Gouwe hadden een bestuur dat bestond uit de schout van het ambacht en enkele heemraden. In de kleinere molenpolders was een bestuur van de schout en van enkele molenmeesters of poldermeesters als vertegenwoordigers van de ingelanden gebruikelijk.³⁸

Het aantal bemalen polders was aan het eind van de 15de eeuw nog niet groot. De meeste lagen langs de Oude Rijn. Verder naar het noorden was nog nauwelijks sprake van poldervorming. In de 16de eeuw werden meer polders gevormd, meestal kleine polders van particulieren. Vooral in het tweede kwart van de 17de eeuw werden veel van deze poldertjes samengevoegd of met nog niet ingepolderd land gecombineerd. Hogere boezemstanden en verzwaarde cultuureisen brachten steeds meer ingelanden er toe hun landerijen gemeenschappelijk te omkaden en van bemaling te voorzien. Tegen 1670 was het verzadigingspunt van de poldervorming bereikt. Land dat toen nog boezemland was, dat wil zeggen direct op de boezem van Rijnland afwaterde, is dat meestal tot op heden gebleven.

De procedure van de polderstichting was in de 17de eeuw nog hetzelfde als in de Middeleeuwen. Belanghebbenden dienden een aanvraag in bij dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland, met een concept-reglement. Dijkgraaf en hoogheemraden bekrachtigden de ontworpen regeling als er na bekendmaking geen bezwaar was gemaakt en als er geen redenen van algemeen belang waren om inwilliging van het verzoek af te wijzen. Als er wel verzet kwam, werd eerst een poging tot schikking gedaan. Als dit niet lukte, moest er op de gebruikelijke wijze geprocedeerd worden.

In 1639 werd een algemene keur op de polderbesturen uitgevaardigd. Volgens deze keur moesten de schout en de secretaris van het ambacht conform het al bestaande gebruik als voorzitter en secretaris van het polderbestuur optreden, met name bij de schouw en bij het doen van de rekening. Tegen deze keur, die in theorie ook voor de kleinste polders gold, ontstond veel verzet. In 1652 werd de keur gewijzigd. De bepalingen golden voortaan slechts voor polders met een oppervlakte van meer dan honderd morgen (\pm 85 hectare).³⁹

Een bijzondere vorm van een polder was de droogmakerij, een voormalige plas waar een ringdijk en een ringvaart omheen gelegd waren en die vervolgens door één of meer molens was drooggemalen. De eerste droogmakerij in Rijnland was die van het Zoetermeerse Meer in 1614. Later werden vooral plassen die ontstaan waren door turfwinning drooggemalen. Zo ontstond de Wassenaarsche polder onder Rijnsaterwoude, Leimuiden en Ter Aar, waarvoor in 1666 octrooi verleend werd, gevolgd door de Driemanspolder onder Zoetermeer en Stompwijk (1668) en de Grootte Heilige-Geestpolder onder Leimuiden (1699). Na 1740 werden meer plassen drooggemalen. Het octrooi voor een droogmaking werd verleend door de Staten van Holland, maar het oppergezag over de droogmakerij berustte bij dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland. De oudste droogmakerijen, vaak ondernemingen van sociaal invloedrijke groepen, werden bestuurd door een dijkgraaf en heemraden, onafhankelijk van schout en secretaris van het ambacht. In de latere droogmakerijen, meestal ondernemingen van de ambachten, was het bestuur wel met dat van het ambacht verbonden.⁴⁰

Ambachten en polders zonden ieder jaar hun rekeningen aan hoogheemraden van Rijnland. In de jaren 1796-1803 lieten zij dit na, maar vanaf 1804 stelden zij zich weer onder het toezicht en het gezag van het hoogheemraadschap.⁴¹ In de eerste helft van de 19de eeuw leefde de tijd van vóór 1795 nog voort. In plaats van de schout was de burgemeester voorzitter van het polderbestuur, dat verder bestond uit enkele poldermeesters, meestal twee. Na 1851 werden de banden

*Voorgevel van het Gemeenlandshuis van Rijnland aan de Breestraat te Leiden omstreeks 1950.
Foto H. Groenendijk. Coll. Hoogheemraadschap van Rijnland.*

tussen gemeente- en polderbesturen doorgesneden. In 1856 werd een Algemeen Reglement voor de polders in de provincie Zuid-Holland vastgesteld. Met dit reglement als uitgangspunt, kregen de polders die vanouds een bestuur hadden gehad elk een bijzonder reglement waarin de grens van de polder en de samenstelling van het bestuur waren vastgesteld.

De laatste 150 jaar

In 1857 trad een nieuw reglement voor het hoogheemraadschap van Rijnland in werking. Het bestuur berustte voortaan bij de Verenigde Vergadering, bestaande uit een dijkgraaf, zes hoogheemraden en zestien hoofdingelanden. Daarnaast waren er zestien hoofdingelanden-plaatsvervangers.

Dijkgraaf en hoogheemraden vormden het college van dagelijks bestuur. Ze werden voor zes jaar benoemd door de Kroon, op voordracht van de vergadering van hoofdingelanden. Hoofdingelanden en hoofdingelanden-plaatsvervangers vertegenwoordigden ieder één van de zestien districten waarin het hoogheemraadschap was verdeeld. Zij werden voor zes jaar gekozen door de stemgerechtigde ingelanden van het desbetreffende district. Om stemgerechtigd ingeland te zijn, moest men eigenaar, erfpachter of vruchtgebruiker van één hectare belastbare grond zijn. Wie vijf hectare bezat, kreeg twee stemmen, tot een maximum van tien stemmen voor bezitters van tachtig hectare of meer. Om benoemd te worden tot lid van het dagelijks bestuur moest men 25 hectare belastbare grond bezitten, voor een hoofdingeland of hoofdingeland-plaatsvervanger was twintig hectare voldoende.⁴²

Deze eisen van goedgeheid bleven tot 1951 bestaan. Volgens het toen van kracht wordende reglement hoefden bestuursleden nog maar één hectare grond te bezitten. Tegelijk werden eigenaars van zogenaamde gebouwde eigendommen, die voortaan ook moesten bijdragen in de door Rijnland geheven omslag, ook stemgerechtigd. Naast de zestien hoofdingelanden-ongebouwd bestond het algemeen bestuur voortaan uit tien hoofdingelanden-gebouwd. Aanvankelijk werden deze benoemd door gemeentebesturen, later werden ze rechtstreeks gekozen. Sinds 1975 waren ook vertegenwoordigers van gemeenten en het bedrijfsleven in het college van hoofdingelanden vertegenwoordigd. Het college bestond toen uit dertig leden, tien voor het ongebouwd, tien voor het gebouwd, vijf voor de gemeenten en vijf voor het bedrijfsleven. Iedere hoofdingeland had een plaatsvervanger.

De voornaamste taken van Rijnland bestonden uit zorg voor de zeewater-

Helmenaanplant in de duinen omstreeks 1960. Sinds de 16de eeuw had Rijnland ook hier de zorg voor. Foto Marianne Domisse. Coll. Hoogheemraadschap van Rijnland.

kering (duinen) en een aantal andere waterkeringen (Spaarndammerdijk, IJsseldijk, Wierickerdijk, Hoge Rijndijk) en voor het op peil houden van de boezem. In de 20ste eeuw ging Rijnland zich ook steeds meer bezig houden met de waterkwaliteit. In 1970 kreeg het hoogheemraadschap in het kader van de Wet Verontreiniging Oppervlaktewateren wettelijk de taak van waterzuivering toebedeeld. In 1975 werd deze taak in het reglement opgenomen en dit was dan ook de reden dat vertegenwoordigers van gemeenten en bedrijfsleven hun intrede deden in het bestuur van Rijnland.⁴³

De meeste polders binnen Rijnland kregen, net als het hoogheemraadschap, een reglement. In Noord-Holland op basis van het Algemeen Waterschapsreglement uit 1854, in Zuid-Holland op grond van het Algemeen Polderreglement uit 1856. In de bijzondere reglementen voor de polders werden hun grenzen omschreven en hun bestuurssamenstelling geregeld. De besturen werden gekozen door stemgerechtigde ingelanden en bestonden minimaal uit drie leden. Sommige polders, zoals de pas sinds 1857 bij Rijnland behorende polder Nieuwkoop en Noorden en enkele grote droogmakerijen, hadden een bestuur van dijkgraaf en heemraden. Ieder polderbestuur werd bijgestaan door een secretaris en een penningmeester. Vaak waren deze beide functies gecombineerd. Als een polder minder dan zeven stemgerechtigde ingelanden had, vormden de stemgerechtigde ingelanden het bestuur en benoemden zij uit hun midden een vertegenwoordiger om de taken van voorzitter, secretaris en penningmeester waar te nemen. Net als vroeger stonden de Rijnlandse polders onder toezicht van het hoogheemraadschap.

De algemene tendens tot schaalvergroting op bestuurlijk gebied in de 20ste eeuw ging niet aan de Rijnlandse polders voorbij. Met het oog op een doelmatiger en effectiever waterbeheer werden met ingang van 1 januari 1979 162 polders in het Zuid-Hollandse deel van Rijnland opgeheven en samengevoegd tot vijf nieuwe waterschappen en twee zogenaamde polderafdelingen van Rijnland. Deze polderafdelingen, Middengeest en Zuidgeest genaamd, omvatten de polders in het gebied van de geestgronden. Gezien het bijzondere karakter van het gebied, bestaande uit een afwisseling van boezemland en kleine verspreid liggende polders, werd het minder goed uitvoerbaar geacht om deze polders in één waterschap onder te brengen. Hun taken werden daarom aan Rijnland overgedragen, dat ook belast was met het boezembeheer.⁴⁴ De overige Zuid-Hollandse polders werden gecombineerd tot de waterschappen De Oude Veenen en De Aarlanden, beide ten noorden van de Oude Rijn gelegen, en de ten zuiden daarvan gelegen waterschappen De Gouwelanden, Noordwoude en De Ommedijck. De Noord-Hollandse polders binnen Rijnland gingen op in het nieuwe waterschap Groot-Haarlemmermeer.

De concentratie ging verder. In 1990 werden de beide polderafdelingen Middengeest en Zuidgeest en het waterschap De Oude Veenen gecombineerd tot een nieuw waterschap genaamd Veen- en Geestlanden. Het speciale karakter van de geestgrondpolders woog kennelijk niet meer zo zwaar als in de jaren '70. Vier jaar later fuseerde het waterschap Veen- en Geestlanden met De Aarlanden tot het waterschap De Oude Rijnstromen. Ook ten zuiden van de Oude Rijn vond verdere schaalvergroting plaats. In 1990 vormden De Ommedijck en Noordwoude het waterschap Meer en Woude. In 1999 ging dit waterschap met De Gouwelanden op in het waterschap Wilck en Wiericke.

Zo is de toestand in 2004. In het gebied van het hoogheemraadschap van Rijnland liggen vier waterschappen: het hoogheemraadschap van Rijnland, belast met buitenwaterkering, boezembeheer en waterkwaliteitsbeheer, en de drie inliggende waterschappen Groot-Haarlemmermeer, De Oude Rijnstromen en Wilck en Wiericke, belast met het waterkwantiteitsbeheer in de polders. Op 1 januari 2005 zullen deze vier waterschappen opgaan in één nieuw waterschap, dat alle taken op het gebied van waterbeheer zal uitvoeren. Het nieuwe waterschap zal *Hoogheemraadschap van Rijnland* heten, een moderne organisatie met een historische naam, verbonden aan acht eeuwen waterschapsorganisatie in het gebied aan weerszijden van de Oude Rijn.

Noten

- 1 P.A. Henderikx, *De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000* (Hilversum 1987) 15-19; D.P. Blok, 'Het Middennederlands rivierengebied' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 1 (Bussum 1981) 136-138.
- 2 Henderikx, *De beneden-delta*, 19-20; H. van der Linden, 'Het platteland in het Noord-westen met nadruk op de occupatie circa 1000-1300' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 2 (Bussum 1982) 48-63; idem, 'Een nieuwe overheidsinstelling: het waterschap circa 1100-1400' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 3 (Bussum 1982) 61.
- 3 H. van der Linden, 'Oorsprong en oudste ontwikkeling van het hoogheemraadschap van Rijnland', 22 (1990) 130-131; Gerard van de Ven, 'Rijnland en Woerden', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 12 (2003) 59.
- 4 Voor het graven van de watergangen: zie noot 3. Voor de verbeteringswerken in Leiden: Van der Linden, 'Oorsprong', 134 en S.J. Fockema Andreae, 'De Visbrug te Leiden', *Leids Jaarboekje* 43 (1951) 56 e.v.
- 5 Van de Ven, 'Rijnland en Woerden', 59-60; Van der Linden, 'Oorsprong', 134. Voor de rol en de motieven van de hertog van Brabant: Petra van Dam, 'Rijnland onbegrensd: watergrenzen en kennisgrenzen', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 12 (2003) 50-52.
- 6 Van der Linden, 'Oorsprong', 135-144. Voor de tekst van de overeenkomst: J.G. Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* II (Assen/Maastricht 1986) nr. 452.
- 7 Van der Linden, 'Oorsprong', 144; Van de Ven, 'Rijnland en Woerden', 60; Kruisheer, *Oorkondenboek* II, nrs. 964 en 1067.
- 8 Van der Linden, 'Oorsprong', 147-148. Voor het privilege van 1286: J.G. Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* IV (Assen 1997) nr. 2254. Voor de Kennemer opstand als reden: S.J. Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland. Zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857* (ongewijzigde herdruk Alphen aan den Rijn 1982) 39.
- 9 G.P. van de Ven, 'De uitwatering van de landstreek tussen Oude Rijn en Hollandse IJssel tot 1850' in: Ludy Giebels (red.), *Waterbeweging rond Gouda van ca. 1100 tot heden* (Leiden 1988) 9, 12.
- 10 Van der Linden, 'Oorsprong', 131 e.v.
- 11 Van der Linden, 'Een nieuwe overheidsinstelling', 67.
- 12 Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 41.
- 13 G.F. van der Ree-Scholten en H. Spijkerman, *Inventarissen van de archieven van baljuw en hoge vierschaar van Rijnland ..., baljuw en hoge vierschaar van Delfland ..., baljuw en hoge vierschaar van Schieland ..., baljuw en hoge vierschaar van Zuid-Holland ...* ('s-Gravenhage 1990) i.
- 14 Van der Linden, 'Oorsprong', 149.
- 15 Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 42.
- 16 Oud-archief van het hoogheemraadschap van Rijnland (OAR), inv. nrs. 1563, 1383 en 9297.
- 17 Van der Ree-Scholten en Spijkerman, *Inventarissen*, ii.
- 18 Idem, iv-vii.
- 19 Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 40-48; Hanno Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven/Apeldoorn 1996) 234-236. Voor twijfel over het aantal van zeven hoogheemraden in de Middeleeuwen: M.H.V. van Amstel-Horák en R.W.G. Lombarts, *Regestenboek van*

- het hoogheemraadschap van Rijnland (Leiden 1992) xiii-xiv. Voor het aantal van zeven hoogheemraden in 1427: OAR 878.
- 20 Uitgebreide beschrijving van bevoegdheden bij Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 43-95. Iets beknopter: Van Amstel-Horák en Lombarts, *Regestenboek*, xi-xxiv; J.H.M. Sloof, *De oudste bestuursregisters van het hoogheemraadschap van Rijnland (1444-1520). Regesten van de handelingen van dijkgraafen hoogheemraden* (Leiden 1999) xvi-xxii.
- 21 Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 71.
- 22 M.H.V. van Amstel-Horák, 'De morgenboeken van Rijnland. Drie eeuwen ongeregeldheid', *Leids Jaarboekje* 77 (1985) 150 e.v.
- 23 Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 124-143; Van Amstel-Horák en Lombarts, *Regestenboek*, xiv-xv.
- 24 Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 157-160; Van Amstel-Horák, 'De morgenboeken van Rijnland', 150 e.v.
- 25 Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 165-172; M.H.V. van Amstel-Horák, 'Het akkoord van 1595 van het hoogheemraadschap van Rijnland', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 28 (1996) 117-138; idem, 'Smaad, de obsessie van Jan van Hour', *Leids Jaarboekje* 93 (2001) 53-72.
- 26 Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 175-180; Van Amstel-Horák, 'Het akkoord van 1595', 121.
- 27 R.C.J. van Maanen, 'De ongemakkelijke verhouding tussen Leiden en Rijnland', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 28 (1996) 139-142; Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 178-179.
- 28 Van Maanen, 'De ongemakkelijke verhouding', 142-144; idem, 'Een Leidse lobby in 1725', *Leids Jaarboekje* 92 (2000) 97-106; Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 176.
- 29 Van Maanen, 'De ongemakkelijke verhouding', 144-146; Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 238-249.
- 30 Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 252-253.
- 31 OAR 850; Van Maanen, 'De ongemakkelijke verhouding', 146-147.
- 32 Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 253-255.
- 33 Ludy Giebels, 'De 19e eeuw: het einde van de akkoorden', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 28 (1996) 170-180; Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 280-292.
- 34 Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 292-305; Ludy Giebels, *Hollands water. Het hoogheemraadschap van Rijnland na 1857* (Utrecht 2002) 15-20.
- 35 Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 95 e.v. en 214 e.v.; J.L. van der Gouw, *Het ambacht Voorschoten* (Voorburg 1956) 30-33.
- 36 Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 239, 255-257, 288-289 en 304; Van der Gouw, *Het ambacht Voorschoten*, 52-53; A.A. Beekman, *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795 I* ('s-Gravenhage 1905) 68-71.
- 37 Van de Ven, 'Rijnland en Woerden', 61.
- 38 Idem, 63; Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 87-88.
- 39 Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland*, 224-225.
- 40 Idem, 227-231.
- 41 Idem, 239 en 255.
- 42 Giebels, *Hollands water*, 32-33.
- 43 Idem, 204 en 275; Zie ook de reglementen van het hoogheemraadschap van 1951 en 1975.
- 44 G.J. Bink, *Inventaris van het archief van het waterschap De Oude Veenen/De Veen- en Geestlanden* (Vlaardingen 1996) ix.

Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2003

In 2003 is op diverse locaties in Leiden archeologisch onderzoek verricht. Het meest omvangrijke onderzoek vond plaats in de Roomburgerpolder. Hier werd eerst een booronderzoek uitgevoerd, waarna op vier plaatsen is opgraven. Verkennend archeologisch onderzoek werd uitgevoerd in het gebied tussen de Wassenaarseweg, Endegeest en de Vogelwijk, op het Brillterrein aan de Plantijnstraat en op de hoek van de Korte Mare en de Vestwal.

Tot slot werden op enkele plaatsen in de stad waarnemingen verricht van bodemvondsten die bij graafwerkzaamheden aan het licht kwamen. Het betreft een waarneming van de stadsmuur en kadebeschoeiing op de hoek van de Nieuwe Rijn en de Veststraat en de archeologische begeleiding van werkzaamheden ter plaatse van Vrouwenkerksteeg 3-7.

Roomburg

Voorafgaand aan de bouw van de nieuwbouwwijk Roomburg is in 2003 een uitgebreid archeologisch onderzoek verricht. Het was niet de eerste maal dat in dit gebied onderzoek is uitgevoerd. Vanaf begin 20ste eeuw is met zekere regelmaat gezocht naar resten van het Romeinse *castellum* Matilo. Dit legerkamp werd in 47 na Chr. gebouwd en bleef tot het eind van de 3de eeuw in gebruik. Ook tijdens de laatste grote opgravingscampagne, die in 1995-1997 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in het gebied werd uitgevoerd, was Matilo en zijn directe omgeving het belangrijkste doel van onderzoek. Bij die gelegenheid werden onder andere delen opgegraven van de *vicus*, de burgernederzetting buiten het legerkamp. Ook werd een deel onderzocht van het Corbulokanaal. Dit kanaal werd in 47 na Chr. door het Romeinse leger aangelegd, waarbij men gebruik maakte van natuurlijke waterlopen.¹

De plaats waar het legerkamp heeft gelegen, is enige tijd geleden tot archeologisch monument verklaard. Dit heeft tot gevolg dat de bodem hier niet mag worden verstoord en er ook in de toekomst niet zal worden gebouwd. De directe omgeving van het monument is inmiddels vrijwel geheel bebouwd. Dit gebeurde echter niet zonder dat er nog een laatste maal archeologisch onderzoek is uitgevoerd.

De opgraving bij Roomburg.

Begin 2003 is op een aantal locaties die nog niet eerder waren onderzocht een booronderzoek verricht met als doel te inventariseren of er archeologische resten in de bodem aanwezig waren. Op drie plaatsen was dit het geval; besloten werd om deze terreinen aan een nader onderzoek te onderwerpen. Van een vierde terrein was al bekend dat er archeologische resten aanwezig waren. Dit terrein grensde aan het gebied dat in 1995-1997 door de Rijksdienst was onderzocht. Tijdens deze campagne was men niet in de gelegenheid om het gehele terrein te onderzoeken, waardoor een deel in 2003 alsnog moest worden opgegraven.

De opgravingen zijn uitgevoerd door de gemeente Leiden en vonden plaats in het voorjaar en de zomer van 2003. Aangezien de analyse van de vondsten nog in volle gang is, treft u hieronder slechts een voorlopige verslaglegging aan van de sporen die tijdens de opgraving zijn aangetroffen.

Roomburg-Historiewijk

Een deel van de locatie Roomburg-Historiewijk was al in 1995-1997 opgegraven. Toentertijd werden bewoningssporen aangetroffen uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen. De Romeinse sporen behoorden tot de overblijfselen van de *vicus*. Het was niet te verwachten dat er in 2003 nog veel meer sporen uit deze

periode zouden worden gevonden. Het onderzoek van de ROB in de jaren '90 had namelijk al uitgewezen dat naar het zuidwesten toe de dichtheid van de Romeinse sporen afnam: het terrein werd in die richting lager en de grond was daar vermoedelijk te drassig voor bewoning. De opgravingsputten uit 2003 lagen dan ook in de randzone van de *vicus*. Tijdens de opgraving zijn slechts drie duidelijke Romeinse sporen aangetroffen, alsmede een grote hoeveelheid Romeins aardewerk. Dit is niet vreemd, want veel afval zal buiten de nederzetting zijn terechtgekomen.

Veel meer sporen en vondsten dateren uit de Middeleeuwen en kunnen worden gerelateerd aan de bijgebouwen van het St. Margarethaconvent. Dit convent werd in 1464 verplaatst van haar oude locatie ten westen van de middeleeuwse stad, ongeveer ter plaatse van de huidige Beestenmarkt, naar de Roomburgerpolder. Hier werd een nieuw conventgebouw met kerk en bijgebouwen in gebruik genomen. In 2003 was de gelegenheid om een deel van deze bijgebouwen op te graven.

Het complex van bijgebouwen bestond, zo weten we uit oude kaarten, uit een brouwhuis, een ossenhuis, een bakhuis en een melkhuis. Tussen deze gebouwen lagen grachten die voor de afwatering van het terrein zorgden. Deze grachten waren prominent aanwezig in de opgravingsputten. Een rechthoekig terrein van ca. 35 x 40 meter werd omsloten door een gracht van ca. 3 meter breed. Deze gracht was vooral in de bochten beschoeid met dubbele rijen planken en palen. Op verschillende plaatsen waren aftakkingen aanwezig van dit grachtensysteem. Sommige daarvan waren al in een vroeg stadium in onbruik geraakt, andere waren juist later gegraven. De onderste laag van de gracht leverde veel vondsten op, voornamelijk aardewerk, dierlijk bot en leer. Het meeste aardewerk kan worden gedateerd in de periode waarin de conventsgebouwen op deze plek aanwezig waren: ca. 1450-1550. De bovenste vulling van de gracht bestond vrijwel geheel uit bouwpuin. Tijdens de sloop van de conventsgebouwen in 1572 zijn de grachten gedempt met het slooppuin.

Er zijn maar weinig resten van bebouwing gevonden. De bovengrond bleek in het verleden grondig omgezet, waardoor de muurresten tot grote diepte zijn verdwenen. Op twee plaatsen zijn aan weerszijden van de gracht de funderingen van bruggen aangetroffen. Daarnaast is van enkele muren de onderste laag bakstenen gevonden. Deze muren hebben behoord tot een van de bijgebouwen van het kloostercomplex. Het zou mooi zijn als we iets meer konden zeggen over de functie van dit gebouw. Zoals al gezegd, is er een kaart beschikbaar van het terrein

De opgraving bij Roomburg.

waarop meerdere gebouwen staan aangeduid. De ligging van de afgebeelde grachten en bruggen komt niet overeen met wat tijdens de opgraving is waargenomen. Het is dan ook de vraag of de gebouwen wel op de juiste plaats zijn afgebeeld. Er is geprobeerd om op basis van de vondsten iets te zeggen over de functie van de gebouwen. In een brouwhuis komen andere typen gebruiksvoorwerpen voor dan in bijvoorbeeld een bakhuis of een melkhuis. Helaas is er onvoldoende materiaal gevonden om hier met zekerheid uitspraken over te doen.

Enkele sporen dateren van voor de periode dat het St. Margarethaconvent in de Roomburgerpolder was gehuisvest. Zo werd een houten waterput gevonden die vermoedelijk dateert uit het begin van de 14de eeuw. Ook enkele greppels bevatten aardewerk dat kan worden gedateerd in de 14de eeuw. Het is mogelijk dat bij het verplaatsen van het convent gebruik is gemaakt van een al bestaand boerderijcomplex. Archiefonderzoek zal hierover naar verwachting meer informatie opleveren.

Roomburg-AZC

Op de locatie AZC dateerde het overgrote deel van de vondsten en sporen uit de Romeinse tijd. Op het relatief kleine opgravingssterrein (ca. 25 x 40 meter) werden voornamelijk ronde afvalkuiltjes en enkele greppels gevonden met daarin veel kleine scherven Romeins importaardewerk, stukken dakpan en houtskool. Het is waarschijnlijk dat we hier te maken hebben met de randzone van de *vicus* of met een terrein dat door de bewoners van het *castellum* is gebruikt.

Roomburg-A4/W4

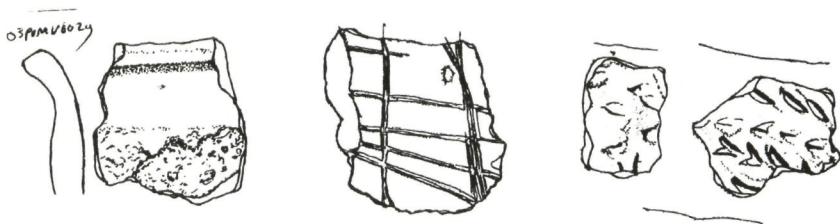
In tegenstelling tot de vorige twee locaties is op de locatie A4/W4 geen vlakdekkend onderzoek gedaan, maar zijn er slechts smalle proefsleuven gegraven. Het doel van dit onderzoek was nader vast te stellen waar archeologische resten in de bodem aanwezig waren. Het terrein wordt op korte termijn niet bebouwd, waardoor het niet nodig was het gebied geheel op te graven. Tijdens het onderzoek werd duidelijk dat op delen van het terrein een laag aanwezig was bestaande uit grind, aardewerkscherven, houtskool, hout en bot. Op basis van het aardewerk is deze laag gedateerd in de Romeinse tijd. Een dergelijk grindpakket doet denken aan het materiaal dat is gebruikt voor de aanleg van Romeinse wegen. We weten dat ten zuiden van de Rijn een Romeinse weg heeft gelopen: de zogenaamde *limesweg*. Het *castellum* Matilo heeft aan deze weg gelegen, en het is dan ook mogelijk dat in de proefsleuf een deel hiervan is aangetroffen. Aangezien de opgravingsput vrij klein was, kan dit echter niet met zekerheid worden gesteld. Voordat tot nieuwbouw wordt overgegaan, is nader onderzoek op deze locatie noodzakelijk.

Roomburg-Torens

Tot slot zijn op een vierde locatie drie proefsleuven gegraven en is een terrein dat reeds ten behoeve van de bouw deels was ontgraven nader geïnspecteerd. Zowel in de proefsleuven als in het reeds ontgraven terrein werden alleen natuurlijke afzettingen aangetroffen, waarna werd besloten dat het verrichten van nadere opgravingswerkzaamheden niet nodig was.

Pomona en Endegeest

Tussen de Wassenaarseweg, de Vogelwijk en Endegeest werd op twee plaatsen archeologisch onderzoek uitgevoerd. In dit gebied zijn strandwallen in de ondergrond aanwezig die in het verleden uitermate geschikt waren voor bewoning.

Bij Pomona opgegraven aardewerk.

Deze strandwallen verdienen bij archeologisch onderzoek dan ook in de regel extra aandacht.

Delen van het gebied waren in het verleden al onderzocht. Bij booronderzoek in 1999 werden twee vindplaatsen aangetroffen in de randzone van de strandwallen.² Op de meest westelijke vindplaats vond in 2000 een opgraving plaats. Hierbij werd een deel van een inheems-Romeinse nederzetting opgegraven (12 v. Chr. tot 450 na Chr.). Ook werden er bewoningssporen daterend uit de vroege Middeleeuwen gevonden (7de-8ste eeuw).³ De tweede, meer oostelijk gesitueerde vindplaats was nog niet onderzocht.

Op het terrein direct ten zuiden van de meest oostelijke vindplaats, gelegen tussen de Mytylschool en het Zeehospitium, was nog niet eerder onderzoek uitgevoerd. Aangezien op dit terrein bouwwerkzaamheden waren gepland die de bodem zouden verstoren, werd archeologisch onderzoek in 2003 noodzakelijk. Ter plaatse van de geplande ontgraving is daarom een proefsleuf gegraven, om te kijken of er sporen van bewoning aanwezig waren.

Dit bleek helaas niet het geval te zijn. Het terrein bevond zich in de randzone van een zandkop. De top hiervan was niet meer aanwezig, doordat deze in het verleden was vergraven ten behoeve van de winning van zand. Op de overgang van het hogere deel naar de lager gelegen, drassige gebieden zijn op meerdere plaatsen verspeelde vondstlagen aangetroffen.

Deze vondstlagen zijn vermoedelijk ontstaan doordat ten tijde van hogere waterstanden grond van de hogere delen van de zandkop naar beneden is gespoeld. Hierbij is materiaal in de lagere delen terechtgekomen. De nederzetting waar de vondsten van afkomstig zijn, bevond zich waarschijnlijk op het hogere deel van de zandkop. Door de zandwinningsactiviteiten zijn die sporen echter geheel verdwenen.

Ondanks het feit dat er geen nederzettingssporen zijn aangetroffen, werden er

wel redelijk veel vondsten geborgen. In totaal zijn meer dan duizend fragmenten aardewerk gevonden die kunnen worden gedateerd in de Middenijzertijd (500-250 v. Chr.). Veel scherven hadden een versierd of bewerkt oppervlak, variërend van ingekraste lijnen of vingertop-indrukken tot gepolijst of 'besmeten'.⁴ Daarnaast is er veel (dierlijk) botmateriaal gevonden, alsmede enkele fragmenten van metalen voorwerpen.

Meer naar het noorden toe vond een kleinschalig booronderzoek plaats. Het doel van dit onderzoek was vast te stellen of er op deze locatie bewoningssporen aanwezig waren. Uit het onderzoek bleek echter dat het ter plaatse te nat was voor bewoning. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat het terrein in het verleden intensief is gebruikt.

Brillterrein-Plantijnstraat

Op 27 en 28 maart is een verkennend archeologisch onderzoek uitgevoerd op het Brillterrein, gelegen tussen de Lammenschansweg, de Plantijnstraat en de Kanaalweg. Er werden twee proefsleuven op dit terrein aangelegd, waarin echter geen archeologische resten zijn aangetroffen.

Marepoort

In het voorjaar van 2003 is op het kruispunt van de Korte Mare, de Vestwal en de Warmonderbrug een aantal kleine proefsleuven gegraven. De aanleiding tot dit onderzoek was de geplande vernieuwing van de Warmonderbrug. Een van de uitgangspunten in het vernieuwingsplan is dat de as van de nieuwe brug gericht moet zijn op de centrale as van het poortgebouw dat hier tot 1864 heeft gestaan. Dit poortgebouw, gelegen op de oostelijke oever van de Mare, was in 1665 gebouwd als vervanging van een poort die ten westen van de Mare heeft gestaan. De afmetingen en constructie van het poortgebouw waren al bekend uit bestekken, afbeeldingen en foto's. Zo is de poort vlak voor de sloop in 1864 ingemeten door stadsarchitect Salomon van der Paauw.⁵ De exacte locatie van de poort is indertijd echter niet ingemeten. Archeologisch onderzoek zou deze informatie alsnog kunnen leveren. Hiertoe was in het verleden al eens een kleine proefsleuf gegraven, waarbij een hoek van de poort werd blootgelegd. Dit was echter onvoldoende om de oriëntatie van de poort te kunnen vaststellen. Tijdens het aanvullende onderzoek in 2003 konden de funderingen op een aantal plaatsen worden ingemeten, zodat het mogelijk was de ligging van de poort nauwkeurig te bepalen.

Er kwam ook iets onverwachts aan het licht, dat niet op de bekende tekeningen van de poort stond. Zo bleek dat niet alleen de zijbeuken van het gebouw van kelders waren voorzien, maar dat ook onder de poort zelf kelders met booggewelven aanwezig waren. De omvang van de kelders is in de betrekkelijk kleine opgravingsputten niet vastgesteld, maar verwacht mag worden dat de gehele ruimte onder de poort voorzien is geweest van een of meer kelders.

Vrouwenkerksteeg 3-7

Tijdens bouwwerkzaamheden ter plekke van de panden Vrouwenkerksteeg 3-7 vond archeologische begeleiding plaats. Tijdens het afgraven van de bovenste 50 cm grond werden enkele muren, een goot en een waterput aangetroffen. Daarnaast werden drie deels verstoorde individuele graven gevonden en drie knekelkuilen. De skeletresten zijn verzameld en overgebracht naar begraafplaats Rhijnhof.

17de-eeuwse beschoeiing Nieuwe Rijn

In april 2003 werden aan de Nieuwe Rijn ter hoogte van huisnummer 98 tien balken aangetroffen (1,2 tot 4 meter in lengte). Bij aankomst van de archeologen ter plekke waren de palen reeds verwijderd. Naar mondelinge mededeling waren zij gevonden onder de bestrating op 2,5 meter van de huidige kadeliijn. Het betreft hier waarschijnlijk de verankeringspalen van de 17de-eeuwse beschoeiing. De constructie laat zich goed vergelijken met de kadebeschoeiingen aan de Herengracht, die in dezelfde bouwstroom van de laatste stadsuitbreiding van Leiden zijn aangelegd. In 1983 is hiernaar archeologisch onderzoek verricht.⁶

Het aardige van de recent aangetroffen beschoeiing is dat het bestek hiervoor is overgeleverd.⁷ Op 29 maart 1659 werd de opdracht om aan de Nieuwe Rijn over een lengte van ruim 100 meter beschoeiing aan te brengen gegund aan Jan Jansz. Swart voor 15 gulden per roede (3,14 meter). Binnen zes weken moest hij dit hebben geklaard, maar na vier weken bleek dat het werk onvoldoende was gevorderd en werd het contract voortijds beëindigd. De resterende opdracht werd gegund aan Jan Willemsz. van Leeuwen, voor 19 gulden per roede, 4 gulden meer dan zijn voorganger.

De stadsmuur bij de Vestestraat.

De stadsmuur langs de Vestestraat

De stadsuitbreiding van het midden van de 14de eeuw vond plaats aan de noordzijde van de stad (Maredorp) en aan de oostzijde van de Hooigracht tot de Vestestraat. De *Uyterste Veste*, zoals deze straat toen werd genoemd, zal niet lang daarna zijn voorzien van een bakstenen stadsmuur met een gracht aan de buitenzijde. Bij de stadsuitleg van 1659 werd deze muur afgebroken. De gracht werd aangeplempt met grond die was vrijgekomen bij het graven van de (nieuwe) Herengracht. Hierdoor ontstond ruimte voor de aanleg en de bebouwing van de huidige Vestestraat. De restanten van de oude stadsmuur bevinden zich onder deze huizen. De afgelopen jaren zijn gedeelten van deze muur een aantal malen aan het licht gekomen en is er over gepubliceerd.⁸ De laatste vier waarnemingen worden hieronder van zuid naar noord besproken.

Bij rioolwerkzaamheden op de hoek Nieuwe Rijn-Vestestraat werd in april 2003 een 1,15 meter dikke muur aangetroffen (baksteenformaat 22/23 x 11/11,5 x 5/5,5 cm).⁹ Deze muur was noordoost georiënteerd. Vermoedelijk sluit dit deel aan op een deel van de muur nabij de Kraaierbrug, waargenomen in 1986.

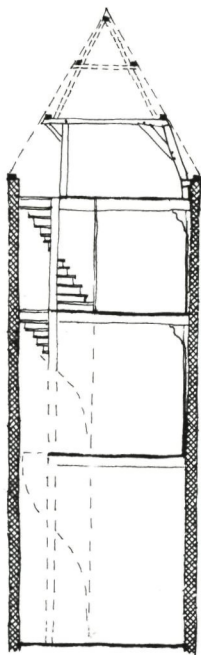
Volgens historisch kaartmateriaal zou in de nabije omgeving de ronde Berkeltoren hebben gestaan. Eventuele aanzetten hiervan werden in het vrijgelegde gedeelte niet aangetroffen. Aan de noordwestzijde van deze muur bevond zich een steunbeer (65 x 75 cm). Enkele baksteenlagen waren ten opzichte van de wandvlakken verwerkt onder een hoek van 45 graden, een zogenaamde keper- of kruislaag. Deze lagen dienden ter versteviging. Het is daarom merkwaardig dat versnijdingen aan de onderzijde van de muur, eveneens voor de stevigheid, ontbraken.

De muur werd ook zichtbaar in januari 2000, bij werkzaamheden in de kelder van het pand Vestestraat 3a. Het hier aangetroffen deel lag 1,15 meter uit de rooilijn, en 50 cm beneden het maaiveld. Op deze hoogte was de muurdikte 80 cm (baksteenformaat 19,5 x 10x5 cm).

Tijdens de bouw van het nieuwe SLS-pand, Vestestraat 7k-7s, werd augustus 1994 door de AWN maar liefst 7,5 meter stadsmuur blootgelegd, 5 meter uit de rooilijn.¹⁰ Op de aangetroffen top was de muurdikte 1,50 meter. De muur liep aan de oostzijde naar beneden breder uit en had drie vertandingen. Over de gehele lengte van de muur waren twee bouwnaden zichtbaar; feitelijk bestond de muur dus uit drie aan elkaar gezette delen. Elk deel had een ander baksteenformaat (west naar oost: 25 x 13/15 x 5,5, 30 x 15 x 7,5/8 en 19,5 x 9 x 5 cm). Dit kan mogelijk wijzen op verschillende bouwfasen, misschien een bouwstop wegens geldgebrek of herstelwerkzaamheden. Twee, wellicht drie steunberen (75 x 110 cm) werden gevonden op 1,5 meter afstand van elkaar. Bovendien werd aan de oostzijde de Vestgracht waargenomen, waarin onder meer pottenbakkersafval en botmateriaal van schapen- of geitenpoten werd aangetroffen. Dit laatste kan wijzen op afval van een vellenploter.

Het volgende en laatste stukje muur dat werd gevonden, bevond zich ten noorden van de Vestestraat op de hoek van de Oude Rijn. Hier werd in augustus 1999 bij rioolwerkzaamheden een 1,7 meter dikke muur opgetekend, ruim 1,5 meter beneden het maaiveld (bestaande uit verschillende maten bakstenen van ? x 15 x 7 en 20 x ? x 4 cm). De muur was deels gefundeerd op hout. Aan de westzijde bevond zich een steunbeer (70 x 100 cm). De buitenzijde (oostkant) van de muur was bekleed met een natuurstenen schil (60 cm), die eveneens op hout was gefundeerd. Deze bekleding kan hebben gediend om de scheepvaart van en naar Leiden een voorname indruk van de stad te geven.¹¹ Een natuurstenen schil was bij eerder onderzoek ook al aangetroffen aan de noordzijde van de Oude Rijn; een gereconstrueerd deel herinnert hier nog aan.

Het tracé van de stadsmuur aan de Vestestraat is in grote lijnen bekend uit historische bronnen. De verschillende waarnemingen die in het veld zijn gedaan, zorgen ervoor dat dit bestaande beeld wordt aangevuld, gewijzigd en gespecificeerd. Deze onderzoeken hebben onder andere uitgewezen dat de muurresten varieerden in dikte (80 tot 170 cm). Dit verschil in dikte kan deels verklaard worden doordat de muur op verschillende diepten is aangetroffen: een muur is aan de voet doorgaans breder. Het voorkomen van meerdere baksteenformaten en bouwnaden kan wijzen op diverse bouwfases. Dit kan logisch gezien een gevolg zijn van het feit dat het aanleggen én onderhouden van een stadsmuur een tijd-rovend en kostbaar project was.

Dwarsdoorsnede van Botermarkt 11.

Botermarkt 11

In 2003 werd onderhoud uitgevoerd aan het dak van Botermarkt 11, op de hoek met de Choorlammersteeg. Aangezien al eerder aan de hand van muurankers was geconstateerd dat het gebouw een houtskelet zou kunnen bevatten, werden de verdiepingen van het gebouw vereerd met een bezoek.

Botermarkt 11 bestaat uit een rechthoekige bouwmasa van drie bouwlagen met afgeplat schilddak tussen topgevels. De voorgevel en zijgevel staan op vlucht. Het perceel was waarschijnlijk van oorsprong dieper en liep door naar de Dwars Koornbrugsteeg.

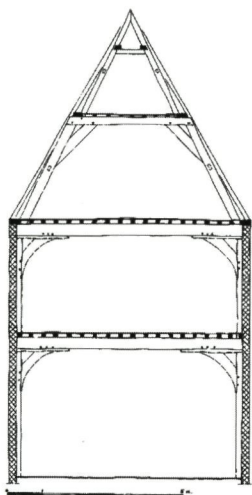
De houtconstructie bestaat uit een houtskelet met moerbalken, muurstijlen en geprofileerde korbelen. Deze onderdelen, voorzover nog aanwezig, vormen samen drie gebinten. De korbelen hebben een zogenaamd gebombeerd of zwanenhalsprofiel. De muurstijlen zijn voorzien van een biljoening met kapel, en op halve hoogte is een gesmeed anker met wig aanwezig die te koppelen valt aan de zichtbare ankers in de zijgevel. Opmerkelijk is de uitvoering van een van de stijlen van het houtskelet als spil van een spiltrap. Hiervoor is de stijl van de gevel afgeplaatst (circa 85 cm), en is de vloerbalk eveneens niet in de muur opgelegd, maar op de spil/stijl opgelegd.

Het is voorsnag onduidelijk (niet waarneembaar) of het hier een samengestelde balklaag betreft of een alternerende, met afwisselend een zwaardere en een lichtere balk. Vanwege de geringe dikte van de vloer zichtbaar bij de spiltrap lijkt er onvoldoende hoogte te zijn voor kinderbinten, zodat er voorsnag wordt uitgegaan van een alternerende balklaag.

De authentieke spiltrap kenmerkt zich door in een ronde spil (die iets dunner wordt vanaf de tweede verdieping), gepende treden (gezekerd door een houten nagel) met aan de onderzijde van de trede een biljoening met kapel. De stootborden zijn onder in de trede ingelaten en tegen de onderliggende trede (in een sponning) genageld. De treden van de spiltrap zijn opgelegd in omtimmering van houten stijl- en regelwerk met verticale delen. Een dergelijke omtimmering is in Leiden ongebruikelijk. Meestal zijn de treden opgelegd in stenen wanden van een trappenhuis. Een ander voorbeeld van een houten omtimmering bevindt zich in de kap (van omstreeks 1624) van Rapenburg 65.

De kapconstructie, waarvan het bovenste deel niet meer aanwezig is, bestaat uit drie eikenhouten dekbalkspanten met gezaagde kromme spantenbenen. In verband met de aanwezige spiltrap is ter plaatse een verticale stijl op de moerbalk gezet (iets naast de spil van de trap), die dan een dekbalk van de kap draagt. Een dergelijke uitvoering van een stijl als verlengde van de trapspil is bijvoorbeeld ook aanwezig in Oude Rijn 166 (zie elders in dit jaarboekje), maar ook in Diefsteeg 9 (zie *Leids Jaarboekje* 95 (2003)). De constructie is voorzien van gehakte telmerken, regelmatig nummerend van I tot III vanaf de voorgevel. Als onderscheid zijn de merken oost en west verschillend: die aan de oostzijde zijn langer.

De indeling van de verdieping bestond waarschijnlijk uit een voorkamer en een achterkamer en (centraal tegen de zijgevel aan de steeg) een overloop met houten spiltrap met houten omtimmering. Dit gebouw zal, gezien het hout-skelet (in Leiden toegepast tot omstreeks 1650, dit geldt ook voor de overgang van samengestelde naar enkelvoudige balklagen), het gebombeerde korbeel (in Leiden toegepast omstreeks de eerste helft van de 17de eeuw), de geheel in eiken (toegepast tot circa 1650) uitgevoerde kap, de telmerken (gehakte merken komen voor vanaf circa 1500) en enkele andere bouwsporen gerealiseerd zijn in de eerste helft van de 17de eeuw.

Poging tot reconstructie van de dwarsdoorsnede van het voorhuis van Hogewoerd 33.

Hogewoerd 33

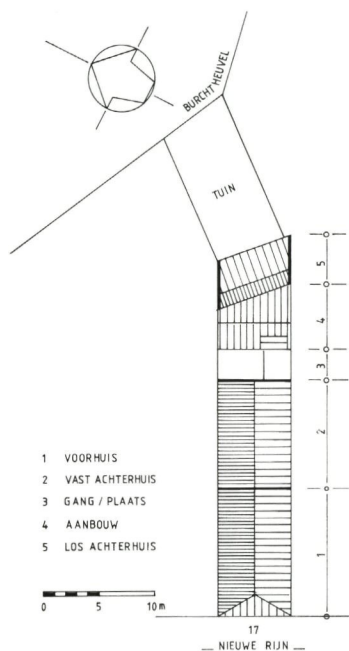
Het pand Hogewoerd 33 is tijdens een verbouwing bouwhistorisch onderzocht, waarbij oude bouwstructuren aan het licht kwamen. Deze worden hieronder nader toegelicht.

Het pand bevindt zich in het oudste deel van de Hogewoerd, dat behoort tot een midden-14de-eeuwse uitleg van de stad Leiden. De Hogewoerd was een belangrijke uitvalsweg in oostelijke richting. Hogewoerd 33 bestaat in opzet uit een voorhuis, een vast achterhuis en (een thans afgescheiden) los achterhuis, onderling verbonden door een gang. Hierna zal enkel worden ingegaan op de interessante oude bouwkundige structuur en kenmerken van het voorhuis. Dit

bestaat uit een rechthoekige bouwmasa van twee bouwlagen met een kap, met de nok haaks op de straat. De draagconstructie wordt gevormd door een eiken houtconstructie, waarop een kapconstructie. Hoewel de draagconstructie nu niet meer geheel compleet is, kan er een redelijk betrouwbare reconstructie van worden gemaakt.

De houtconstructie heeft een vier vakken diepe samengestelde balklaag. De moerbalken hiervan worden ondersteund door muurstijlen en vormen zo een houtskelet. De muurstijlen staan voor de muur en zijn daar met een gesmeed anker op halve hoogte mee verbonden. Ter versteviging waren korbelen en sleutelstukken tussen muurstijlen en moerbalken aangebracht. Deze zijn niet meer aanwezig. Op de moerbalken liggen kinderbinten. Tussen de kinderbinten zijn ter plaatse van de aansluiting op de moerbalken zogenaamde kopschotjes aangebracht. Dit zijn plankjes die het doorzicht over de moerbalken beletten. Op de kinderbinten ligt zogenaamd spreidseel. Dit is zeer dun (enkele millimeters) eikenhout dat werd aangebracht om de naden tussen de vloerplanken aan het oog te onttrekken en stofdoorslag te voorkomen. Een dergelijke uitvoering met kopschotjes en spreidseel duidt op een rijkere afwerking van het interieur.

De kapconstructie is opgebouwd uit twee eiken dekbalkspanten met rechte spantbenen en korbelen. Daarop staan driehoeksspanten met een ingepend haanhout of spantbalk. Dit geheel is voorzien van met een (haal)mes ingesneden telmerken (I en II). In de binnendriehoek tussen spantbeen en haanhout lagen de flieringen. Flieringen zijn nog aanwezig op de uiteinden van de dekbalken van de spanten. De dakvlakken werden gevormd door een reeks van sporenparen, gedragen door de flieringen. Op zolder was een vlieringvloertje gecreëerd, door op de dekbalken kinderbinten aan te brengen. Deze lagen bij de gevels op strijkbalken. Waarschijnlijk werd hiermee een vergroting van de opslagcapaciteit nagestreefd. Opvallend is het ontbreken van een borstwering en een nokgording. Zo zijn vergelijkbaar gedateerde huizen vaak uitgevoerd met een borstwering. Het niet aanwezig zijn van de nokgording past goed in het algemene beeld, dat aangeeft dat een nokgording pas na circa 1500 in kapconstructies voorkomt. Dendrochronologisch onderzoek (een dateringsmethode op basis van de jaarringen in hout) heeft uitgewezen dat het gebruikte eikenhout in dit voorhuis werd gekapt in het voorjaar of de zomer van 1476. De boringen zijn verricht door prof. dr. ing. D.J. de Vries van de Rijksdienst Monumentenzorg en de dateringen zijn uitgevoerd door RING te Amersfoort.

*Hoofdopzet van het complex.
Tekening door Joseph W. van Rooden.*

Nieuwe Rijn 17

Kunsthistoricus N.J. Swierstra maakte in 1940 een uitvoerige beschrijving van het pand. In het 49 pagina's tellende typoscript begint hij zijn beschrijving door het pand te plaatsen in de stedelijke ontwikkeling van de stad en die van de Nieuwe Rijn in het bijzonder. Vervolgens neemt hij de lezer mee met een rondleiding door het pand, waarbij hij uitgebreid stilstaat bij het rijke, overwegend 18de-eeuwse, interieur. Hij besluit zijn beschrijving met een reconstructie van de bouwgeschiedenis van het pand. Deze is gebaseerd op schriftelijke bronnen, kaartmateriaal en de bron bij uitstek: het pand zelf. Swierstra heeft enige weken in het huis gelogeed en het daarbij grondig onderzocht. Voordat we ingaan op een interessante vermelding van Swierstra met betrekking tot de hoofdvorm van het vaste achterhuis, allereerst een beschrijving van de hoofdopzet en een beknopte beschrijving van de te onderscheiden bouwdelen van het pand op grond van die van Swierstra en waarnemingen tijdens de recent uitgevoerde restauratie.

Het pand bestaat, gezien vanaf de Nieuwe Rijn, achtereenvolgens uit een voor-

huis, een vast achterhuis, een gang aan een binnenplaats en een los achterhuis. Tegen dit achterhuis staat aan de zijde van de binnenplaats een lagere aanbouw en aan de andere zijde is een tuin gelegen die grenst aan de Burchtheuvel. Het lint van huizen, binnenplaats en tuin heeft een lengte van circa 46 meter. Al met al een indrukwekkend complex.

Het voorhuis bestaat uit een begane grond, twee verdiepingen en een zolderverdieping onder een driezijdig schilddak. Het dateert volgens Swierstra in oorsprong uit het laatste decenium van de 16de eeuw. De voorgevel en de houtconstructie (samengestelde balklagen, gebinten met zwanenhalskorbelen, en kapconstructie) getuigen hiervan. Dit huis is gedeeltelijk onderkelderde geweest. Tijdens de restauratie zijn hiervan restanten aangetroffen, en het is niet uitgesloten dat deze onderdeel uitmaken van een oudere voorganger van het huis. Op een kaartje van de landmeter Jan Pietersz. Dou in het *Straetbouc* van Salomon van Dulmanhorst is de situatie van omstreeks 1580 van de panden weergegeven tussen de Hoogstraat en de Burgsteeg. Op de plaats van Nieuwe Rijn 17 is een pand aangegeven dat qua oppervlakte overeenkomt met het huidige voorhuis. In die tijd was dit deel van de Nieuwe Rijn al geheel bebouwd, als resultaat van een ontwikkeling die rond 1300 in gang werd gezet.

Het vaste achterhuis heeft een verdieping minder dan het voorhuis en het bezit ook geen gebintconstructie. De zolderverdieping wordt overdekt door een zadeldak. Volgens Swierstra is dit huis omstreeks 1622 als vrijstaand achterhuis gebouwd, dus gescheiden van het voorhuis door een binnenplaats. Dit in tegenstelling tot de huidige situatie, waarbij het achterhuis aansluit op het voorhuis. De bouwhistorische kenmerken van de samengestelde balklagen en kapconstructie spreken de datering volgens Swierstra niet tegen. Bouwsporen die wijzen op het verlengen van de kap om de sprong over de vermeende binnenplaats richting het voorhuis te maken, ontbreken. Zo lopen de nok en flieringen, ter plaatse waar deze verlengd zouden moeten zijn, ononderbroken door en telt het aanwezige spant mee in de telmerkenreeks. We kunnen niet anders vaststellen dan dat het achterhuis vanaf de bouw direct tegen het voorhuis is aangebouwd. Met andere woorden: een achterhuis gescheiden van het voorhuis door een binnenplaats heeft nooit bestaan.

Bij de tweede uitbreiding en verbouwing van het pand is omstreeks 1710 (datering Swierstra) het losse achterhuis opgericht op een ruitvormige plattegrond. Het bestaat uit een kelder, begane grond, verdieping en een zolderverdieping, eveneens onder een zadeldak. Alle balklagen van dit huis zijn enkel-

voudig. Volgens Swierstra is toen ook het vaste achterhuis verbouwd, waarbij de binnenplaats is overdekt door het dak te verlengen. Hiervan weten we inmiddels dat dat niet het geval kan zijn geweest. De verbouwing waarover wordt gesproken zal ongetwijfeld betrekking hebben op de modernisering van het interieur van het huis.

Als laatste is in 1727 (datering Swierstra) de aanbouw tegen het losse achterhuis gebouwd op een trapeziumvormige grondslag. Deze bestaat uit een begane grond, verdieping en een zolderverdieping onder een lessenaarsdak. Op de begane grond is de keuken ondergebracht. Tot op de dag van vandaag is deze keuken intact gebleven, inclusief de keukenschouw en turf pomp. Dit is een houten kast nabij een stookplaats, waarin een houten koker uitmondt die in verbinding staat met de (turf)zolder.¹²

Over het interieur is zeer veel te vertellen. Swierstra doet dat dan ook in ruime mate. Wij beperken ons tot een beschrijving in kort bestek. De meeste waardevolle interieuronderdelen van het pand bevinden zich op de begane grond van het gehele huis en op de eerste verdieping van het losse achterhuis. Deze zijn alle bij de verbouwingen in de 18de eeuw tot stand gekomen en uitgevoerd in de voor deze eeuw kenmerkende Lodewijk-stijlen. Het is vooral dit interieur dat Swierstra vrij gedetailleerd beschrijft. Daarbij moet worden opgemerkt dat alle door hem beschreven onderdelen nog steeds aanwezig zijn.

De restauratie

De restauratie van dit pand heeft plaatsgevonden in de periode eind 2000 tot eind 2003. De omvangrijke werkzaamheden richtten zich op de restauratie van zowel het casco: de vloerconstructies, de kapconstructies, de gevels en daken; als die van het monumentale 18de-eeuwse interieur: de marmeren vloeren, het geornamenteerd stucwerk van wanden en plafonds en de schouwen. Van de schouwen in het losse achterhuis, die op de begane grond en die op de verdieping, zijn ook de in de boezem opgenomen schoorsteenstukken gerestaureerd. Het betreffen schilderijen van olieverf op doek. Het schilderstuk op de begane grond heeft als voorstelling de bestorming van de Burcht waar gravin Ada zich heeft verschanst, en dateert van rond 1800. Dat op de verdieping heeft als voorstelling Susanna en de ouderlingen en is gesigneerd en gedateerd: *L de Mony fecit 1729*. Karakteristiek voor de wijze waarop de bouwkundige restauratie is uitgevoerd, is het herstel van de vloer op de eerste verdieping van het achterhuis. De oude vloer, waaraan in de loop van de tijd al herstellingen waren uitgevoerd, is gerespecteerd.

*'Susanna en de ouderlingen', 1729.
Schoorsteenstuk op de eerste verdieping van
het losse achterhuis.
Coll. bureau Monumenten en Archeologie
gemeente Leiden.*

Goed voorbeeld doet volgen: de nieuwe herstellingen zijn op dezelfde wijze uitgevoerd als de oude. Er is daarbij een prachtig mozaïek ontstaan van oude vloerdelen en oude en nieuwe herstellingen. De houten vloer van de winkel op de begane grond was niet meer te behouden. Deze is dus geheel vernieuwd. In de nieuwe houten vloer is op een fraaie wijze een glasstrook opgenomen, zodat een blik in de kelder kan worden geworpen. Hierdoor is ook deze bouwfase van het pand zichtbaar gemaakt.

De belangrijkste wijzigingen zijn het nieuwe kwartronde koperen dak en de glazen gang op die op de begane grond. De laatste heeft de plaats ingenomen van een rommelige dakopbouw, en de eerste van het lessenaarsdak boven de keuken en de gevelbrede dakkapel. Deze sanering was noodzakelijk om een goede horizontale verbinding op de verdieping tussen de beide achterhuizen te bewerkstelligen en vooral een goede verticale verbinding tussen de eerste verdieping en de zolderverdieping van het losse achterhuis. De wijziging heeft een fraai nieuw dak opgeleverd, dat recht doet aan de kwaliteit van het huis. De architect, timmer-

lieden en loodgieter hebben daarmee een staaltje van hun kunnen laten zien waarop ze trots mogen zijn. Zouden ook zij, net als De Mony, hun werk hebben gesigneerd?

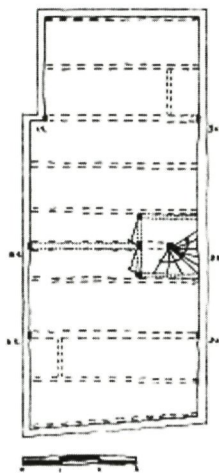
Het hierboven beschreven koperen dak en de gang vormen in feite de essentie van het bouwplan. De overige wijzigingen bleven beperkt tot kleine saneringen van onbeduidende toevoegingen uit het recente verleden. Wel is daardoor de ruimtelijke kwaliteit van de onderscheiden vertrekken sterk toegenomen.

Wanneer deze kwaliteit wordt gecombineerd met die van de gerestaureerde interieuronderdelen en die van de moderne toevoegingen, dan kunnen we niet anders dan concluderen dat de wijze waarop de restauratie is uitgevoerd alle lof verdient en tot grote tevredenheid stemt. Wellicht dat ook Swierstra met grote tevredenheid op dit resultaat zou hebben teruggekeken. Hoe dan ook, de huidige bewoners hebben in ieder geval gehoor gegeven aan de oproep waarmee hij zijn beschrijving afsluit en waarmee ook wij dit artikel besluiten: 'En mij past een woord van hulde aan de tegenwoordige bewoners, die met groote zorg en piëteit dat wat restte aan schoonheid, en dat is tenslotte zeer veel, hebben gehandhaafd en ongeschonden hebben bewaard. [...]. Het is tenslotte een vreugde in dit huis te mogen wonen, omdat het schoonheid, charme, inhoud bezit en aan het dagelijks leven van hen die er dagelijks (sic) verkeerden de wijding geeft, die wij in de "van alle gemakken voorziene" producten van onzen modernen zakelijken tijd meestal ontbeeren. Moge het door gunstige lotsbeschikking voor het nageslacht blijven bewaard en zoo mogelijk eens geheel deskundig worden gerestaureerd.' Dat laatste is gebeurd en het eerste kunnen we – net als Swierstra – alleen maar hopen.

Oude Rijn 166

In 2002 en 2003 is dit object langzamerhand ontdaan van voorzetwanden en plafonds. Hierdoor kwam de oorspronkelijke constructie van dit gebouw aan het licht en kan dit vrijwel volledig worden gedocumenteerd. Het betreffende perceel ligt binnen de midden-14de-eeuwse stadsommuring. Het perceel maakte onderdeel uit van een groter geheel en liep door naar de Haarlemmerstraat.

Het gebouw bestaat uit een huis op een vrijwel rechthoekige plattegrond, met twee bouwlagen en een zadeldak tussen een tuitgevel op vlucht aan de straatzijde en een tuitgevel aan de achterzijde. De voorgevel was van oorsprong waarschijnlijk een trapgevel. Een oorspronkelijk element in de voorgevel is een bakstenen

Oude Rijn 166: opmeting plattegrond eerste verdieping.

waterlijst. De zijgevels van het pand zijn uitgevoerd in metselwerk van het formaat 18/19,5 x 8/9 x 4/5 cm. Het pand kent in de westelijke zijgevel een opmerkelijke sprong in de plattegrond, mogelijk een restant van een osendrup/druipstrook.

De constructie bestaat uit bakstenen muren, eiken alternerende enkelvoudige balklagen, met enkel op de verdieping een houtskelet en een eiken kapconstructie. De indeling van de begane grond is onbekend, wel lijkt er een dwarsmuur in oost-westelijke richting te zijn geweest. De indeling van de verdieping bestond, voorzover afleidbaar, uit een voorkamer en een achterkamer en een stenen trappenhuis met houten spiltrap (zie afbeelding). De zolder was verder niet ingedeeld. De constructie van balklagen, kap en trap zal verder worden uiteengezet.

De lichtere balken van de enkelvoudige alternerende balklaag van de eerste verdieping hebben (aftekeningen van) consoles, die de oplegging in de zijgevels hebben vergroot. De zwaardere balken maken onderdeel uit van een houtskelet met muurstijlen en korbelen. Deze onderdelen vormden drie gebinten. De muurstijlen zijn door middel van een gesmeed anker met de muur verbonden (op halve hoogte).

Opmerkelijk is de uitvoering van één muurstijl als spil van een houten spiltrap (zie de bijdrage over Botermarkt 11). Hiervoor is de muurstijl van de gevel afgeplaatst (circa 65 cm), en is de vloerbalk niet in de muur opgelegd, maar in de

spil/stijl gepend. De traptreden zijn gepend in de stijl, geborgd door een houten nagel en opgelegd in de (verdwenen) stenen zijwanden. De stootborden zijn onder in de trede ingelaten en tegen de onderliggende trede (in een sponning) genageld. De stijl/trapspil steekt verder door naar de zolder en draagt daar een dekbalk van de kap. Een fraai detail is dat op de trapspil de aftekeningslijnen van de timmerman nog grotendeels afleesbaar zijn. Dit geldt overigens ook voor de kapconstructie. Het trappenhuis kende drie verticale stijlen, waartussen deuren waren geplaatst. Deze deuren gaven toegang tot de voor- en achterkamer.

Op de balklaag zijn, als gevolg van kepen, twee schouwtraveringen afleesbaar. Eén bevindt zich in de voorkamer, centraal tegen de linkerzijgevel en één in de achterkamer, centraal tegen de rechterzijgevel. Deze laatste is groter en geeft derhalve mogelijk aan dat vanaf de begane grond ook een rookkanaal kwam. Het is onduidelijk of de schouw in de voorkamer behoort bij de eerste opzet.

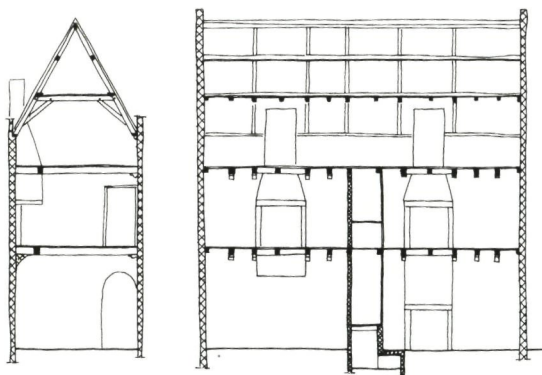
Het deel van de eerste verdiepingvloer dat zichtbaar is (ter plaatse van de voorkamer) bestaat uit waarschijnlijk originele brede grenen vloerplanken. Deze zijn halfhouts verbonden en met gesmede nagels aan de vloerbalken bevestigd.

De kapconstructie bestaat uit drie geheel eikenhouten dekbalkspanten met daarop een schaarspant met spantbalk (haanhout). De dekbalkspanten zijn uitgevoerd met gekromde spantbenen, het schaarspant met rechte spantbenen. Omdat het pand ter plaatse van het noordelijkste spant smaller is, is het spantbeen daar verticaal geplaatst en vormt zo een muurstijl. Een opvallend detail zijn de schoren in de lengterichting. De schoren zijn geplaatst tussen de spantbenen en de nokgording. De constructie is voorzien van gehakte telmerken, regelmatig nummerend van I tot III vanaf de voorgevel. Als onderscheid zijn de merken links en rechts verschillend, recht en halvemaanvormig, hoewel dit niet consequent is doorgevoerd. De verbinding tussen muurplaat en spantbenen wordt gevormd door een gesmeed anker, dit in plaats van een gebruikelijk houten blokkeel. Een blokkeel is wel aanwezig waar het spantbeen een muurstijl vormt.

Dit gebouw zal, gezien de eiken alternerende enkelvoudige balklaag met houtskelet, de geheel in eiken uitgevoerde kap met nokgording, het type telmerken en enkele andere sporen, gerealiseerd zijn aan het eind van de 16de eeuw. Want ten eerste werd eiken in Leiden toegepast tot circa 1650. Ten tweede ligt de overgang in Leiden van samengestelde balklagen naar enkelvoudige balklagen omstreeks 1600. Dit geldt ook voor het verdwijnen van het houtskelet. Ten derde vindt in Leiden de nokgording pas toepassing na circa 1530. Ten slotte komen gehakte telmerken voor vanaf circa 1500. Dendrochronologisch onderzoek (een date-

Leiden de nokgording pas toepassing na circa 1530. Ten slotte komen gehakte telmerken voor vanaf circa 1500. Dendrochronologisch onderzoek (een dateringsmethode op basis van jaarringen in hout) heeft uitgewezen dat de constructie vervaardigd zal zijn direct na het voorjaar van 1585, de veldatum van een korbeel uit de kap. Over het algemeen werd hout gemiddeld binnen twee à drie jaar na het kappen verwerkt. Daarnaast blijkt uit het onderzoek dat er eveneens ouder hout in de constructie is hergebruikt. Dit is tevens de verklaring voor afwijkende merken en constructiedetails.

Leidse middeleeuwse huizen in de gotische bouwtraditie kenmerken zich door een constructie met houtskelet en samengestelde balklagen (zie de bijdrage over Hogewoerd 33); laat-16de- of 17de-eeuwse huizen uit de vroeg-renaissancistische, maniëristische en classicistische bouwperiodes worden gekarakteriseerd door volledig dragende bakstenen muren en enkelvoudige balklagen (zie de bijdrage over Oude Singel 218). Oude Rijn 166 van direct na 1585 vormt dus met zijn kenmerkende constructie een overgangsvorm tussen de huizen uit deze twee opeenvolgende bouwperiodes.

Doorsnedes oorspronkelijke opzet Oude Singel 218 (reconstructie).

Oude Singel 218

Na langdurige leegstand werd Oude Singel 218 gekocht om te worden gerestaureerd. In 2003 werd deze restauratie, naar een plan van Wim Hofman, afgerond. Tijdens deze restauratie is dit gebouw nader onderzocht, waarbij een goed beeld van het oorspronkelijke gebouw naar voren kwam. Het oorspronkelijke gebouw is het hoofdonderwerp van dit artikel.

De bebouwing aan deze zijde van de Oude Singel behoort tot de stadsuitleg van 1611. Vrijwel direct na de uitleg is begonnen met het uitgeven van kavels en het bebouwen daarvan. Bekend is dat speculanten enige naast elkaar gelegen kavels in dit gebied kochten en die vervolgens herverdeelden in meer kleinere bouwpercelen. Het betreffende perceel vormt daar geen uitzondering op: het maakte onderdeel uit van drie grote kavels die werden gekocht door de vroedchap en weesmeester Laurens Huygensz Gael.

De bebouwing van dit perceel Oude Singel 218 bestaat uit een voorhuis en een achterhuis, onderling verbonden door een verbindingsgang, geflankeerd door een binnenplaats.

Het voorhuis, op een vrijwel rechthoekige plattegrond, heeft twee bouwlagen en een zadeldak tussen topgevels. Dit waren hoogstwaarschijnlijk, zoals gebruikelijk, een trapgevel aan de straatzijde en een tuitgevel aan de binnenplaats. De constructie bestaat uit bakstenen muren, enkelvoudige grenen balklagen en een grenen kapconstructie. Het muurwerk is opgetrokken in geelrode baksteen van het formaat 18,5 x 8,5/9 x 4,5 cm en met een 10-lagenmaat van 52 cm. De indeling van de begane grond bestond uit een voorkamer over de gehele breedte, een tussenzone met bedstede, een stenen trappenhuis met houten spiltrap en een achterkamer, waarnaast de gang naar de verbindingsgang naar een losstaand achterhuis.

De voorkamer besloeg de gehele breedte van het perceel, zoals valt af te leiden uit bouwsporen die aangeven dat de huidige gang later is toegevoegd. Van andere huizen is bekend dat de voorkamer meestal geen schouw bezat. De functie van de voorruimte was waarschijnlijk werk- of verkoopruimte.

Op basis van bouwsporen valt te concluderen dat in de tussenzone boven een half verdiept liggend keldertje een alkoof/bedstede aanwezig was. De kleine kelder, met deels een verhoogd houten plafond en deels een stenen tongewelfje, is te beschouwen als een koele opslagruimte, bijvoorbeeld voor zuivelproducten.

De achterkamer heeft een enkelvoudige plafondbalklaag, ook met een groene afwerking en (aftekening van) consoles. Tegen de linkerzijmuur (west) is de aftekening van een oorspronkelijke schouw waarneembaar.

De verdieping kent een vrijwel identieke opzet, maar de gang ontbreekt. Een ander verschil met de begane grond is dat zowel de voor- als achterkamer zijn voorzien van een schouw. De verdieping is voorzien van een enkelvoudige grenenhouten balklaag, met (aftekening van) consoles. De zolder is niet ingedeeld. Wel is op zolder de kapconstructie waarneembaar. Deze bestaat uit vijf

geheel grenenhouten driehoeksspanen met een spantbalk. Tussen de spanen zijn hangbalken met gesmede stroppen aan de flieringen gehangen. De constructie is voorzien van gehakte telmerken, onregelmatig nummerend van I tot VI. Het dak wordt gedragen door rondhouten sporen van nok tot muurplaat. Opvallend is dat de muurplaat aan de linkerzijde op een normale manier op de zijmuur ligt, maar dat de muurplaat aan de rechterzijde voor de muur op consoles ligt. Dit laatste geeft aan dat de rechterzijmuur eerst als zijmuur voor het buurpand nr. 220 is opgetrokken en dat nr. 218 daar tegenaan is gebouwd.

Van oorsprong zal er reeds een verbindingsgang naar een éénlaags achterhuis hebben gevoerd. Het achterhuis lijkt in opzet, gezien de aanwezigheid van een moerbalk (noord-zuid-richting) en doorlopend muurwerk, één geheel te hebben gevormd met het achterhuis van nr. 216. Dit is op zich niet vreemd, aangezien het perceel tegelijk met de buurpercelen door dezelfde speculant, dhr. L.H. Gael, werd ontwikkeld. Het gebouw bestond waarschijnlijk uit één laag met dak, met de nok evenwijdig aan de Oude Singel. Tegen de scheidingsmuur was een schouw aanwezig. Waarschijnlijk stond er dan rug aan rug nog een schouw van het buurpand. Het formaat van de schouw wijst op een gebruik als keuken.

Dit gebouw zal, gezien de stadsontwikkeling, de bouwkundige opzet, het type enkelvoudige balklaag, het type consoles, het type kap en enkele andere sporen, gerealiseerd zijn direct na de stadsuitbreiding van 1611. Oude Singel 218 is een goede representant van de opzet van een 17de-eeuws huis zoals veel gebouwd in de 17de-eeuwse uitbreidingswijken.

Decoratie op het plafond van Oude Vest 3.

Oude Vest 3

In maart 2002 is door 'Enderman, bureau voor bouwhistorie' een bouwhistorische verkenning uitgevoerd in het pand Oude Vest 3. Het gebouw was op

dat moment door verbouwwerkzaamheden grotendeels ontmanteld, waardoor van eventuele historische interieurafwerking niets meer aanwezig was. Wel waren hierdoor de sporen van verschillende verbouwingen en constructiewijzen in het zicht gekomen.

Oude Vest 3 is een woonhuis van drie bouwlagen en een kap. Het is gebouwd op een gerend perceel in de bocht die de Oude Vest maakt met de Turfmarkt. Qua uiterlijk dateert het pand met zijn lijstgevel en mansardedak uit de late 19de eeuw. De oudste bouwfase gaat echter terug tot kort na 1611, toen de middeleeuwse vestwal met stadsmuur aan deze zijde van de stad kwam te vervallen door een nieuwe stadsuitleg.

Uit de nog aanwezige bouws substantie kan worden opgemaakt dat het in opzet gaat om een gebouw van twee bouwlagen en een kap, dat aan het eind van de 19de eeuw met een verdieping is opgehoogd.

Het oorspronkelijke gebouw bestaat uit een voorhuis en een los achterhuis, gekoppeld door een verbindingsgang en een binnenplaats. Het voorhuis kent een indeling met een voor- en achterkamer. Op de begane grond is van de achterkamer, waarvan het vloerniveau iets hoger ligt dan van de voorkamer, in opzet een gang afgescheiden. De balklaag boven de begane grond is uitgevoerd als een samengestelde balklaag. Waarschijnlijk is dit uit het oogpunt van representatie gedaan. De moerbalken van het achterhuis hebben nog hun oorspronkelijke groene kleurafwerking, waarlangs een gele bies is aangebracht. Voor de verdieping is in tegenstelling tot de begane grond een enkelvoudige balklaag toegepast.

De oorspronkelijke spiltrap, waarvan op de verdieping de aftekening van de treden nog zichtbaar is, bevond zich op de scheiding tussen voor- en achterkamer. De scheiding tussen de voor- en achterkamer is op de begane grond aan het begin van de 19de eeuw verdwenen, gelijktijdig met het vervangen van de trap naar de verdieping door de huidige steektrap. Op de verdieping is de halfsteens muur nog aanwezig. De spiltrap hier is gelijktijdig met het ophogen van het pand eveneens vervangen door een steektrap.

In opzet waren mogelijk alle vertrekken voorzien van een schouw, met uitzondering van de achterkamer op de verdieping. De schouw in de voorkamer op de begane grond is in de 18de eeuw vervangen. Daarbij waren aan weerszijden van de schouw twee kasten gemaakt die gedeeltelijk in de zijgevel waren opgenomen. Gelijktijdig met deze wijzigingen is ook in de voorkamer een gang afgescheiden.

Rapenburg 13 en 15

In 1993 is Stichting Accolade opgericht, voortvloeiend uit de wilsbeschikking van mevrouw E. L. van Bergen. In 1952 begon zij in het pand Rapenburg 15 het antiekwinkeltje 'Accolade'. Samen met haar man, de heer Heskes, kochten zij ook het naburige pand Rapenburg 13, waarna in 1979 Rapenburg 11 volgde. Na de oprichting zijn als eerste in dit pand drie appartementen gerealiseerd. Ook heeft er een grootscheepse opruimactie plaatsgevonden in de panden Rapenburg 13 en 15, die min of meer de gedaante van een pakhuis hadden aangenomen. Deze panden verkeerden in bouwtechnisch slechte staat. Het maken van de plannen voor restauratie en financiering namen dan ook geruime tijd in beslag. Uiteindelijk ging in december 2001 de restauratie officieel van start; deze werd op 12 september officieel afgesloten. Ter gelegenheid van de voltooiing van de restauratie heeft de stichting een boekje uitgegeven waarin de geschiedenis van de stichting, de panden en de totstandkoming en uitvoering van de restauratie wordt beschreven. In het hierna volgende beperken we ons tot een beknopte versie van de bouwgeschiedenis van de panden. Om deze duidelijk te maken, moeten we ook de panden Rapenburg 11 en 17 erbij betrekken.

Het deel van het Rapenburg waarin de panden gelegen zijn, maakt deel uit van de stadsuitleg van 1386. Voor die tijd lag het gebied nog buiten het stadsgebied en vormde het Rapenburg de stadsbuitengracht. Met de stadsuitleg verschoof deze grens naar de huidige Witte Singel. Pas nadat deze in 1426 was versterkt, kwam de verstedelijking van het gebied echt op gang. De kaart van Liefvrick uit 1578 laat zien dat aan het Rapenburg nog geen gesloten gevelwand was gevormd. Met name in het middendeel komt vrijstaande bebouwing voor. Schriftelijke bronnen bevestigen de aanwezigheid van kleine eenvoudige woningen in 1546 op de plaats van het huidige Rapenburg 13 en 15. Zij maken ook duidelijk dat het perceel – Rapenburg 11 t/m 17 – in 1554 in het bezit komt van één eigenaar. In de periode daarna vinden er allerlei splitsingen van percelen en veranderingen van bebouwing plaats. Een van de huizen werd 'Den Vergulden Kelder' genoemd. In 1607 wordt er oude bebouwing afgebroken en wordt er een klein huis gebouwd ter plaatse van Rapenburg 11 en een groot huis ter plaatse van Rapenburg 13 t/m 17. Hierbij zal ongetwijfeld gebruik zijn gemaakt van de aanwezige bebouwing. Deze situatie is circa 1610 door Jan Pietersz. Dou opgetekend en kan dus als de oorsprong van de huidige panden worden aangemerkt. Nadat in 1625 het bezit wordt verdeeld onder vier eigenaren, leiden de panden vanaf dat moment een zelfstandig bestaan. Deze situatie is door Pieter Hendricksz. van

Opzet van de panden Rapenburg 11-13 en 15 voor restauratie. Joseph W. van Rooden, naar een tekening van Tekembureau Nagtegaal.

Bilderbeek op een tekening met de plattegrond van de panden vastgelegd. De tekening laat het volgende zien. Rapenburg 13 bestaat uit een voorhuis, waarachter een zeer diep terrein. Aan de achtergevel van het voorhuis grenst de kelder met opkamer. Het kan niet anders of dit moet de kelder zijn van het huis dat 'Den Vergulden Kelder' werd genoemd. De toegang tot de kelder is vanuit het pand nummer 15. Dit pand bestaat uit een voorhuis een binnenplaats en een achterhuis, waarachter een ondiep terrein. Het voorhuis wordt in het midden gescheiden door een muur. Dezelfde opzet kent het pand nummer 17. In tegenstelling tot nummer 15 heeft dit pand geen achterhuis, maar wel een diep terrein achter het voorhuis. De gelijkens tussen de beide voorhuizen met de ruggelings geplaatste schouwen in de achterkamers is treffend. Weliswaar geen ééneig maar dan wel een twee-eig tweelingpand. Hierna zal nog blijken dat nog substantiële onderdelen uit de hierboven beschreven prefase in Rapenburg 13 en 15 aanwezig zijn.

Rapenburg 13

De opzet van het huidige Rapenburg 13 is in belangrijke mate het resultaat van de ingrijpende verbouwing uit 1891. Het huis bestaat uit een voorhuis, een daar-

aan vast gebouwd achterhuis, een binnenplaats en een los achterhuis, waarop verspringend een lage aanbouw onder een plat dak aansluit. Het losse achterhuis is twee bouwlagen hoog en heeft eveneens een plat dak. Ingewikkelder is de structuur van het voorhuis met het vaste achterhuis. De verklaring hiervoor is de aanwezigheid van de kelder en het daarboven gelegen trappenhuis. Het voorhuis bestaat uit een begane grond en twee verdiepingen. De bovenste ervan wordt overdekt door een mansarde dak met aan de zijde van de voorgevel een wolfeind. Het vaste achterhuis heeft naast de begane grond drie verdiepingen. De derde verdieping wordt overdekt door een flauw hellend zadeldak. Op de begane grond verbindt een lage gang onder een plat dak de beide achterhuizen.

Wanneer we de huidige situatie vergelijken met die op de tekening van Van Bilderbeek uit 1625 dan zien we duidelijk verschillen. De tekening laat slechts het voorhuis, inclusief kelder zien. Hieruit kunnen we dus opmaken dat dit voorhuis van voor 1625 dateert en alle overige bouwdelen uit de periode 1625-1891 dateren. In het hierna volgende zullen we aan de hand van een nadere beschouwing van de bouwdelen – op basis van bouwhistorisch onderzoek vóór en tijdens de restauratie – en haar bouwhistorische kenmerken bezien of we deze nader kunnen dateren, te beginnen met het voorhuis.

Op de begane grond en de eerste verdieping van het voorhuis kunnen we aan de hand van bouwsporen vaststellen dat onderdelen van dit bouwdeel dateren van vóór 1625, het moment dat de panden een zelfstandig bestaan gingen leiden: het muurwerk van de bouwmuren, de samengestelde balklagen (moer- en kinderbinten) van de begane grond en eerste verdieping en niet te vergeten de kelder met zijn kruisgewelf. De kelder kunnen we vrijwel zeker plaatsen in de tweede helft van de 16de eeuw. Het betreft immers de kelder van het huis dat 'Den Vergulden Kelder' werd genoemd. De datering geldt ook voor het muurwerk en de samengestelde balklagen. Hierbij moet worden opgemerkt dat de balklaag van de tweede verdieping oorspronkelijk lager lag. De moerbalken waren niet in de muren opgelegd, zoals nu het geval is, maar op stijlen die gedeeltelijk in de muur waren geplaatst. Dichtgemetselde sleuven en balkopeningen in de bouwmuren zijn hiervan het bewijs. Onderling waren de balken en de stijlen verbonden met schoren om zo een stevig geheel te krijgen. Een dergelijke constructie wordt ook wel een gebonden gebint genoemd.

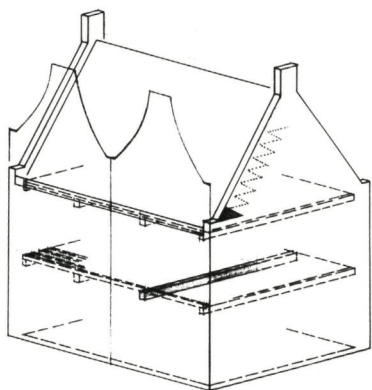
De verhoging van de balklaag heeft zeer waarschijnlijk plaats gehad tijdens de verbouwing in 1891, waarbij een oudere lijstgevel en kap werden vervangen om plaats te maken voor de huidige voorgevel en het mansarde dak. Bij deze verbou-

wing werd ook het vaste achterhuis met een verdieping – onder het flauw hellende zadeldak – fors verhoogd. Het trappenhuis, eveneens een product van deze verbouwing, verbindt de verspringende vloeren van het voorhuis en vaste achterhuis. De achtergevel van het achterhuis is gedeeltelijk vernieuwd. De vernieuwing bleef beperkt tot de bovenste twee verdiepingen. Ter hoogte van de begane grond en de eerste verdieping bleef de oude gevel gehandhaafd. We kunnen ervan uitgaan dat deze gevel, het muurwerk en de balklagen van de eerste en tweede verdieping uit één en dezelfde periode zijn: ontegenzeggelijk 17de-eeuws, maar van ná 1625. Opvallend is dat de balklaag van de eerste verdieping van het vaste achterhuis uit een enkele rij balken bestaat, ook wel een enkelvoudige balklaag genoemd, en die van de tweede verdieping uit moer- en kinderbinten. Bouwsporen laten zien dat er consoles onder moerbalken hebben gezeten.

Zoals is gezegd, is het losse achterhuis eenvoudiger van opzet. De dakbalklaag en balklaag van de eerste verdieping is enkelvoudig. Evenals onderdelen van het voorhuis en vaste achterhuis is ook het losse achterhuis zeer waarschijnlijk het resultaat van de verbouwing uit 1891. In oorsprong hebben we te maken gehad met een veel kleiner los achterhuis, zowel in hoogte als lengte. Een bouwspoor in de rechter zijgevel, grenzend aan de tuin achter Rapenburg 11, laat een hoekbeëindiging in het metselwerk zien. Hieruit kunnen we afleiden dat het oudere achterhuis slechts 6 meter diep is geweest. Aan de binnenzijde van dezelfde gevel, laten bouwsporen van dichtgemetselde vensters zien, dat het ook lager is geweest. Ook zijn er bouwsporen aangetroffen die wijzen op de toepassing van een samengestelde balklaag, echter op een lager niveau dan de huidige enkelvoudige. Het is niet uit te sluiten dat dit oude kleinere achterhuis uit de periode van het vaste achterhuis dateert, dus uit de 17de eeuw.

Rapenburg 15 (en 17)

Het tweelingpand Rapenburg 15 kent de volgende opzet: voorhuis, binnenplaats, achterhuis en hierachter een lage aanbouw en een tweede binnenplaats. Op de begane grond is de binnenplaats met een glaskap overdekt. Op de verdieping wordt het voorhuis door een gang met een plat dak verbonden met het achterhuis. Zowel het voorhuis als het achterhuis bestaan uit een begane grond, een verdieping en een zolderverdieping. Die van het voorhuis wordt overdekt door een zadeldak tussen een klokgevel en een tuitgevel, respectievelijk de voor- en achtergevel. De zolder van het achterhuis wordt door een schilddak overdekt. Mogelijk is dit dak van oorsprong ook een zadeldak tussen twee topgevels geweest.

Het laat-16de-eeuwse huis ter plaatse van de huidige panden Rapenburg 15-17. Reconstructie door Joseph W. van Rooden.

Bouwsporen aan de flieringen (gordingen) wijzen erop dat deze zijn ingekort.

Evenals de balklagen van het achterhuis zijn die van het voorhuis, met uitzondering van één deel, van het enkelvoudige type. De balken van de tweede verdieping waren opgelegd op geprofileerde consoles. Enkele exemplaren zijn nog te zien in het trappenhuis. De uitzondering betreft het voorste deel van de eerste verdiepbalklaag, dat bestaat uit moer- en kinderbinten. Op ongeveer tweeëneenhalve meter uit de rechter bouwmuur en ruim één meter uit de linker, ongeveer in het midden van de winkelruimte, bevond zich een moerbalk. Deze was opgelegd in een strijk balk langs de voorgevel, maar moet oorspronkelijk in het muurwerk van een oudere gevel zijn opgelegd. De moerbalk was op circa viereneenhalve meter, gemeten vanaf de voorgevel, afgehakt. Dit wijst erop dat de moerbalk langer is geweest, zeer waarschijnlijk circa zeseneenhalve meter. Dat kan worden afgeleid uit een bouwnaad die op deze afstand is aangetroffen in de linker bouwmuur, en de plek aangeeft van een oude verwijderde achtergevel. Het kan niet anders of de moerbalk moet op deze muur opgelegd zijn geweest. Wanneer we de verlengde moerbalk op deze denkbeeldige muur plaatsen, dus op circa zeseneenhalve meter uit de voorgevel en we vergelijken deze denkbeeldige situatie met de tekening van Van Bilderbeek, dan komt deze muur precies overeen met de scheidingsmuur (evenwijdig aan het Rapenburg) op de tekening. Deze scheidingsmuur bevindt zich ook in het buurpand Rapenburg 17 en is zeer waarschijnlijk een achtergevel geweest van een huis dat zich op de plaats van deze panden heeft bevonden. Projecteren we de hierboven omschreven moerbalk in

deze plattegrond en op dezelfde wijze ook één aan de andere zijde (Rapenburg 17), dan zien we dat de moerbalken op een geheel logische wijze – met een tussenafstand van ongeveer tweeëneenhalve meter – hierin passen.

Wanneer we dit gegeven in verband brengen met een ander bouwspoor, namelijk de vlechting in de rechter bouwmuur ter hoogte van de zolderverdieping, dan hebben we duidelijk te maken met een oudere situatie. De vlechting wijst op de situatie dat de bouwmuur ooit een topgevel is geweest, waarin de flieringen waren opgelegd. De nok van dit huis lag dus niet zoals nu het geval is loodrecht op het Rapenburg, maar er evenwijdig aan. Gereconstrueerd ziet dit oudere huis – de voorganger van Rapenburg 15 en 17 – er als volgt uit: een huis op rechthoekige grondslag, twee bouwlagen hoog en overdekt met een zadeldak met de nok evenwijdig aan het Rapenburg (zie afb. 5). Zeer waarschijnlijk maakten de moerbalken deel uit van gebonden gebinten, vergelijkbaar met de situatie als hierboven is omschreven onder Rapenburg 13.

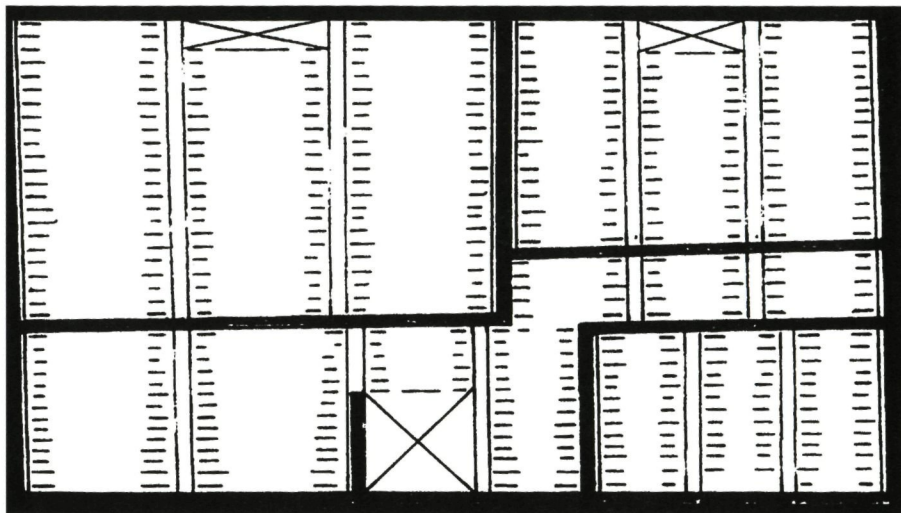
De bovenstaande analyse van de bouwkundige substantie met de daarin opgenomen bouwsporen van de panden maakt duidelijk dat het mogelijk is om tot een reconstructie op hoofdlijnen van een oudere voorganger te komen, door deze in relatie te brengen met schriftelijke bronnen. In dit geval helpt het ons een ruw beeld te vormen van een enkel huisje tijdens de stedelijke ontwikkeling van het Rapenburg van vóór 1625, maar mogelijk van die van de tweede helft van de 16de eeuw.

Rapenburg 34 en 36

Tijdens de verbouwing van de panden Rapenburg 34 en 36 zijn in april 2003 door 'Enderman, bureau voor bouwhistorie' de in het zicht gekomen bouwhistorische sporen gedocumenteerd. Dit heeft vooral over oorspronkelijke interieurkenmerken van beide panden interessante gegevens opgeleverd.

Rapenburg 34 en 36 zijn gelijktijdig in 1651 gebouwd als onderkelderde woonhuizen van drie bouwlagen en een schilddak.

Aan de gracht maken de twee panden deel uit van een monumentale pilastergevel, waartoe ook Rapenburg 38 behoort. Dit laatste huis wijkt echter in omvang af van de eerste twee, waarvan de bouwmassa identiek is en zowel de voor- als de achtergevels in verband zijn gemetseld. De voorgevel wordt toegeschreven aan stadsarchitect Arent van 's-Gravensande. De overeenkomst in omvang van Rapenburg 34 en 36 zou verklaard kunnen worden door de nauwe

Rapenburg 34-36: schematische weergave van de balklaag van de verdieping in 1651.

(familie)band tussen de eerste eigenaren van beide panden. Aannemelijk is dat zij gezamenlijk lieten bouwen.

Uit het onderzoek is gebleken dat de indeling van Rapenburg 34 op de begane grond en de verdieping nog geheel dateert uit de 17de eeuw. Beide bouwlagen in het voorhuis hebben een tweebeukige opzet, waarbij de noordelijke beuk breder is aangelegd dan de zuidelijke. In deze structuur is ook een scheiding aangebracht tussen voor en achter. De plaats van deze muur verschilt per beuk door de in het achterste deel van de begane grond gesitueerde centrale gang. Deze leidt over een binnenplaats naar een achterhuis met de keuken. Op de verdieping van het voorhuis wordt de onderliggende structuur op de gang na geheel voortgezet. In de gang op de begane grond is aan de voorzijde een hal en een trappenhuis afgescheiden.

De draagconstructie boven de begane grond is door stucplafonds uit de 18de en 19de eeuw aan het zicht onttrokken. In tegenstelling tot de beschilderde enkelvoudige grenen houten balklagen van de verdiepingen heeft de begane grond een samengestelde balklaag. De moer- en kinderbinten hiervan zijn gemaakt van zeer fijn eikenhout, dat onbeschilderd is en bedoeld om als zodanig gezien te worden. Ook het spreidseel tussen de kinderbinten is van blank eikenhout. Deze zeer dun

gezaagde stroken dienden om zowel de planken van de verdiepingsvloer van onderaf aan het zicht te onttrekken als om stofdoorslag tegen te gaan.

De samengestelde balklaag bestaat in elk van de vertrekken op de begane grond uit drie balkvakken. Omdat de ruimten echter verschillen in omvang, zijn daarom ook de gangmuren dragend. Door de ongelijke scheiding in elke beuk tussen voor en achter sluiten de balkvakken in het trappenhuis en de gang niet op elkaar aan. Hier is gekozen voor een architectonische oplossing door de kinderbinten in de eindmuren te laten verdwijnen in plaats van, zoals in de kamers, een strijk balk aan te brengen. Bijzonder aan deze strijkbalken is dat alle kinderbinten er in zijn gepend. De reden voor deze ongebruikelijke constructiewijze is onduidelijk. Mogelijk houdt het verband met de in verhouding tot de moerbalken geringere hoogte van de strijk balk, waardoor onder de ingelaten kinderbinten minder dragend hout overblijft. Slechts bij een beperkt aantal kinderbinten kan de pen en gat-oplossing in verband worden gebracht met een trekverbinding tussen de strijk balk en de eerste moerbalk. Deze kinderbinten zijn namelijk uitgevoerd met een zwaluwstaartvormige lip, waarvoor in de moerbalk een sparing is gemaakt. Een dergelijke constructie voorkomt dat de moer- en strijk balk van elkaar gaan wijken en de kinderbinten uit hun ondiepe kepen vallen. Ook tussen de moerbalken onderling zijn kinderbinten met een zwaluwstaart aangebracht.

Ondanks de gemeenschappelijke voorgevel en gelijktijdige bouw van de twee panden is de indeling van Rapenburg 36 wezenlijk anders. Zo is de keuken niet in een vrijstaand achterhuis gesitueerd maar in het souterrain, waarboven zich de 'zaal' bevindt met uitzicht op het eveneens in 1651 gebouwde tuinhuis, hoogstwaarschijnlijk ook van Van 's-Gravensande. Tegen het voorhuis is een onderkelderd zijhuis aanwezig.

De indeling van de begane grond van het voorhuis heeft evenals Rapenburg 34 een tweebeukige structuur, die gevormd wordt door enerzijds de gang en anderzijds de voor- en achterkamer. De balklaag van zowel de eerste als de tweede verdieping zijn samengesteld uitgevoerd. Die van de zolder is van oorsprong enkelvoudig. Anders dan in nr. 34 is voor de samengestelde balklaag grenen hout toegepast, dat is geschilderd. Tussen de voor- en achterkamer van het voorhuis is een niveauverschil. Dit wordt veroorzaakt door het souterrain en de representatieve zaal er boven. De kamers aan de achterzijde op de verdieping zijn hierdoor een stuk lager. De structuur van het pand is nog geheel oorspronkelijk. De authentieke trap is in de tweede helft van de 18de eeuw vervangen, maar zal zich ongeveer op de plaats van de huidige hebben bevonden.

Breesstraat 52 na de restauratie. Foto Jaco Haartsen.

Restauratie Breestraat 52

Inleiding

In het najaar van 2002 is na een lange periode van onderzoek en voorbereiding de gevelrestauratie ter hand genomen van het markante gebouw op de hoek van de Breestraat met de Vrouwensteeg. Door deze restauratie, die in opdracht van eigenaar Frits Donker is uitgevoerd, is dit unieke pand voor de komende generaties bewaard gebleven. Deze opmerkelijke creatie van architect H. Lamberts vormt sinds de bouw in 1933 een belangrijk architectonisch en stedenbouwkundig herkenningspunt in de Leidse binnenstad.

De bijzondere architectuur kenmerkt zich door kubistische vormen, terugspringende gevelvlakken en kleurrijk metselwerk. De grote vensters en de blauwe toren met bovenin de verlichte lantaarn geven het pand 's avonds de schoonheid van een sculptuur.

'Het Nieuwe Bouwen'

In de twintiger jaren van de vorige eeuw ontstond er in Nederland, een architectuurstroming die 'het Nieuwe Bouwen' of 'De Nieuwe Zakelijkheid' werd genoemd. Bij deze nieuwe architectuuropvatting streefde men ernaar om heldere, functionele gebouwen te maken. Hierbij zijn een strenge kubistische vormgeving met grote glasoppervlakken en platte daken de belangrijkste kenmerken. Vaak werd hierbij gekozen voor nieuwe constructiematerialen zoals beton en staal en werd de constructie vaak in het zicht gelaten.

In Nederland zijn architecten als Brinkman, van der Vlugt, Stam, Wils, Staal, Oud, Buijs, Duiker en Dudok verantwoordelijk geweest voor het totstandkomen van deze nieuwe architectuurstroming. Deze stroming heeft veel navolging gehad bij tijdgenoten van eerder genoemde architecten, waardoor er tal van gebouwen zijn ontworpen die niet direct toegeschreven kunnen worden aan een van de eerder genoemde bekende architecten.

Leidse voorbeelden van het Nieuwe Bouwen zijn bijvoorbeeld het gebouw van het Kaasmerk aan de Roomburgerweg van architect G. Stapenséa, de villa's aan de Roomburgerweg van architect J. Hansen en de zuivel- en levensmiddelenwinkel van Rijsbergen aan de Nieuwe Beestenmarkt van architect J.W. Reyneveld en natuurlijk boekhandel Van Kloeten aan de Breestraat van architect H. Lamberts en het helaas in 1976 gesloopte Van Nelle magazijn aan de Aalmarkt van architecten J.A. Brinkman en L.C. van der Vlugt.

De in 1932 gesloopte winkel van Van Kloeten. Coll. Monumentenzorg Leiden.

Het pand in aanbouw. Foto H. Lamberts. Coll. Monumentenzorg Leiden.

Breestraat 52, het ontwerp

Lamberts kreeg van boekhandelaar S.B. van Kloeten de opdracht om een geheel nieuw winkelpand met bovenwoning te ontwerpen op de plaats van de toenmalige boekhandel aan de Breestraat.

Het ontwerp zag er voor die tijd zeer vooruitstrevend uit, waarbij de winkel was gesitueerd op de begane grond en op de eerste verdieping. Een grote boekengalerij op de eerste verdieping met een vide in het midden moeten de winkel een zeer ruimtelijk effect geven hebben. Onder de etalage aan de steegzijde bevonden zich vensteropeningen die de kelder van daglicht hebben voorzien. De etalage op de begane grond had voor die tijd extreem grote glasoppervlakken, waarbij de situering op de hoek van de straat het transparante effect deed versterken.

Op de eerste verdieping bevond zich eveneens een soort etalage. Een ononder-

broken stalen bandraam gaf de boekengalerij op de etage een voor een boekhandel zeer ongebruikelijke transparantie. Het siert de architect en waarschijnlijk ook de opdrachtgever dat zij niet hebben gekozen voor veel gesloten wanden, waar eenvoudig boekenkasten tegenaan geplaatst konden worden. Het pand heeft hierdoor op de begane grond en op de eerste verdieping een heel extravert karakter gekregen.

Op de tweede en derde verdieping is een zeer ruime en lichte bovenwoning ontworpen, welke via een afzonderlijke entree in de steeg ontsloten was. Aan de voorzijde bevond zich een terugliggend dakterras en aan de achterzijde een groot overdekt terras en een balkon. Deze buitenruimten en de vele stalen ramen en terrasdeuren moeten de woning een heel open karakter hebben gegeven.

Een voor die tijd zeer luxe centrale verwarming gaf het interieur een moderne uitstraling. Ook de toepassing van een koffieliftje en ruimten voor een dienstbode en een 'kamerjuffrouw' geven aan dat het hier ging om een bijzondere opdracht.

Hendricus Lamberts. Coll. H. Lamberts.

Biografie van architect Hendricus Lamberts 1895-1973

Henk (Hendricus) Lamberts werd op 27 april 1895 geboren in Apeldoorn. Zijn vader was aannemer van timmerwerken. Het leek vanzelfsprekend dat Henk na zijn lagere schooltijd bij zijn vader in de zaak zou komen. Zelf wilde hij naar de HBS. In het arbeidersmilieu waar Henk Lamberts opgroeide was dat echter ondenkbaar. Het werd uiteindelijk de Ambachtsschool. Na schooltijd deed Lamberts praktijkervaring op in de zaak van zijn vader. Zijn ambities reikten echter verder dan het timmermansvak; hij wilde architect worden. Gedurende een

periode van vijftien jaar heeft hij zich door avondstudies bekwaamd in de architectuur. Een gedeelte van zijn opleiding volgde hij op de VHBO (Voortgezet Hooger Bouwkunst Onderricht) in Amsterdam. Hier kwam Lamberts in aanraking met de ideeën van de (vroeg) Amsterdamse school. Zijn vroege werk is sterk beïnvloed door deze stroming.

Tussen 1918 en 1922 werkte Lamberts korte tijd voor diverse architectenbureaus. In 1922 betrok hij gedurende een jaar een overheidsfunctie bij de gemeente Schoten, indertijd een plattelandsgemeente ten noorden van Haarlem. In 1923 trad Lamberts in dienst van architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok in Rotterdam, waar hij de functie kreeg van chef de bureau. Voor dit bureau ontwierp hij in de periode 1924-1927 diverse panden ten behoeve van een nieuwbouwproject in de gemeente Schoten. In dezelfde periode ontwierp hij een groot café-restaurant annex zalencomplex aan het Spaarne, eveneens in Schoten. Over Lamberts' werk in Schoten verschenen in de vakpers een aantal uiterst lovende recensies.

Lamberts had bij het uitbouwen van zijn carrière de omstandigheden niet mee. Een poging in de jaren '20 om zich als zelfstandig architect te vestigen mislukte, doordat hij getroffen werd door een hersenvliesontsteking met complicaties, waardoor hij bijna een jaar lang niet in staat was zijn vak uit te oefenen. De crisistijd brak uit, en daarmee kelderde het aantal opdrachten dat voor architecten viel binnen te halen. In 1931 accepteerde Lamberts 'om den brode' een betrekking bij gemeentewerken Leiden. Hij werkte daar onder meer aan het totstandkomen van het ontwerp van architect C.J. Blaauw voor het nieuwe stadhuis. Eerder had Dudok een ontwerp hiervoor mogen maken dat echter niet enthousiast werd ontvangen. De opdracht aan Dudok werd vervolgens ingetrokken, waarna architect C.J. Blaauw als winnaar van een uitgeschreven prijsvraag uit de bus kwam. Eerder lukte het Dudok om in Hilversum een opdracht te verwerven voor het maken van een ontwerp voor een nieuw raadhuis. Toen begin jaren '30 Lamberts van boekhandelaar van Kloeten opdracht kreeg om een boekhandel met bovenwoning te ontwerpen heeft dit Hilversumse raadhuis vermoedelijk als een van de inspiratiebronnen gediend. Lamberts voerde dit ontwerp uit in zijn vrije tijd; gezien de economische omstandigheden durfde hij zijn baan bij de gemeente Leiden niet op te geven. Het beviel Lamberts niet al te best bij de gemeente. Er waren aanvaringen met superieuren en van het arbeidsethos van de gemiddelde gemeenteambtenaar had hij bepaald geen hoge pet op. Bovendien

werd bij hem grote ergernis gewekt door schoonheidscommissies. Kort na de oorlog verliet Lamberts de gemeentedienst. In de jaren daarna werkte hij wisselend zelfstandig, in dienst van architectenbureaus en met diverse compagnons. Compagnonschappen en samenwerkingsverbanden die niet zelden in conflicten eindigden.

In het midden van de jaren '50 ontwierp hij het bejaardentehuis met 'aanleunwoningen' Hofwijck in Oegstgeest.

In 1965 heeft Lamberts opnieuw van de toenmalige eigenaar een opdracht gekregen om enkele aanpassingen te doen aan het pand Breestraat 52. Deze aanpassingen hebben tot gevolg gehad dat de gevel op de begane grond drastisch gewijzigd is, terwijl de gevels op de bovengelegen verdiepingen nagenoeg ongewijzigd zijn gebleven.

In de daaropvolgende jaren heeft Lamberts deeltijdbanen gehad bij diverse architectenbureaus en heeft hij zich met veel passie bezig gehouden met ontwerpen voor prijsvragen, waarbij meerdere prijzen hem ten deel vielen. Zelfs toen hij op hoge leeftijd noodgedwongen in een verzorgingstehuis terecht was gekomen wist hij zich nog dagelijks met het beroep van architect bezig te houden. Op 77-jarige leeftijd had hij nog een deeltijdbaan als tekenaar bij een architectenbureau in Roelofarendsveen. Kort voordat hij zijn intrek nam in het verzorgingstehuis gaf hij zijn volledige tekeningenarchief prijs aan de vuilnisbak. Hij ging ervan uit dat niemand er nog in geïnteresseerd zou zijn.

Breestraat 52, constructiewijze en technische staat vóór de restauratie

Het pand Breestraat 52 is in een zeer korte bouwtijd van een aantal maanden gerealiseerd. Het pand wekt de indruk zeer vooruitstrevend te zijn gebouwd met een zelfdragend staal- of betonskelet, maar schijn bedriegt. Het kent bouwtechnisch een aantal oplossingen die we nu als 'crisis-bouw' kunnen aanmerken. Zo is er gebruikgemaakt van gewapend beton, stalen binten, houten balklagen, dragend metselwerk. Hierdoor is een vrij gecompliceerd systeem ontstaan van verschillende materialen en constructiemethoden. Door het toepassen (én het door elkaar gebruiken) van diverse constructieprincipes is een onderhoudstechnisch en constructief minder duurzaam gebouw ontstaan.

De hoofddragstructuur opgebouwd uit respectievelijk:

- een niet onderheide fundering bestaande uit een gewapende betonnen keldervloer en betonnen kelderwanden;

- een gewapende betonnen begane grondvloer (uitgevoerd met betonbalken);
- deels gemetselde kolommen en deels in het werk gestorte betonkolommen;
- eerste en tweede verdiepingsvloer: stalen liggers en houten vloerbalken die sterk per verdieping qua opzet en overspanningsrichting verschillen. Gewapend betonnen gevellateien waarbij in een aantal lateien stalen liggers zijn verwerkt;
- derde verdiepingsvloer en dakvloer: houten balklaag rustend op dragend (gevel)metselwerk.

De stabiliteit van het pand wordt gevormd door de gemetselde binnenwanden en de gemetselde gevels. De gevels zijn opgetrokken uit spouwmuren, waarvan het binnenblad bestaat uit kalkzandsteenwanden die afwisselend dragend en niet dragend zijn uitgevoerd. Het buitenblad bestaat uit geglazuurde gele verblendstenen, afgewisseld met blauwe en zwarte geglazuurde verblendstenen. (Verblendstenen zijn, voor die tijd, zeer strakke machinaal geperste stenen, vervaardigd uit dichte en vette klei.)

Kenmerkend voor de architectuur van dit pand is de verdiepte schaduwvoeg (ook wel 'Dudok-voeg' genoemd). Lamberts liet de lintvoegen (= horizontale voegen) in een grijze verdiepte voeg aanbrengen en de stootvoegen (= verticale voegen) in een niet verdiepte voeg in de kleur van de steen. Hierdoor werd de horizontale belijning van het metselwerk benadrukt. De combinatie van verdiepte voegen met geglazuurde verblendstenen is helaas bouwtechnisch gezien geen gelukkige keuze gebleken. De verdiepte voegen vangen veel regenwater op en staan dit af aan de poreuze steen, die alleen aan de voorzijde geglazuurd is. Het metselwerk blijft hierdoor lang nat, omdat het geabsorbeerde vocht achter de glazuurlaag moeilijk kan verdampen.

De raampartijen worden afwisselend gevormd door lange aaneengesloten stalen raamkozijnen en losse (afzonderlijke) stalen raamkozijnen.

Rondom de etalagepuien liet Lamberts een natuurstenen gevelbekleding aanbrengen die in zwarte banden met verdiepte witte natuurstenen 'voegen' werd uitgevoerd. Helaas is deze oorspronkelijke gevelbekleding op veel plaatsen aangepast en heeft daardoor veel van het oorspronkelijke effect verloren. Ook is de etalagepui in het verleden diverse malen aangepast, maar zal waarschijnlijk ook van staal geweest zijn. De oorspronkelijke grote glasoppervlakken zijn helaas bij verbouwingen verloren gegaan.

Het pand heeft door de jaren heen diverse bouwkundige veranderingen en functiewijzigingen ondergaan. In 1950 wijzigde de woonfunctie op de tweede

verdieping in een kantoorfunctie en verbouwde men de slaapvertrekken op de derde verdieping tot woonvertrekken Eind 50'er en begin 60'er jaren werd de vide op de eerste verdieping dichtgezet en verdween de openbare trap die toegang verschafte tot de entresol. In 1965 werd de begane grondvloer verhoogd aangebracht en kreeg de kelder een winkelfunctie. Achter de etalage aan de Breestraat werd een daglichtopening gemaakt ten behoeve van daglicht in de kelder. Gelijktijdig kreeg de eerste verdieping een kantoorfunctie.

In 1973 werd de winkelfunctie in de kelder opgeheven en werd hier een opslagruimte gemaakt. De eerder in de kelder aangebrachte daglichtopeningen werden weer dichtgemaakt. In hetzelfde jaar worden de etalages drastisch aangepakt en deelde men de eerste verdieping opgedeeld in kleinere kantoorruimten en een magazijnruimte. Tevens kreeg de tweede verdieping in dit jaar de functie van magazijnruimte. In begin 80'er jaren sloot de boekhandel, die inmiddels de handelsnaam Centraal Boekhuis had gekregen, zijn deuren.

Het pand werd kort daarna door de NBBS gehuurd en verbouwd tot reiswinkel. Frits Donker neemt zijn intrek op de eerste verdieping, aanvankelijk als huurder, later als eigenaar van het gehele pand. De bovengelige verdiepingen worden ingedeeld als kamers en verhuurd aan studenten. Het dakterras aan de achterzijde werd hierbij dichtgezet en verbouwd tot gemeenschappelijke badkamer.

Op foto's uit de jaren '60, '70 en '80 is te zien dat er steeds lapmiddelen zijn toegepast om het water buiten te houden. Zo is het metselwerk op de hoek van de tweede verdieping vervangen en bekleed met zwarte tegels. Op diverse plaatsen zijn betonnen gevellateien bekleed met lood en zink.

Bij de aansluitingen tussen metselwerk en de stalen kozijnen werd regelmatig een extra laag kit aangebracht. Door de inwerking van vocht waren op vele plaatsen de stalen raamprofielen gaan roesten, waardoor er zich herhaaldelijk glasbreuk voordeed. Al met al was een grondige restauratie noodzakelijk.

Gezien het feit dat het pand in het jaar 2000 de status van Rijksmonument had gekregen, was het mogelijk om gebruik te maken van een speciale regeling om van het Nationaal Restauratiefonds een lening te krijgen tegen gunstige voorwaarden. Dit financiële steuntje in de rug was de aanleiding om eind 2002 opdracht te geven voor restauratie.

De gevelrestauratie 2002-2003

Zoals gezegd, kan het pand gezien worden als een typisch product van de crisis-

bouw uit de jaren '30 en heeft het vanwege de te goedkope en te snelle bouwwijze veel bouwfouten meegekregen. Daarnaast heeft ook de onbekendheid met de nieuwe materiaaltoepassingen geresulteerd in veel slecht ontworpen en slecht uitgevoerde lekkagegevoelige details.

Tijdens de restauratie bleek het pand veel slechter te zijn dan was aangenomen. Met name de matige kwaliteit van de in het werk gestorte betonnen gevellateien en het matig uitgevoerde metselwerk heeft voor veel oponthoud gezorgd. Verder bleek de betonwapening op veel plaatsen aangetast, waardoor de betonnen lateien gescheurd waren.

Een belangrijk uitgangspunt bij de restauratie, die door aannemingsbedrijf Pieterse uit Zoeterwoude vakkundig is uitgevoerd, was het behoud van de oorspronkelijke verschijningsvorm en materialen. Zo zijn de stalen ramen en kozijnen uit de gevel gehaald en door smederij Van de Geijn uit Leiden gerestaureerd. Vervolgens zijn deze ramen roestwerend behandeld, in de oorspronkelijke blauwe kleur gespoten en vervolgens teruggeplaatst. Deze stalen ramen zijn daarna voorzien van isolatieglas, waardoor de ontsierende voorzetramen konden worden weggehaald. Het plaatsen van isolatieglas was mogelijk doordat de aanwezige stalen profielen een diepe glassponning hadden.

Het ontbreken van loodslabben op kritische plaatsen in de spouwmuur zorgde voor veel vochtophoping in de spouw en bij aansluitingen met de kozijnen. Alle betonnen lateien zijn tijdens de restauratie opengehakt en vakkundig gerepareerd en er zijn loodslabben en vochtkeringen aangebracht op plaatsen waar deze ontbraken. Verder is het metselwerk op veel plaatsen gerepareerd, omdat er veel lekkages en vochtdoorslag bleek te zijn. Bij kleiwarenfabriek Ginjaar uit Leiderdorp is het juiste type geglazuurde gele stenen bijgemaakt, waardoor de herstellingen nauwelijks zichtbaar zijn. De blauwe toren heeft in het verleden de vijf kenmerkende uitkragende platen verloren. Deze zijn bij de restauratie weer teruggebracht. Voorts is de lantaarn weer opnieuw aangesloten op de straatverlichting waardoor het pand 's avonds weer schittert.

Om het vochtige en slecht ventilerende binnenklimaat te verbeteren is er tijdens de restauratie een mechanisch ventilatiesysteem aangebracht.

Ondanks de zorg die de aannemer tijdens de restauratie had besteed aan het oplossen van de vele bouwfouten en lekkages, bleek het pand na de restauratie nog niet geheel waterdicht te zijn.

Er is in het voorjaar van 2004 besloten om opnieuw een aantal lekkagegevoelige details te verbeteren. Dankzij de tomeloze inzet van aannemersbedrijf

Pieterse en de niet aflatende flexibiliteit van de bewoners en het doorzettingsvermogen van de opdrachtgever Frits Donker is het gebouw nu uiteindelijk (na meer dan zeventig jaar) waterdicht te noemen.

Uit bovenstaande blijkt dat deze specifieke bouwstijl met zijn specifieke problemen een niet alledaagse restauratieaanpak vereiste.

Het resultaat van de restauratie is het behoud van een uniek gebouw dat niet voor de eeuwigheid gebouwd leek te zijn.

Bronnen

- Botermarkt 11:
Bouwhistorisch dossier Botermarkt 11, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
- Hogewoerd 33:
Bouwhistorisch dossier Hogewoerd 33a, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
- Nieuwe Rijn 17:
N.J. Swierstra, *Nieuwe Rijn 17*. ([Leiden] 1940).
Bouwhistorisch dossier Nieuwe Rijn 17, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
Ed van der Vlist, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners' in: R.C.J. van Maanen en J.W. Marsilje (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 1: *Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 14-57, 218-225.
- Oude Rijn 166:
Bouwhistorisch dossier Oude Rijn 166, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
- Oude Singel 218:
Bouwhistorisch dossier Oude Singel 218, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
- Oude Vest 3:
Oude Vest 3 te Leiden, bouwhistorisch verkenning door Enderman, bureau voor bouwhistorie, Nieuwkoop, april 2002.
- Rapenburg 13-15:
Stichting Accolade, *Rapenburg 13 & 15* (Leiden 2003).
J.F. Dröge, *Rapenburg 13. Bouwhistorisch dossier* (Leiden 1999).
J.F. Dröge, *Rapenburg 15. Bouwhistorisch dossier* (Leiden 1999).
A.H. Herwig-Kempers, *Het dwarshuis praktisch en prachtig*. Afstudeerscriptie 2002.
Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock, A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht I* (Leiden 1986).
H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* (Leiden 1975).
Bouwhistorisch dossier Rapenburg 13 en 15, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.
- Rapenburg 34-36:
Rapenburg 34-36, bouwhistorisch documentatie door Enderman, bureau voor bouwhistorie, Nieuwkoop, mei 2003.
- Breestraat 52:
Biografie H. Lamberts door F. Mensonides.
K. van Ommen, 'Leidse fijnbouwers: H. Lamberts', *Decorum* 7 (1988/89) afl. 3, 51-60.
Jan Dröge e.a., *Architectuur & monumentengids Leiden* (Leiden 1996).

Woordenlijst

10-lagenmaat: maat opgebouwd uit tien lagen baksteen, inclusief voegen. Deze maat is indicatief voor datering van metselwerk. In het algemeen geldt dat hoe groter de 10-lagenmaat is hoe ouder het metselwerk.

A-spant: (deel van) kapconstructie in de vorm van een A. Zie ook driehoeksspant.

Alternerende balklaag: enkelvoudige balklaag bestaande uit afwisselend zware en lichte balken.

Balkvak: ruimte tussen de moerbalken van een samengestelde balklaag of tussen de balken van een enkelvoudige balklaag.

Beuk: hoofdindeling van een gebouw in de lengterichting.

Biljoening: afschuining aan hout of steen.

Blokkeel: horizontale (korte) trekbalk om de muurplaat met het spantbeen te verbinden.

Bloktand: metselverband waarbij de stenen om een bepaald aantal lagen als een blok uitspringen in het aansluitende muurwerk.

Borstwering: opgaand muurwerk ten opzichte van een zoldervloer. Op een borstwering ligt vaak een muurplaat.

Console: decoratief vormgegeven ondersteuning van een balk bij een muur.

Dagkant: kant van een gevelopening.

Dekbalkspant of -juk: (deel van) kapconstructie. Opgebouwd uit twee schief geplaatste spantbenen of 'krommers' waarop een balk is gelegd. Tussen de spantbenen en de balk zijn schoren aangebracht.

Dendro-chronologisch onderzoek: dateringsmethode op basis van jaarringen, voornamelijk van eikenhout.

Driehoeksspant of A-spant: spant in de vorm van een driehoek. Ondersteunt meestal de nokgording.

Drieklezoor: baksteen waarvan een kwart van de lengte is verwijderd.

Duivejager: op hoeken van balken (kozijnen e.d.) aangebracht kwartrond profiel.

Enkelvoudige balklaag: balklaag bestaande uit evenwijdig aan elkaar geplaatste balken van gelijke omvang.

Fliering: horizontale balk in de lengterichting van een kap ter ondersteuning van de sporen. In tegenstelling tot een gording die evenwijdig aan het dakvlak is geplaatst ligt de bovenzijde van een fliering horizontaal.

Gebint: houten portaal samengesteld uit verticale stijlen met daarop een horizontale balk, meestal afgeschoord met korbelen.

Gebombeerd of zwanehalprofiel: profiel opgebouwd uit een bolle in- en uitzwenkende vorm.

Gerend perceel: perceel waarbij de voor- en/of achtergevel schuin op de bouwmuren staan.

Gording: evenwijdig aan het dakvlak geplaatste horizontale balk in de lengterichting van een kap ter ondersteuning van de sporen of het dakbeschoot.

Haanhout: horizontale balk in een kapconstructie, bedoeld om spantbenen of sporen bij elkaar te houden. Bevindt zich vlak onder de nok.

Halfsteensverband: metselverband van strekkenlagen, waarbij de strekken telkens een halve steen verspringen.

Hangbalk: balk in een kapconstructie die is opgehangen aan de flierings of gordingen. Vaak bedoeld als drager van de vlieringvloer.

Houtconstructie: het in hout uitgevoerde deel van de dragende constructie onder de kapconstructie, komt vaak overeen met een houtskelet.

Houtskelet: dragend geheel van muurstijlen, korbelen, moerbalken.

Houtstapel: op basis van rechten toegekende verplichte overslag en marktplaats van handelshout. In Nederland waren Amsterdam en Dordrecht de houtstapelplaatsen.

Inkassing: in een muur aangebrachte opening om een dwarsmuur met een bloktand in te kunnen plaatsen.

Kalf: horizontale balk in een kozijn, tussen de deur en het bovenlicht of tussen een boven- en onder-raam.

Kapconstructie: in hout uitgevoerde constructie die het dak ondersteunt.

Kapel: overgangsprofiel van een afschuining, meestal een biljoening, naar een rechte hoek.

Kinderbinten: balken van geringe omvang die, evenwijdig aan elkaar, rusten op of in de moerbalken van een samengestelde balklaag en de vloer erboven dragen.

Klamp: tegen muurwerk aangebrachte laag van staande in plaats van liggende stenen.

Klezorenverband: metselverband van strekkenlagen, waarbij de strekken telkens een kwart steen verspringen.

Knier: scharnier met geknikte bladen die in het kozijn en de deur worden aangebracht.

Kopschotjes: verticale schotjes van hout tussen kinderbinten die op een moerbalk liggen. De open ruimte die tussen de moerbalk, kinderbinten en de zoldering ontstaat wordt zo aan het oog onttrokken.

Korbeel: schuine schoor, ter verstijving geplaatst tussen horizontale balk en verticaal of schuin geplaatste stijl.

Kruisverband: metselverband van afwisselend koppen- en strekkenlagen, waarbij de strekken in opvolgende lagen een halve steen verspringen.

Kreupele balk: balk die aan één zijde in de muur rust en aan de andere zijde in de raveling.

Latei: balk van hout, ijzer of steen aangebracht boven een opening ter ondersteuning van muurwerk erboven.

Lijstgevel: gevel die aan de bovenzijde horizontaal beëindigd is, vaak met een lijstgoot.

Mansardedak: dakvorm waarvan de hellende dakvorm geknikt zijn en de onderste dakschilden dan steiler staan dan de bovenste.

Moerbalk: zware, in de gevels of muren geplaatste balk ter ondersteuning van de kinderbinten in een samengestelde balklaag.

Muurdam: gedeelte van muur tussen twee openingen, waarvan de hoogte groter is dan de breedte.

Muurplaat: horizontale balk opgelegd op de zijmuren, als drager van de sporen van de dakschilden.

Muurstijl: verticale houten stijl, voor of gedeelte in een muur geplaatst, ter ondersteuning van een moerbalk. Deel van een houtconstructie of houtskelet.

Nokstijlspant: (deel van) kapconstructie, bestaande uit een stijl waarop de nokbalk rust en schoren.

Ojjef: gecombineerd hol- en bolprofiel.

Osendrop: druipstrook tussen twee huizen voor het afvoeren van het hemelwater.

Pen en gatverbinding: houtconstructie waarbij een versmald gedeelte van een onderdeel in een gat in een ander onderdeel wordt geplaatst.

Pilastergevel: gevel die verticaal verdeeld is door pilasters.

Plaat: houten balk die breder is dan hoog.

Raveling: dwarsbalk om een opening die breder is dan een balkvak in een balklaag te kunnen maken.

Rollaag: reeks gemetselde stenen op hun kant, bijvoorbeeld ter afdekking van een kozijn of een muur.

Samengestelde balklaag: balklaag bestaande uit moerbalken waarop kinderbinten zijn gelegd.

Schaarspant: (deel van) kapconstructie, bestaande uit twee schuin geplaatste spantbenen die elkaar in de nok kruisen. Halverwege de benen is in veel gevallen een horizontale spantbalk aangebracht.

Schilddak: dak gevormd door vier tegen elkaar geplaatste hellende schilden.

Schoor: diagonaal geplaatste balk om de zijdelingse druk in een constructie op te vangen.

Sleutelstuk: constructief element ter ondersteuning van het uiteinde van een moerbalk, ligt op een muurstijl en korbeel. Vaak is de voorzijde voorzien van een decoratief profiel.

Slof: balk die ter ondersteuning onder een balkeind in de muur is aangebracht of dwars over twee balken om een spantbeen op te plaatsen.

Spantbalk: horizontale balk in een kapconstructie. Vaak bedoeld om flieringen of gordingen te ondersteunen.

Spreidseel: zeer dun gezaagd eikenhout dat tussen de kinderbinten is aangebracht om de vloer er boven aan het oog te onttrekken en om stofdoorslag te voorkomen.

Sponning: sparing waarin een element kan worden ingelaten of tegenaan kan sluiten.

Staannd verband: metselverband van afwisselend koppen en strekkenlagen, waarbij de strekken in opvolgende lagen niet verspringen.

Steek: recht gedeelte van een trap.

Stootbord: verticaal schot tussen of achter de treden van een trap.

Stookgewelf: in een balklaag als gewelf aangebracht metselwerk waarop zich de stoekplaats van een schouw bevindt.

Strek: uitwaaierende reeks staande bakstenen boven een gevelopening die als latei werken.

Strijkbalk: de langs een muur of gevel liggende balk van een balklaag, meestal geringer van omvang.

Stroomlaag: rij stenen in een vulling die diagonaal zijn geplaatst in verband met ruimtegebrek erboven.

Telmerk: merk dat door vorm en getal de verschillende delen van een houtconstructie van elkaar onderscheidt.

Tongewelf: gewelf in de vorm van een halve ton.

Trapegevel: bovenbeëindiging van een gevel in een getrapte vorm.

Travee: indeling in de lengterichting van een gebouw van opeenvolgende delen, al dan niet gelijke omvang.

Tuitgevel: bovenbeëindiging van een gevel in een driehoekige vorm.

Versnijding: sprong in metselwerk dat breder of smaller wordt.

Vertinnen: het afwerken van metselwerk met een dunne laag pleister.

Vlechting: metselwerk in de vorm van zaagtanden dat ter versterking loodrecht op de schuine zijde van een geveltop is gemaakt.

Vlucht: naar voren hellen van een gevel.

Waterlijst: geprofileerde horizontale lijst om regenwater van de gevel af te leiden.

Windverband: diagonaal geplaatste balken in de lengterichting van een kap om de zijdelingse druk in een constructie op te vangen. Meestal in de vorm van schoren aangebracht tussen de spantbenen en de fliering of gording.

Zadeldak: dak gevormd door twee tegen elkaar geplaatste hellende dakschilden, tussen topgevels.

Zwaluwstaart: taps toelopende houtverbinding die door zijn vorm trekkracht kan opnemen.

Zwanenhalsprofiel: zie gebombeerd profiel.

C.R. Brandenburg: 'Roomburg', 'Pomona en Endegeest', 'Brillterrein-Plantijnstraat', 'Marepoort', 'Vrouwenkerksteeg 3-7';
 R.M.R. van Oosten: '17de-eeuwse beschoeiing Nieuwe Rijn';
 R.M.R. van Oosten en M. van der Meijden: 'De stadsmuur langs de Vestestraat';
 Edwin Orsel: 'Botermarkt 11', 'Hogewoerd 33', 'Oude Rijn 166', 'Oude Singel 218';
 Joseph W. van Rooden: 'Nieuwe Rijn 17', 'Rapenburg 13 en 15';
 Maarten Enderman: 'Oude Vest 3', 'Rapenburg 34 en 36';
 Marcel van Dijk en Leo Gräper: 'Restauratie Breesstraat 52'.

Noten

- 1 T. Hazenberg, *Leiden-Roomburg 1995-1997: archeologisch onderzoek naar het kanaal van Corbulo en de vicus van het castellum Matilo* (Amersfoort 2000).
- 2 *Plangebied Pomona-terrein, Gemeente Leiden. Een aanvullende archeologische inventarisatie*. RAAP-briefverslag 1999-223/MW.
- 3 'Bouwhistorisch en archeologisch jaaroverzicht 2000', *Leids Jaarboekje* 93 (2001) 210-214.
- 4 De term besmeten betekent dat het oppervlak van de aardewerken pot voorzien is van een grof aangebrachte (er tegenaan 'gesmeten') laag klei, waardoor het een zeer ruw oppervlak heeft gekregen.
- 5 J. Dröge, *Historische verkenning Warmonderbrug Leiden* (2001).
- 6 L. Barendregt, 'Een zeventiende-eeuwse beschoeiing langs de Herengracht in Leiden', *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1983*, 98-107.
- 7 Transcriptie van P.J.M. de Baar, waarvoor onze dank. SA II, inv.nr. 1393, *Verhuringen en Bestedingen*, deel M, fol. 272e.
- 8 Waarneming in 1962, ten noorden van de Groenesteeg, Van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedebouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw* (Leiden 1975) 255; waarneming in 1973 van de toren Groenendaal Vestestraat-Groenesteeg vermeld aldaar, 256; waarneming bij de kruising Kerksteeg-Vestestraat, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1980*, 26; waarneming van de Gietgentoren, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1984*, 19-21; waarneming bij de Kraaierbrug, *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1986*, 16-17.
- 9 Met dank aan E. Orsel, E. Eimermann, M. Stronkhorst en J. van Rooden.
- 10 Intern archief AWN, met dank aan D. van der Kooij.
- 11 L. Barendregt, 'Hoog- en laagwater in Leiden. Een leidraad bij de interpretatie van Leidse archeologische vondsten', *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1986*, 75-103, aldaar 96.
- 12 Zie hiervoor ook het *Leids Jaarboekje* 92 (2000) 220.

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2003

Ingrid Y. Pot-Noordman

Deze bibliografie is ontleend aan de aanwinsten 2003 van de historische bibliotheek van de afdeling Collectiebeheer en Documentatie in het Leids Gemeentearchief. Voor de omringende gemeenten werden, voorzover al niet als aanwinst in de historische bibliotheek opgenomen, titels aangeleverd door de correspondenten in Rijnland. Titels uit het *Leids Jaarboekje* en andere organen van plaatselijke historische verenigingen zijn niet opgenomen. Enkele publicaties die in de voorgaande bibliografieën ontbraken, zijn alsnog vermeld.

Algemeen

Maanen, R.C.J. van en S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2: Leiden 1574-1795* (Leiden 2003).

Bestuur en politiek

Hokke, H.A. en M.A.J. Wansbeek-Zijbrands, *Inventaris van het archief van de Gemeentepolitie Leiden 1853-1993* (Leiden 2003) (Leidse inventarissen; 14).

Moes, J. e.a., *Macht, aanzien en welzijn: nieuwelingen in het Leidse stadsbestuur, 1200-1795* (Leiden 2003) (Leidse Historische Reeks; 16).

Sicking, L., *Geuzen en glippers: goed en fout tijdens het beleg van Leiden* (Den Haag 2003). 3 Oktoberlezing 2003.

Bouwgeschiedenis

Berg, B. van den e.a., *Eredoeken in geperst brokaat: brokaatimitaties op de koorzuilen in de Pieterskerk Leiden* (Leiden 2003).

Rapenburg 13 en 15 Leiden: geschiedenis en restauratie 2002-2003 (Leiden 2003).

Ingrid Y. Pot-Noordman is als bibliothecaris werkzaam bij het Gemeentearchief Leiden.

Economische en sociale geschiedenis

- Breugelmans, R., *Fac et spera: Joannes Maire, publisher, printer and bookseller in Leiden 1603-1657* (Leiden 2003). Proefschrift Universiteit Leiden.
- Joose, E., *Verdeeld en verenigd: herensociëteiten en groepsvorming onder de burgerij in Leiden, 1768-1918* (Leiden 2003). Doctoraalscriptie geschiedenis, Universiteit Leiden.
- Laaken, P. van der, *Inventaris van de archieven van de Meelfabriek 'De Sleutels' B.V. v/h De Koster & Co te Leiden (1773) 1884-1988 (1998)* (Leiden 2003).
- Smit, C., *Ondernemers en geleerden, Leiden 1778-2003* (Leiden 2003). Uitgave ter gelegenheid van het 225-jarig bestaan van het Departement Leiden van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel.

Kerkgeschiedenis

- Luijk, M. van, *Bruiden van Christus: de tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1380-1580* (Amsterdam 2003). Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.
- Panhuysen, L., *Jantje van Leiden* (Hilversum 2003) (Verloren verleden, gedenkwaardige momenten en figuren uit de vaderlandse geschiedenis; 20).

Kunst- en cultuurgeschiedenis

- Brons, I. en A. Postma, *Portret van een schildersjongen: Rembrandt van Rijn (1606-1669)* (Leiden 2003) (Leidse verhalen; 12).
- Halbertsma, R.B., *Scholars, travellers and trade: the pioneer years of the National Museum of Antiquities in Leiden, 1818-1840* (Londen 2003).
- Henzen, H., *Leids lef, 75 jaar K&G: een succesverhaal over muziek maken in de Sleutelstad* (Leiden 2003).
- Mourik-Karremans, E. van, *Negentig jaar Legermuseum 1913-2003* (Delft 2003).
- Verhallen, F. e.a., *Ga eens naar bed met een cabaretier: het begin van een bestaan* (Utrecht 2003). Uitgave ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het Leids cabaretfestival.

Universiteitsgeschiedenis

- Bouwman, A., E. Krol en P. van Zonneveld, *De Beetscollectie te Leiden: inventaris van papieren en drukken uit het bezit van Nicolaas Beets (1814-1903) berustend in de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden 2003) (Bibliotheca Universitatis Leidensis, codices manuscripti; 36).

- Goudriaan, B., *De gedrevene tussen de dorens: leven en werk van de Leidse dandy-student Gerard Goudriaan* (Leiden 2003).
- Huisman, T., *Een theater voor anatomie: het Leidse Theatrum Anatomicum 1594-1821* (Leiden 2002). Uitgave bij de gelijknamige tentoonstelling in Museum Boerhaave.
- Rooij, N.D. de e.a. (red.), *Reünistenalmanak Augustinus 2003* (Leiden 2003).

Overige onderwerpen

- Groos, J., *Leiden lekker wild: over natuur in de stad* (Leiden 2003).
- Kasteleyn, L., *Vervolging en bescherming, joden in Leiden 1933-1945* (Leiden 2003). Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in Stedelijk Museum De Lakenhal.
- Visser, G. e.a. (red.), *150 Jaar christelijke scholen in Leiden, 1853-2003* (Leiden 2003).

Omringende gemeenten

- Beenakker, J. e.a., *De Duin en Bollenstreek in vogelvlucht: landschap, leven en werken omstreeks 1800* (Leiden 2003).
- Brocken, F. e.a. (red.), *Een dorp in beweging, een corporatie in bloei: de AWL, 35 jaar wonen in Leiderdorp* (Leiderdorp 2003).
- Hartog, E. den e.a. (red.), *Kastelenstichting Holland en Zeeland, jaarboek 2003: Leeuwenhorst, een Hollandse buitenplaats* (Leiden 2003).
- Hooites, W.E.P., *De afbeeldingen van Teylingen: een kasteel in de 17de en 18de eeuw* (Leiden 2003). Doctoraalscriptie kunstgeschiedenis, Universiteit Leiden.
- Rijken, H., *De Leidse lustwarande: de geschiedenis van de tuinkunst rond Leiden (1600-1900)* (Leiden 2003). Proefschrift Universiteit Leiden.

Publicaties uit eerdere jaren

- Amerongen, W. van e.a. (red.), *De universiteit en de spanning van de werkelijkheid* (Leiden 2002). Uitgave ter gelegenheid van het afscheid van Loek Vredevoogd als voorzitter van het College van Bestuur van de Universiteit Leiden.
- Boer, P. de, *Een stukje Leidse historie* (Leiden 2002).
- Brand, H., 'A medieval industry in decline: the Leiden drapery in the first half of the sixteenth century', Marc Boone en Walter Prevenier (ed.), *La draperie ancienne des Pays-Bas: débouchés et stratégies de survie (14e-16e siècles), actes de colloque tenu à Gand, le 18 avril 1992 = Drapery production in the late medie-*

- val Low Countries: markets and strategies for survival (14th-16th centuries), proceedings of the Colloquium Ghent, April 28th 1992* (Leuven/Apeldoorn 1993) 121-149.
- Brand, H., 'Les ordonnances de la ville de Leyde: aspects de leur genèse, de leur promulgation et de leur application', J.-M. Cauchies en Eric Bousmar (ed.), *'Faire bans, edictz et statutz': légiférer dans la ville médiévale: sources, objets et acteurs de l'activité législative communale en occident, ca. 1200-1500, actes du colloque international tenu à Bruxelles les 17-20 novembre 1999* (Bruxelles 2001) (Publications des facultés universitaires Saint-Louis; 87) 183-207.
- Brongers, J.A., *Een vroeg begin van de moderne archeologie: leven en werk van Cas Reuvers (1793-1835), documentatie van een geleerden-leven* (Amersfoort 2002) (Nederlandse archeologische rapporten; 23).
- Duinzicht: van hemelpoort tot werkplek* (Oegstgeest 1999).
- Hettinga, W. en W. van der Pluijm, *25 Jaar Vereniging Sociëteit Leiden, 1974-1999* (Leiden 1999).
- Kagie, R., *Jantjes van Leiden* (Leiden 1986).
- Kruijs, H. de en G.J.C. Bots, *125 Jaar St. Petrus Herenkoor Leiden* (Leiden 2002).
- Lit, R. van e.a., *Sprekend Wassenaar: herinneringen uit de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2002). Uitgave ter gelegenheid van het 45-jarig bestaan van de Historische Vereniging Wassenaar.
- Moggré, J. (samenst. en red.), *Uit de geschiedenis van onze wijk* (Leiden 2002).
- Schenk, V., "'Een naare en bedroefde eeuw": de verscheping van Leidse textiel naar Azië door tussenkomst van de VOC in de periode 1770-1790 en de rol van het contract van 1776', *Textielhistorische bijdragen* 41 (2001) 49-64.
- Vanuit Leiderdorp emigreren in de 20e eeuw* (Leiderdorp 2002). Uitgave bij de gelijknamige tentoonstelling in de Oudheidkamer Leiderdorp.
- Wolvers, P., *Een historische kijk op buitenplaats 'Park Rusthof'* (Haarlem 1990).

Inhoud

Voorwoord	5
Vereniging Oud Leiden	
Bestuur en commissies	6
Correspondenten in Rijnland	9
Jaarverslag over 2003	10
Jaarrekening over 2003	16
Rectificatie	18
Bedrijfslidmaatschappen	19
Korte Kroniek van Leiden en omstreken over 2003	20
In memoriam Jan Pieter Duyverman	30
In memoriam Alphons Marie Hulkenberg	33
Ingrid W.L. Moerman, <i>Een eeuw Leids(sch) Jaarboekje</i>	35
Albert van Dort, <i>'Daer nu Leyden staet'. Het Leidse stichtingsverhaal in de Middeleeuwen</i>	45
Antoinette Frijns, <i>'Het zoet van de macht'. De regenten en regentessen van het Weeshuis in Leiden in de periode 1788-1830</i>	63
Dirk Jaap Noordam, <i>De eerste leden van de 3 October-Vereeniging te Leiden (1886-1900)</i>	94
Maarten L. Kulk, <i>Hamer 1 of hamer 2?</i>	122
H. Lodder, <i>Uit de brand met potlood en pen(ning)</i>	124
Dirk Jaap Noordam en Jos Damen, <i>Joodse vrouwen in Leiden tijdens de Tweede Wereldoorlog</i>	128
Alphons Siebelt, <i>Een enveloppe met inhoud. Het Nationaal Steunfonds in en rond Leiden</i>	136
Alphons Siebelt, <i>'Chaotische toestanden'. Het Leidse arbeidsbureau tijdens de verscherpte arbeidsinzet</i>	167
R.E. Taselaar, <i>De aanslag op de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau op 3 januari 1944 en de gevolgen daarvan</i>	194
Cor de Graaf, <i>Leidse vermisten in WO II</i>	219
P.F. Schevenhoven, <i>Acht eeuwen waterschapsorganisatie in Rijnland</i>	222
<i>Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2003</i>	251
<i>Bibliografie van Leiden en omgeving over 2003</i>	299

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de *Vereniging Oud Leiden*, die zich al sedert 1902 met de geschiedenis van de stad Leiden en haar omgeving bezighoudt. Het *Leids Jaarboekje* verschijnt jaarlijks en bevat naast enige kronieken een aantal historische artikelen.

De *Vereniging Oud Leiden* wil voorts de historische kennis vergroten en de geschiedbeoefening stimuleren door het houden van lezingen en excursies, het mede-uitgeven van de Leidse Historische Reeks, het aanbrenge van plaquettes op historische punten en het subsidiëren van historische projecten.

U kunt lid worden van de vereniging door €17,50 (jongeren tot 25 jaar €10,00) te storten op postbanknummer 175228 t.n.v. Penningmeester Vereniging Oud Leiden te Leiden, o.v.v. 'nieuw lid'.

ISSN: 0922-6699